

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Клос Андрій Ігорович

УДК 94:316.485.26(477)(=162.1)''1944/1946''(043.3/.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**“ПРИМУСОВА ЕВАКУАЦІЯ ПОЛЬСЬКИХ ГРОМАДЯН
ДО УРСР 1944–1946 рр.: ПРИЧИНИ, ПІДСТАВИ ТА ХАРАКТЕР”**

07.00.02 – всесвітня історія

03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А. І. Клос

Науковий керівник **Однороженко Олег Анатолійович**, доктор
історичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії і методики
археографії та джерелознавчих наук

Київ–2020

АНОТАЦІЯ

Клос А. І. Примусова евакуація польських громадян до УРСР 1944–1946 рр.: причини, підстави та характер. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 “Всесвітня історія”. – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Київ, 2020.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню причин, підстав та характеру примусової евакуації польських громадян до УРСР 1944–1946 рр. Розгляд цих аспектів виявляє їх багатогранність та неоднозначність. Унаслідок опрацювання робіт із заявленої теми був встановлений рівень її дослідженості та визначені проблемні питання, які заслуговували на подальшу наукову розробку. Так, зокрема, двозначним було питання статусу Польського Комітету Національного Визволення (ПКНВ) та статусу Люблінської угоди ПКНВ з УРСР. Хоча дослідниками і зазначалося непевність щодо легальності ПКНВ, проте не наводилося достатньо вичерпних аргументів стосовно остаточного доведення незаконності постановня та існування ПКНВ і появи Люблінської угоди ПКНВ з УРСР.

Разом з тим державні структури сучасної Республіки Польща (РП) визначають діяльність ПКНВ, як “ефективне виконання функцій”, що створює ілюзію сприйняття його як легального державного органу РП. Люблінська угода ПКНВ з УРСР керівництвом РП і України оцінюється як “зобов’язуюча міжнародна угода”. Унаслідок цього постає дисонанс між існуванням “законного” ПКНВ та “легальної міжнародної угоди” від 9 вересня 1944 р. і фактично репресивним виконанням її умов. Особи, які були евакуйовані до УРСР у 1944–1946 рр., свідчать про відсутність добровільного вибору та опосередкований чи прямий примус до евакуації в УРСР.

Зазначені протиріччя зумовили необхідність розв’язання проблемних питань. Розгляд політико-дипломатичних взаємин між керівництвом СРСР та

РП від вересня 1939 р. показав їх коливальний характер зближень та чергових розривів. Проте на вересень 1944 р. державне керівництво РП в еміграції надалі мало усі правові підстави до виконання своїх функцій і було визнане на міжнародному рівні. Радянське керівництво, остаточно розірвавши відносини з керівництвом РП у квітні 1943 р., скерувало свою діяльність на формування власної, підконтрольної структури. Унаслідок цього відбулася поява Крайової Ради Народової (КРН). З'ясовано, що ніяких легальних підстав законодавство РП для цього не визначало. Крім того, відсутня документальна формальність щодо факту “створення” КРН та дати цієї події. Відповідно, на будь-якому рівні правового поля такої структури де-юре ніколи не існувало.

Нами доведено, що “створення” ПКНВ у липні 1944 р. є суцільною містифікацією зі спотворенням фактів, обставин та подій. ПКНВ, як і КРН, у правовому полі не мав ніяких підстав для постановня. Стосовно ПКНВ також відсутні формальна фіксація факту його “створення”, узгодженість з датою і місцем цієї “події” та органом, який “покликав ПКНВ до життя”.

Встановлено, що єдиним реальним творцем як КРН, так і ПКНВ було керівництво СРСР. Воно створило ПКНВ як структурну складову радянської окупаційної адміністрації, яка “ефективно виконувала” функції щодо допомоги в репресивних акціях радянського режиму на території РП. ПКНВ не був ніким і ніколи визнаний на дипломатичному рівні. Сфрагістичний матеріал ПКНВ не відповідав чинним нормам польського законодавства. Отже, усі документи, акти, угоди, завірені печатками ПКНВ, не можуть мати легального статусу в сфері польського та міжнародного права.

Визначено, що “підписання” Люблінської угоди ПКНВ з УРСР було політичним фарсом, який став ключовою складовою міфу про “добровільну евакуацію” польських громадян до УРСР. Відсутня, документально підтверджена інформація щодо факту перебування М. Хрущова 9 вересня 1944 р. у Любліні, відповідно, фізично, він не міг підписати цю угоду. Нами висунута гіпотеза, що Люблінська угода ПКНВ з УРСР була

підписана у Любліні Е. Осубкою-Моравським (не відомо коли) і відправлена до Києва, де її (не відомо коли) підписав М. Хрущов. У подальшому, польськомовний примірник Люблінської угоди ПКНВ з УРСР залишився у Києві і до польської сторони ніколи не потрапляв, до сьогодні залишаючись у МЗС України. Зазначене виключає навіть можливість припущення щодо законності виконання умов Люблінської угоди ПКНВ з УРСР польською стороною у зв'язку з відсутністю у неї оригінального примірника угоди.

Крім того, Люблінська угода ПКНВ з УРСР не може класифікуватися категорією “міжнародна”. ПКНВ не був суб'єктом міжнародних відносин, відповідно, не міг мати повноважень до підписання міжнародних угод. Люблінська угода ПКНВ з УРСР не була зареєстрована у Секретаріаті ЛН та опублікована у відповідному виданні ЛН. Найголовніше, самі КРН/ПКНВ не вважали Люблінську угоду ПКНВ з УРСР міжнародною.

Наслідком цього є те, що РП не уклала Люблінської угоди ПКНВ з УРСР і не може вважатися стороною цієї “угоди”.

Доведено, що Люблінська угода ПКНВ з УРСР була фіктивною формальною підставою для прикриття репресивної акції з виселення та заслання польських громадян на примусові роботи до УРСР. Аналіз ситуації дає можливість стверджувати, що вже на початковому етапі, тобто ще восени 1944 р., з метою примушування польських громадян до виїзду в УРСР були застосовані методи психологічного та фізичного терору. У цей період у документах вищого рівня “Народної Польщі” вже використовується категорія “примусово евакуйовані” стосовно польських громадян міграційного потоку Захід-Схід. Відповідно, існують об'єктивні підстави щодо визначення усієї акції категорією “примусова евакуація польських громадян до УРСР” та неможливості класифікації як “добровільного” будь-якого з її етапів.

Піддано сумніву бачення, що пролонгація евакуаційної акції від кількох місяців до майже двох років була пов'язана з обставинами Другої світової війни та транспортними проблемами. Вказане бачення базується на

виправдовувальних відписах радянських функціонерів, які не спромоглися у встановлений термін подолати опір польських громадян щодо заслання в УРСР. На прикладах показано, що потенціал радянської тоталітарної системи був настільки потужний, що вона була спроможна вивозити протягом кількох днів по декілька десятків, а іноді навіть сотень тисяч осіб на відстань тричотири тисячі кілометрів.

У місцях розселення польських громадян в УРСР вищим керівництвом УРСР у 1945 р. був встановлений нормативно визначений фактичний режим спецпоселення. Примусово евакуйованим було заборонено залишати місця поселення та мігрувати територією УРСР. Їх спроби перетину нового радянсько-польського кордону суворо придушувалися. Репресивною, за суттю, щодо цієї категорії осіб стала ст. 15 угоди між урядом ПНР і урядом СРСР “О сроках и порядке дальнейшей репатриации из СССР лиц польской национальности” від 25 березня 1957 р., нормами якої було заборонено повернення польських громадян, примусово евакуйованих в УРСР, до місць постійного проживання на території ПНР.

“Пільги”, прописані в умовах Люблінської угоди ПКНВ з УРСР, не були спрямовані на покращення та підвищення соціального рівня польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР. Ці “пільги” були лише тим самим, що і стандартна “державна допомога”, яка надавалася усім репресованим під час примусових переміщень. Радянський тоталітарний режим потребував збереження трудових ресурсів протягом шляху прямування до місць спецпоселення та виживання на початковому етапі заслання з метою подальшого застосування дешевої робочої сили в місцях господарського запотребування.

Довготривалий час перебування польських громадян та їх спадкоємців в УРСР/Україні не міг вплинути, відповідно до норм польського законодавства, на право приватної власності щодо їх нерухомого майна, яке знаходиться на території сучасних південно-східних воєводств РП.

У ході дослідження встановлено, що за своєю суттю евакуаційна акція 1944–1946 рр. за сумою усіх ознак була стандартною репресією радянського та підконтрольного йому польського тоталітарних режимів. У зв'язку з тим, що ця акція була застосована проти іноземних громадян, формальним її прикриттям слугувала Люблінська угода ПКНВ з УРСР. Хоча вона навіть гіпотетично немала легальності, як з огляду на незаконність самого ПКНВ, так і зважаючи на відсутність факту її підписання М. Хрущовим 9 вересня 1944 р. у Любліні. Спираючись на досліджений матеріал, є підстави до правового розв'язання наслідків тоталітарної спадщини та реабілітації жертв примусової евакуації до УРСР 1944–1946 рр.

Ключові слова: 9 вересня 1944 р., примусова евакуація 1944–1946 рр., статус, репресія, Люблінська угода ПКНВ з УРСР, спецпоселення, реабілітація.

SUMMARY

Klos A. Forced evacuation of Polish citizens to the USSR 1944–1946: reasons, grounds and character. – The qualification research work with the manuscript copyright.

The thesis of the candidate of the historical science degree in speciality 07.00.02 – “World history”. – M. S. Hrushevskyy Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2020.

The dissertation is devoted to comprehensive study of the causes, reasons and nature of the forced evacuation of Polish citizens to the Ukrainian SSR in 1944–1946. The consideration of these aspects reveals their versatility and ambiguity. As a result of the elaboration of works on the declared topic, the level of its research was established and problematic issues were identified, which deserved for further scientific development. In particular, the status of the Polish National Liberation

Committee (PNLC) and the status of the Lublin the Agreement of the PNLC with the Ukrainian SSR were not clear and ambiguous. Although by the researchers the uncertainty as to the legitimacy of the PNLC was noted, it did not provide sufficiently comprehensive arguments regarding the definitive proving of the illegality of the PNLC status and existence and the emergence of the PNLC agreement with the Ukrainian SSR.

At the same time, the state structures of the modern Republic of Poland (RP) define the activities of the PNLC as “effective performance of functions”, which creates the illusion of its perception as a legal state body of the RP. And the Lublin Agreement of the PNLC with the USSR is characterized by the state structures, both the Republic of Poland and Ukraine, as a “binding international agreement”. As a result, there is a disconnect between the existence of a “legitimate” PNLC and a “legal international agreement” of September 9, 1944, and in fact the repressive fulfillment of its terms. Persons who were evacuated to the USSR in 1944–1946, in their mass, testify to the lack of voluntary choice and indirect or even direct coercion to evacuate to the USSR.

These contradictions led to the need to resolve issues. In this connection, the history of the political-diplomatic relations between the leadership of the USSR and the Republic of Poland have been examined since September 1939. It has emerged that they were fluctuating in nature - rapprochement and regular breaks. However, it was found that, in September 1944, the State leadership of the Republic of Poland in emigration had all the legal basis for the exercise of its functions and was recognized internationally.

The Soviet leadership, finally severing relations with the leadership of the RP in April 1943, directed its activities to the formation of its own, controlled structure. This resulted in the emergence of the National People’s Council (NPC). It was found that the law of the Republic of Poland did not define any legal grounds for this. But, in addition, there is no documentary formality about the fact of “creation” PNLC

and the date of this event. Accordingly, there has never been such a de jure structure at any level of the legal field.

We have proved that the “creation” of the PNLC in July 1944 is a total hoax and distortion of facts, circumstances and events. The PNLC, like the NPC, had no reason to stand in the legal field. Concerning the PNLC, there are also no formal fixation of the fact of its “creation”, consistency with the date and place of this “event” and the body that “called the PNLC to life”.

It was found that the sole real creator of both the NPC and the PNLC was the leadership of the USSR. It created the PNLC as a structural component of the Soviet occupation administration, which “effectively fulfilled” its functions of assisting in the repressive actions of the Soviet occupation regime in the territory of the Republic of Poland. The PNLC was no one and never recognized at the diplomatic level. PNLC’s spheragistic material did not comply with the applicable rules of Polish law. Thereby, all documents, acts, agreements certified by the PNLC seals cannot have legal status in the field of Polish and international law.

It is determined that the “signing” of the Lublin Agreement of the PNLC with the USSR is a political mythology, which has become a key component of the myth of the “voluntary evacuation” of Polish citizens to the USSR. There is no documented information about the fact of Khrushchev's staying on September 9, 1944 in Lublin, respectively, physically, he could not sign this agreement. We have hypothesized that the Lublin Agreement of the PNLC with the USSR was signed in Lublin by E. Osubka-Moravsky (not known when) and sent to Kyiv where M. Khrushchev signed it (not known when). Subsequently, the Polish-language copy of the Lublin Agreement of the PNLC with the USSR remained in Kiev and never got to the Polish side, remaining to this day in the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine. This excludes even the possibility of assuming the lawfulness of the fulfillment of the terms of the Lublin Agreement of the PNLC with the USSR by the Polish side, due to the lack of a copy of the agreement.

In addition, the Lublin Agreement of the PNLC with the USSR cannot be classified as “international”. The PNLC was not a subject of international relations, so it could not have the authority to sign international agreements; the most important, as established, the NPC/PNLC did not consider the Lublin Agreement of the PNLC with the USSR to be international.

It follows from the above that the Republic of Poland did not conclude the Lublin Agreement of the PNLC with the USSR and cannot be considered a part to this “agreement”.

It was proved that the Lublin Agreement of the PNLC with the USSR was a fictitious formal basis for covering up a repressive action to evict and expel Polish citizens to forced labor to the USSR. The analysis of the situation makes it possible to state that already at the initial stage, that is, in the autumn of 1944, the methods of psychological and physical terror were applied in order to force the departure of Polish citizens to the Ukrainian SSR. During this period, the Higher Level Documents of the People’s Poland have already used the category of “forcibly evacuated” in the relation to Polish citizens of the West-East migration stream. Accordingly, there are objective grounds for classifying the whole action as “forced evacuation of Polish citizens to the USSR” and the inability to classify it as “voluntary” at any of its stages.

It is questionable that the prolongation of the evacuation from several months to almost two years was related to the circumstances of World War II and transport problems. This vision is based on the apologies for the Soviet functionaries who failed to overcome the resistance of Polish citizens to exile to the USSR within the prescribed period. The examples show that the potential of the Soviet totalitarian system was so powerful that it was able to export several tens, and sometimes even hundreds, thousands of people over a distance of three to four thousand kilometers.

In the settlements of Polish citizens in the USSR, the top management of the USSR in 1945 established a normatively determined actual regime of special settlement. Forcible evacuees were forbidden to leave the settlements and to migrate

through out the USSR. Their attempts to cross the new Soviet-Polish border were severely suppressed. The apogee of the repressive measures against this category of persons was Art.15 agreement between the Government of the People's Republic of Poland and the Government of the USSR "On the terms and procedure for further repatriation of people of Polish nationality from the USSR" of March 25, 1957, which prohibited the return of forcibly evacuated Polish citizens to the place of permanent residence in the territory of the People's Republic of Poland.

The "privileges" prescribed in the terms the Lublin Agreement of the PNLC with the USSR were not aimed at improving and raising the social level of the Polish citizens forcibly evacuated to the USSR. These "privileges" were just the same as the standard "state aid" that was granted to all repressed during forced displacement. The Soviet totalitarian regime required the conservation of manpower during the journey to the special settlements and survival at the initial stage of exile in order to continue to use cheap labor in places of economic need.

The long term stay of Polish citizens and their descendants in the USSR/Ukraine could not affect, in accordance with Polish law, the right of private property in respect of their real estate located in the modern south-eastern voivodships of the Republic of Poland.

In conclusion, it was determined that, by its very nature, the 1944–1946 evacuation action, by the sum of all indications, was a standard repression of the Soviet and, under its control, Polish totalitarian regimes. Due to the fact that it was applied against foreign citizens, the Lublin Agreement of the PNLC with the USSR served as a formal cover. Although, as it is established, it, even hypothetically, had no signs of legality, both in view of the illegality of the PNLC itself and in view of the absence of its signature by M. Khrushchev on 9 September 1944 in Lublin. Based relying on the studied material, there are grounds for a legal solution to the consequences of the totalitarian heritage and rehabilitation of victims of forced evacuation to the Ukrainian SSR in 1944–1946.

Keywords: September 9, 1944, forced evacuation of 1944–1946, status, repression, Lublin Agreement of the PNLC with the Ukrainian SSR, special settlements, rehabilitation.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Клос А. Початковий етап розміщення примусово евакуйованих забужан в Запорізькій області // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2010. Т. 20. С. 438–455.

2. Клос А. Добровільні засади Люблінської угоди від 9 вересня 1944 р. і “примусово евакуйоване населення” акції з виконання її умов // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2013. Т. 26. С. 593–606.

3. Клос А. Закріплення примусово евакуйованих у 1944–1946 рр. польських громадян у місцях поселення в УРСР // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2013. Т. 27. С. 496–507.

4. Kłos A. Przymusowa ewakuacja (1944–1946) – periodyzacja w świetle dokumentów archiwalnych Archiwum Akt Nowych w Warszawie // Spotkania humanistyczne. Instytut Filozofii Polskiej i Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlicach. Siedlice, 2016. Nr 6. 190 s. S. 163–183.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Клос А. Сфрагістичний матеріал як складова визначення правового статусу Польського Комітету Національного Визволення // Сфрагістичний

щорічник. Матеріали VI Міжнародна сфрагістична конференція “Печатка на документі”, (Київ, 25–27 листопада 2016 р.). К.: “Антиквар”, 2016. Випуск VI. С. 305–327.

6. Клос А. Правовий статус Люблінської угоди з УРСР у контексті правового статусу Польського Комітету Національного Визволення // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 рр.” Львів, 7 вересня 2018 р. Збірник наукових праць. Львів: Левада, 2018. С. 139–209.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації.

7. Клос А. Пам’ять Холмщини // Південна зоря. 2007. № 76–77 (6281) (22 червня).

8. Клос А. Примусова евакуація. Локальний вимір. До 65-ї річниці злочину // Південна зоря. 2009. № 80 (6597) (7 липня).

9. Клос А. Примусова евакуація 1944–1946 років – репресія проти польських громадян // Наше слово. 2012. № 11 (18 березня).

10. Kłos A. Czym zawiniły groby w Siedliskach? // Zamość. Nasze miasto. 2016. (25 березня). URL : <http://zamosc.naszemiasto.pl/artukul/czym-zawinily-groby-w-siedliskach-artukul-i-apel-czytelnika,3687292,artgal,t,id,tm.html> (дата звернення 26.03.2016).]

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	15
ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	23
1.1. Історіографічний огляд теми дослідження	23
1.2. Джерельна база дослідження	39
1.3. Методологія дослідження	48
Висновки до розділу 1	52
РОЗДІЛ 2. ПРИЧИНИ Й ПІДСТАВИ ПРИМУСОВОЇ ЕВАКУАЦІЇ ПОЛЬСЬКИХ ГРОМАДЯН ДО УРСР 1944–1946 рр. СТАТУС ЛЮБЛІНСЬКОЇ УГОДИ ПКНВ З УРСР	54
2.1. Історико-політичні передумови примусової евакуації польських громадян до УРСР 1944–1946 рр. та статус державного керівництва Республіки Польща в еміграції	58
2.2. Статус Крайової Ради Народової	68
2.3. Статус Польського Комітету Національного Визволення	71
2.4. Обставини появи Люблінської угоди ПКНВ з УРСР	106
2.5. Співвідносність Люблінської угоди ПКНВ з УРСР з категорією “міжнародна угода”	125
2.6. Місцезнаходження оригінальних примірників Люблінських угод вересня 1944 р.	136
Висновки до розділу 2	145

РОЗДІЛ 3. РИСИ ТА ХАРАКТЕР ПРИМУСОВОЇ ЕВАКУАЦІЇ ПОЛЬСЬКИХ ГРОМАДЯН ДО УРСР 1944–1946 рр.	147
3.1. Громадянський статус, етнічне походження, національна належність та приватна власність осіб міграційних потоків Захід–Схід, Схід–Захід	147
3.2. Періодизація та терміни примусової евакуації до УРСР	172
3.3. Встановлення режиму спецпоселень для примусово евакуйованих польських громадян в УРСР	183
3.4. “Пільги” Люблінської угоди ПКНВ з УРСР	193
Висновки до розділу 3	198
ВИСНОВКИ	200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	212
ДОДАТОК	315
СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ	315

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- АВП РФ – Архив внешней политики Российской Федерации (Москва)
- АК – Армія Крайова
- АМЗС РБ – Архіў Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь (Мінск)
- ВП – Військо Польське
- ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации (Москва)
- ГДА МЗСУ – Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (Київ)
- ДАДО – Державний архів Дніпропетровської області (Дніпро)
- ДАЗО – Державний архів Запорізької області (Запоріжжя)
- ДАЛО – Державний архів Львівської області (Львів)
- ДКО – Державний Комітет Оборони
- КР – Королівство Румунія
- КРН – Крайова Рада Народова
- ЗУ – Закон України
- ЛН – Ліга націй
- МЗС – Міністерство закордонних справ
- НАРБ – Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (Мінск)
- НІ – Німецька імперія
- НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
- НКЗС – Народний комісаріат закордонних справ
- ПКНВ – Польський Комітет Національного Визволення
- ПНР – Польська Народна республіка
- ППД – Польська підпільна держава
- РГАСПИ – Российский государственный архив социально-политической истории (Москва)
- РБ – Республіка Білорусь
- РП – Республіка Польща

РФ – Російська Федерація

СПП – Союз польських патріотів

ТУНС – Тимчасовий Уряд Національної Єдності

УПА – Українська повстанська армія

ФР – Французька Республіка

ЦА МО РФ – Центральный архив министерства обороны Российской Федерации (Москва)

ЦДАВО України – Центральный державный архив высших органов власти та управління України (Київ)

ЦДАГО України – Центральный державный архив громадських об'єднань України (Київ)

ЧА – Червона армія

AAN – Archiwum Akt Nowych w Warszawie (Warszawa)

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (Warszawa)

AMSZ – Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych (Warszawa)

APL – Archiwum Państwowy w Lublinie (Lublin)

APZ – Archiwum Państwowy w Zamościu (Zamość)

AT DPT MSZ – Archiwum Traktatowy Departamentu Prawno-Traktatowego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Polski (Warszawa)

K. – karta.

LCVA – Lietuvos centrinis valstybes archyvas (Vilnius)

RP – Rzeczpospolita Polska

Sygn. – Sygnatura

Tecz. – Teczka

Wiąz. – Wiązanka

Zesp. – Zespół

ВСТУП

Актуальність дослідження. Однією зі складних сторінок історії Центрально-Східної Європи ХХ ст. є евакуація до УРСР 1944–1946 рр. Відповідно до офіційної доктрини реалізацію цієї акції регламентувала Угода між РНК УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ) про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР від 9 вересня 1944 р. (Люблінська угода ПКНВ з УРСР). Стереотипно у державних документах та наукових дослідженнях Люблінська угода ПКНВ з УРСР подається як легальна. Відсутність критичного аналізу її статусу породжує судження про “зобов’язуючу міжнародну угоду”. Реалізація умов Люблінської угоди ПКНВ з УРСР означається як “добровільна евакуація”. Евакуації 1944–1946 рр. присвячені численні статті та монографії. Незаперечною є наявність праць, які констатують репресивну сутність акції. Проте в них це бачення подано або досить декларативно, без достатнього залучення джерельної бази, або ж розглянуті лише окремі розрізнені її елементи. Певні напрямки обраної теми в сучасній історіографії недостатньо досліджені, а деякі взагалі не стали об’єктом уваги науковців. З огляду на це, дисертація присвячена цілісному розв’язанню проблемних аспектів евакуації до УРСР 1944–1946 рр. Комплексне дослідження актуалізованих і неактуалізованих архівних матеріалів з долученням нормативно-правових актів та дипломатичних джерел дає можливість зробити висновки, що для появи Люблінської угоди ПКНВ з УРСР не існувало жодних правових підстав. Факт “підписання” цієї угоди є містифікацією, здійснена за її умовами евакуація 1944–1946 рр. мала характер репресивної операції, завуальованої псевдоправовою підставою.

Зв’язок роботи з науковими програмами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках програми науково-дослідницької теми Інституту

української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України № 0113U008418 “Комплекси джерел з історії суспільного життя в Україні першої половини ХХ століття”.

Мета дослідження. Проведення комплексного аналізу та формування цілісних висновків щодо причин, підстав та характеру примусової евакуації польських громадян до УРСР 1944–1946 рр., зокрема: висвітлити історико-політичну ситуацію, яка склалася на 1944 р.; з’ясувати статус еміграційного керівництва РП, КРН, ПКНВ та Люблінської угоди ПКНВ з УРСР; виявити специфіку рис цієї акції.

Завдання дослідження. Досягнення поставленої мети спирається на аналіз наукової літератури, норм міжнародного права, польських та радянських нормативно-правових актів чинних 1944–1946 рр., дипломатичних джерел, архівних матеріалів, як актуалізованих, так і тих, які вперше вводяться в науковий обіг, а також пов’язано з розв’язанням наступних дослідницьких завдань:

- проаналізувати рівень дослідженості теми в історіографії, наявність і повноту джерельної бази, необхідної для її розкриття, з визначенням напрямків подальшого вивчення, окреслити методологію дослідження;

- з’ясувати причини й підстави примусової евакуації польських громадян до УРСР 1944–1946 рр.;

- визначити статус еміграційного керівництва РП, КРН, ПКНВ;

- дослідити обставини появи та встановити статус Люблінської угоди ПКНВ з УРСР;

- розкрити риси та характер примусової евакуації польських громадян до УРСР 1944–1946 рр.

Об’єктом дослідження є примусова евакуація польських громадян до УРСР 1944–1946 рр.

Предметом дослідження є причини, підстави та характер примусової евакуації польських громадян до УРСР 1944–1946 рр.

Методи дослідження. Дисертаційне дослідження здійснено на основі використання методів, принципів та підходів, властивих історичній науці. Методи: ретроспективний, джерелознавчий, хронологічний, діалектичний, порівняльний, індуктивний, дедуктивний, герменевтичний, проблемний, статистичний, класифікації, систематизації, суцільної вибірки, аналізу, синтезу, інтерпретації, опитування, періодизації та моделювання. Принципи: історизму, об'єктивності, всебічності, системності, комплексності та проблемно-хронологічний. Також був застосований цивілізаційний підхід. Їх сукупність сприяла детальному й ґрунтовному висвітленню проблемних складових та більш об'єктивному трактуванню цілого ряду важливих питань заявленої теми. Наприклад, на підставі індуктивного методу стало можливим виявлення закономірностей розвитку радянсько-польських та радянсько-ПКНВіських відносин; на підставі дедуктивного – окремі логічні припущення в процесі дослідження підтвердилися виявленими архівними матеріалами.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1944–1946 рр., але у деяких місцях ми виходимо за вказані хронологічні рамки для розуміння історико-політичних передумов ситуації, яка склалася на вересень 1944 р. та визначення статусу еміграційного керівництва РП, КРН, ПКНВ, Люблінської угоди ПКНВ з УРСР.

Географічні межі дослідження охоплюють територію сучасних південно-східних (Люблінського, Підкарпатського і Малопольського) воєводств РП, звідки здійснювалася примусова евакуація польських громадян до УРСР та територію областей УРСР, у межах яких проходило розселення примусово евакуйованих польських громадян 1944–1946 рр. та їх міграції.

Наукова новизна дослідження. Уперше було комплексно опрацьовано історико-політичні причини та підстави появи Люблінської угоди ПКНВ з УРСР, спираючись на аналіз міжнародно-правових норм, польських та радянських нормативно-правових актів, дипломатичних джерел та актуалізованих і неактуалізованих архівних матеріалів; визначено статус цієї

угоди та характер евакуаційної акції 1944–1946 рр., ключові аспекти яких досі не були об'єктом цілісного історичного дослідження. Так вперше:

- з'ясовано статус Люблінської угоди ПКНВ з УРСР;
- спростовано факт підписання М. Хрущовим 9 вересня 1944 р. у Любліні угоди з ПКНВ;
- виявлено місцезнаходження оригінальних примірників Люблінських угод вересня 1944 р. та встановлено факт відсутності польськомовних оригінальних примірників у польської сторони до 1949 р. включно, а польськомовного оригінального примірника Люблінської угоди ПКНВ з УРСР до теперішнього часу;
- означено громадянський статус осіб, примусово евакуйованих до УРСР;
- розглянуто питання права власності щодо приватного нерухомого майна польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР 1944–1946 рр., у місцях постійного проживання на території сучасних південно-східних воєводств РП, а також право власності осіб, переселених з радянських територій у межі сучасних кордонів РП;
- визначено акти, якими було нормативно встановлено фактичний режим спецпоселення для примусово евакуйованих польських громадян в УРСР;
- порівняно “пільги” Люблінської угоди ПКНВ з УРСР з державною допомогою під час примусових переміщень у СРСР та показана їх подібність;
- зараховано до числа польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР, частину польських громадян, примусово евакуйованих на підставі Люблінської угоди ПКНВ з БРСР, які фактично потрапили до УРСР;
- опрацьовано інформацію щодо локального розселення в УРСР примусово евакуйованих польських громадян на підставі дослідження погосподарських книг архіву сільської ради.

Крім того, на основі наших попередніх розробок вперше у дисертаційному дослідженні:

- обґрунтовано доцільність використання категорії “польські громадяни, примусово евакуйовані до УРСР” та “примусова евакуація до УРСР”;
- запропоновано варіант періодизації з доведенням неможливості означення будь-якого з етапів евакуації як “добровільного”, або “непримусового”;
- опрацьовано сфрагістичний матеріал ПКНВ.

До наукового обігу введено значну кількість важливих для теми дослідження архівних документів, які надали можливість переглянути існуючі підходи та зробити вичерпні, більш якісні висновки щодо ключових аспектів примусової евакуації польських громадян до УРСР 1944–1946 рр.

Теоретичне значення дослідження полягає в уточненні і доповненні інформації щодо причин, підстав та характеру примусової евакуації польських громадян до УРСР 1944–1946 рр.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що накопичений у дисертаційній роботі фактичний матеріал, теоретичні положення, висновки й узагальнення розширюють наукові відомості щодо причин, підстав та характеру примусової евакуації польських громадян до УРСР 1944–1946 рр.

Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані під час написання комплексних узагальнюючих праць з історії України і Республіки Польща, навчальних посібників, підготовки лекційних курсів, на практичних і семінарських заняттях, які стосуватимуться вказаного періоду, а також під час подальших досліджень з теми примусової евакуації 1944–1946 рр.

Особистий внесок. Розв’язання усього комплексу дослідження та усі наукові публікації здійснені дисертантом одноосібно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки і результати дослідження викладено на наукових конференціях різного рівня:

- Друга науково-практична конференція “Каховське водосховище + 53. Міжобласна басейнова угода – веління та вимога часу” (Нікополь, 28–29 травня 2009 р.), доповідь “Розселення примусово евакуйованого у 1944–

1946 роках населення басейну Західного Бугу в басейні Дніпра”;

- VI Міжнародна сфрагістична конференція “Печатка на документі”. (Київ, 25–27 листопада 2016 р.), доповідь “Сфрагістичний матеріал як складова визначення правового статусу Польського Комітету Національного Визволення”;

- Міжнародна науково-практична конференція “Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 рр.” (Львів, 7 вересня 2018 р.), доповідь “Правовий статус Люблінської угоди з УРСР у контексті правового статусу ПКНВ”;

- Серія з трьох міжнародних конференцій “Triduum historicum “Początek końca czy początek “nowego świata”?” (Вроцлав, 9–12 вересня 2019 р.), доповідь “Materiał sfragistyczny Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego”.

Публікації. Основні результати дослідження опубліковані у 6 статтях, з них 4 у наукових фахових виданнях, з яких 1 стаття в іноземному виданні.

Обсяг і структура дисертації. Дисертаційна робота викладена на 317 сторінках машинописного тексту, складається зі вступу, 3 розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та літератури (751 позиція) і додатків. Обсяг основного тексту дисертації складає 195 сторінок друкованого тексту.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний огляд теми дослідження

Історіографічний огляд теми евакуації 1944–1946 рр. дозволяє здійснити аналіз, систематизацію та узагальнення напрацювань за обраною темою; визначити рівень дослідженості її аспектів; виділити питання, які не були опрацьовані на достатньому науковому рівні; показати необхідність розв’язання проблемних складових з визначенням їх актуальності та перспективності. Історіографічний огляд структурований за основними тематичними напрямками та з додержанням хронологічної послідовності.

Історіографія теми евакуації 1944–1946 рр. була розглянута, зокрема, такими авторами: В. Бадяк “Переселенська акція українців Закерзоння: історіографічний огляд” [472], Т. Гонтар “Відображення переселення українців Польщі до УРСР у 1944–1946 рр. в історичній літературі” [509], Д. Байкеніч “Українські переселенці з Польщі на території східних областей УРСР у 1944–1947 рр. Сучасна українська історіографія” [474], В. Кіцак “Депортації українців Польщі в УРСР: історіографія проблеми” [532], Т. Пронь “Українсько-польське переселення на Півдні України у 1944–1946 роках: історіографічний та джерелознавчий аспекти” [583] та “Масове переселення українців з Польщі в УРСР в 1944–1946 рр.: ключові концепти удокументованого та історіографічного наративу” [577].

Незважаючи на те, що евакуація відбулася вже більше, ніж сімдесят років тому, історія її дослідження в Україні охоплює період лише останнього чверть століття. За часів СРСР ця тема знаходилась поза межами наукового огляду і лише у сім’ях, евакуйованих до УРСР, звучали перекази про життя на батьківських землях за Бугом та трагічні обставини евакуації і адаптації у чужому, радянському, суспільстві.

Висвітлення теми евакуації до УРСР було започатковане українською діаспорою. Проте доступ до архівів, які зберігали необхідні для ґрунтового дослідження документальні матеріали, був неможливий. Внаслідок цього на початковому етапі світ побачили стислі публікації та загальноописові розвідки.

Першими спробами оприлюднення проблеми евакуації 1944–1946 рр. в Україні стали роботи початку 90-х рр. ХХ ст., коли науковці отримали можливість доступу до архівів і робили перші кроки дослідження акції та постановки проблеми, як основи подальших досліджень.

У другій половині 1990-х рр. з'являються роботи, які більш різнопланово розкрили тему, що пов'язано з опрацюванням ширшого кола джерельні бази не лише центральних, але і регіональних архівів. Різноманіття розглянутих аспектів призвело до утворення окремих дослідницьких напрямків щодо соціально-побутової і морально-психологічної адаптації й інтеграції евакуйованих в радянському суспільстві та соціально-культурних наслідків їх перебування в УРСР.

Від 2000-х років дослідники на підставі архівних матеріалів намагаються підкреслити депортаційний характер евакуації до УРСР. Цей акцент стверджується у заявах товариств примусово евакуйованих “Холмщина”, “Підляшшя”, “Надсяння”, “Лемківщина”, “Любачивщина” та інших. До ВР України подаються законопроекти щодо визнання евакуації 1944–1946 рр. депортацією. Але, державні структури України та РП залишаються на позиціях трактування Люблінської угоди ПКНВ з УРСР, як легальної підстави для евакуації характер якої, з їх точки зору, був добровільним.

На сучасному етапі науковці продовжують опрацювання архівних баз. Розробляються питання щодо передумов, обставин та наслідків евакуації. Оприлюднюються матеріали про участь каральних органів, військових та підпільних формувань у ході її здійснення. Розглядаються вектори східного і західного міграційних потоків та пропонуються їх кількісні обчислення.

Аналізуються матеріальні фактори, з-поміж них характеристики майнового рівня в місцях постійного проживання на території РП та в місцях поселення в УРСР. Висвітлюється емоційний сентимент щодо залишення споконвічної батьківської землі. Вказується, що акція мала ознаки депортації. Однак, незважаючи на ці зрушення надалі відсутні цілісні опрацювання передумов, причин, підстав, обставин, характеру та наслідків евакуації 1944–1946 рр. Перед дослідниками все ще стоїть низка невирішених питань, від успішного розв'язання яких залежить з'ясування проблемних аспектів теми.

15 серпня 1951 р. у Канаді при Інституті Дослідів Волині у Вінніпезі розпочав діяльність “Відділ Холмщини й Підляшшя” [612]. Це стало підґрунтям для висвітлення теми евакуації до УРСР 1944–1946 рр.

У діаспорних виданнях з'являлися окремі роботи, що стосувалися історії Забужжя та евакуації. Однією з них був “Нарис історії Холмщини і Підляшшя” Є. Пастернака, який вперше побачив світ у 1968 р. [572], друге видання – 1989 р. [573]. У цій роботі у розділі “Часи “Людової Польщі”. Виселення 1944/1945 років” розглянуто передумови акції, пов'язані з домовленістю “Великої трійки”, акцентовано увагу на факті неопублікованості Люблінської угоди ПКНВ з УРСР та подано евакуаційну статистику.

Вже від початку 1970-рр. евакуація 1944–1946 рр. визначалася категорією “депортація”. 1972 р. І. Гвозда в роботі “Евакуація-депортація українців в Польщі в 1945–1947 роках”, поставила її в один шерек з акціями примусового переміщення в СРСР та операцією “Вісла” [506]. 1983 р. видано дослідження М. Дупляка “У 35-ту річницю трагедії Лемківщини” [523]. 1986 р. у історико-мемуарному збірнику “Надбужанщина” представлено долю корінних мешканців Забужжя та події евакуації [712]. 1988 р. І. Гвань видав “Історію північної Лемківщини від вигнання лемків” [505].

1990 р. у докторській дисертації М. Трухана “Українці в Польщі після Другої світової війни. 1944–1984” подано кількість польських громадян

східного обряду в регіоні охопленому Люблінською угодою ПКНВ з УРСР, вказано на примусовий характер евакуації [611].

1990 р. М. Бугай у роботі “Депортації населення України (30–50-і роки)” описав репресій в УРСР і з-поміж них евакуацію 1944–1946 рр. [489].

На початку 1990-х рр. Г. Щерба у низці робіт розглянула евакуацію та визначила її як репресивну акцію: “Переселення українців з польсько-українського пограниччя в 40-х роках” [629], “Депортації населення з польсько-українського пограниччя 40-х років” [628], “Проблема українсько-польських переселень у 1944–1948 роках в світлі соціологічних досліджень” [630].

У цей же період В. Сергійчук у роботах “Прелюдія до акції “Вісла”” [599], “Етнічні межі і державний кордон України” [596], “З історії українців Холмщини й Підляшшя” [597], “Наша кров – на своїй землі” [598] та “Трагедія українців Польщі” [600], уводить до наукового обігу документи центральних архівів.

Опрацювання евакуації 1944–1946 рр. з визначенням ролі репресивно-каральних органів проведено І. Біласом у першій книзі двотомника “Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз” [479] та “Депортації НКВС–МДБ і доля українського переселення в Польщі: історико-правовий і суспільно-політичний аспект переселення” [476]. В його статті “Переселенсько-депортаційні акції: політико-правовий аспект” подані політичні чинники евакуації [478].

Ґрунтовною є збірка серії авторських доробків “Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження” [615]. Аналізу передумов та основних складових з наданням оцінки акції присвячені роботи: Л. Васильєвої “Примусова міграція як засіб вирішення політичних і економічних проблем радянським урядом” [495], В. Кучера “До питання про “добровільне” переселення українців з Польщі до УРСР” [554]. Ю. Сливки “Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій” [604]. У збірнику “Депортації.

Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади” подана його робота “Витоки і наслідки національної трагедії” [603]. Г. Бухало у роботі “Холмський край наш український” визначає евакуацію як депортацію і розправу з українцями [490].

Т. Гонтар висвітлює “Роль польських органів влади в організації переселення українців до УРСР у 1945 р.” [512] та “Опір українців переселенню з Польщі до УРСР у 1944–1946 рр.” [510]. О. Савчук доводить злочинну суть акції: “Чужі серед своїх: доля депортованих українців Холмщини” [593], “Засади “добровільності” переселенської політики СРСР та Польщі щодо українців 1944–1945 років” [588], “Організація і методи переселення українців з Холмщини та Підляшшя у 1944–1947 рр.” [590] та “Примусове виселення українців Холмщини і Підляшшя до УРСР у 1944–1946 рр.” [592].

Ю. Гаврилюк описує історико-етнографічні особливості Забужжя та проблематику евакуації в обох напрямках: “Середнє Побужжя в VI–XIV ст.” [504], “Вогнем і мечем. Виселення українців з південного Підляшшя” [502], “Депортації українців на Волинь та поляків з Волині у повоєнні роки” [503]. У статті “Від “лінії Володимира” до “лінії Керзона”” подає факти терору проти польських громадян східного обряду [501].

Значна кількість авторів визначає евакуацію як депортаційну акцію: Г. Керниця “Депортація українців Закерзоння 1945–1947 рр. та її передумови” [530], М. Литвина “Історичні передумови депортаційних акцій на українсько-польському пограниччі першої половини ХХ ст.” [555], І. Козловський “Депортація українського населення з Польщі у 1944–46 рр.” [548], С. Копчак і М. Романюк “Депортація населення Польщі і Західної України у повоєнний період (1945–1947 рр.)” [550], Й. Свинко “Депортація українців з Надсяння та її наслідки” [595], П. Ткачук “Депортації населення: її завдання і мета” [610], А. Ядловський “Депортація українського населення Закерзоння” [631], Федорчаки “Депортації українців з Польщі та

поляків із західних областей України (1944–1946)” [613], Т. Пронь “Евакуація” депортація українського населення з території Польщі в Україну відповідно до укладеної угоди між урядами УРСР і ПР 9 вересня 1944 р.” [579], В. Кіцак “До питання про депортацію українців з Польщі. 1944–1946 рр.” [534] та “Перебіг депортації українців з Холмщини у 1944–1946 роках” [536], Й. Пацули “Репатріація чи депортація?” [574], Б. Заброварний “Депортації українського населення із Закерзоння в 1944–1947-х роках” [524]. В. Даниленко у статті “Депортації поляків та українців 1944–1946 рр.: передумови, перебіг та наслідки” [518] акцентує увагу на участі репресивних органів та застосуванні примусу, терору і шантажу для реалізації евакуації.

Ю. Сорока описує національно-культурні втрати евакуйованих в УРСР – “Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939–1950-і роки)” [606] та специфіку і особливості обох міграційних потоків – “Переселення українців з етнічних земель і польського населення з УРСР (1944–1946 рр.)” [607]. І. Винниченко на загальному тлі радянських репресій розглянув і евакуацію 1944–1946 рр. – “Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання” [498].

Широкий спектр питань евакуації розкрили в своїх роботах В. Кіцак “Переселення українців Польщі до УРСР (1944–1947 рр.)” [537], Н. Вертелецька “Особливості переселення українців з Польщі в Україну у 1944–1947 роках” [496], Ю. Шаповал “Уроки двох репатріацій” [624] та “Переселение польского и украинского населения в 1944–1947 гг.” [623], Ю. Макар “Українці в Польщі після Другої світової війни” [560] та “Депортація українців з Польщі до УРСР (1944–1946): політико-правовий аспект” [559]. О. Буцко “Украина – Польша: миграционные процессы 40-х годов” [491] та “Українсько-польське переселення 1944–1946 рр.” [492].

Найбільш комплексним є дослідження Ю. Макара, В. Макара, М. Горного, А. Салюка у трьохтомнику “Від депортації до депортації”, в якому подано архівні матеріали України, РП та Канади. У праці висвітлено евакуацію

за часів Першої світової війни, повернення, міжвоєнний період та евакуацію 1944–1946 рр. [556, 557, 558].

Книги голови Всеукраїнської організації “Конгрес українців Холмщини і Підляшшя” О. Боровика і А. Боровика “Трагедія Холмщини. До 60-ти річчя Холмських подій” [487] та “Трагедія Холмщини. До 60-річчя Холмських подій. Третє видання” [488] вміщують документи щодо Люблінської угоди ПКНВ з УРСР, обставин евакуації та матеріали про боротьбу за поновлення порушених прав. Збірник “У жорнах історії” був виданий Київським ветеранським товариством депортованих українців “Холмщина” ім. М. Грушевського при безпосередній участі його голови С. Романюка [714]. Спогадами про евакуацію, як очевидці подій, пережитих у дитинстві, у своїх книгах діляться історик з Нікопольщини Л. Бурда “Холмщина і Холмщани. Віддзеркалення минулого. Художній нарис” [711] та професор ЛНУ А. Яртись “На крилах пройдених доріг” [713].

Ю. Павлів опрацював відображення історичної пам’яті: “Видавнича діяльність суспільно-культурних товариства депортованих українців міста Львова” [565], “Депортація українців з українсько-польського прикордоння 1944–1951 рр.: особистісний та медійний дискурси” [566], “Місця пам’яті депортованих із Польщі у 1944–1946 рр. в Україні” [567], ““Нас били, різали”, “такий був час”: до питання колективної травми та нарративу страждання в депортованих українців із Польщі у 1944–1951 рр.” [568], “Образ “малої вітчизни” в історичній пам’яті переселенців із Холмщини та Лемківщини” [569], “Образи українсько-польського пограниччя періоду Другої світової війни” [570].

Евакуацію у контексті українсько-польських відносин висвітлили: Д. Горун “Вимушені міграції 1940-х років та їх вплив на розвиток українсько-польських відносин” [516], А. Боляновський “Депортації як чинник впливу на розвиток українсько-польських відносин у 1944–1945 рр.” [485], М. Зимомря і Р. Дрозд “Депортаційні акції у контексті польсько-українських

взаємодій” [526], Репринцев В. “Украина в польських внешнеполитических доктринах” [585], І. Цепенда “Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз” [618].

Періодизацію евакуації досліджували І. Білас “Етапи депортації українського населення (1944–1947 рр.)” [477], Г. Виноградська “Депортації українців з Польщі 1944–1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих)” [499]. І. Цепенда “Історіографія проблеми українсько-польського переселення 1944–1946 років” [617], Р. Дрозд “Droga na Zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji “Wisła”” [644], Є. Місило “Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946” [681]. Найбільш поширеною є трьох-чотирьох складова періодизація евакуації, у якій перший етап виводиться як “добровільний”, або такий, що “не мав примусу”. У статті “Przymusowa ewakuacja (1944–1946) – periodyzacja w świetle dokumentów archiwalnych Archiwum Akt Nowych w Warszawie” [667] нами запропонована двохскладова періодизація.

Наслідки евакуації дослідили: Я. Кондрач “Етнодемографічні процеси на Холмщині в 1944–1946 роках” [549], Л. Зашкільняк “Наслідки депортацій українців і поляків у 1944–1946 рр.” [525], М. Горний “Матеріальні втрати українців унаслідок депортації до УРСР у 1944–1946 рр.” [514]. У статті С. Шишли “Наслідки українсько-польського трансферу населення 1944–1946 рр.” [627] узагальнено обставини евакуації на підставі попередніх досліджень та наголошено на відсутності правової бази з вирішення проблеми, з посиланням на наше бачення щодо цього.

Питання розселення, облаштування та адаптації евакуйованих в УРСР присвячені роботи: В. Кіцак “Житлове влаштування переселенців з Польщі в УРСР та наділення їх землею у 1944–1947 рр.” [535] та “Депортовані з Польщі українці: результати першого етапу входження в соціум та економічного пристосування у 1944–1947 рр.” [533], У. Хомра і М. Секеля “Переселення

українців з польського прикордоння в 40-х роках: розселенський аспект” [616], Х. Довгалюк “Депортація українського населення з Польщі 1944–1946 рр. Політика уряду щодо депортованих” [522], С. Макарчук присвячує статтю “Розміщення та побутове влаштування переселенців з Польщі в Україні у 1944–1947 рр.” [562], Н. Данилиха “Проблема забезпечення житловими і господарськими приміщеннями українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х рр.” [519]. М. Горний “Переселенці з Холмщини: проблема адаптації до умов проживання в УРСР” [515], Т. Пронь “Ресоціалізація депортованих українців Польщі в Радянській Україні у повоєнні роки” [582], Ю. Шаповал “Некоторые проблемы адаптации депортированных в Украине в послевоенное время” [621].

Аспекти адаптації евакуйованих у західних областях УРСР відобразили у своїх статтях М. Ревуцький “Проблеми культурно-психологічної адаптації переселенців з Польщі в повоєнній Україні (на матеріалах Тернопільської області)” [584], Р. Давидюк “Розселення та облаштування українців з Польщі на Рівненщині” [517], О. Савчук “Переселення та адаптація холмщаків на Волинь в історичній пам’яті депортованих” [591] та В. Кіцак “Соціально-психологічна адаптація переселенців із Закерзоння в Західній Україні (1944–1947 рр.)” [542], “Соціально-економічна адаптація українців, переселених з Польщі до УРСР” [541], “Розселення українців Польщі в Тернопільській області та їх соціально-економічна адаптація” [539]. Ю. Бондарчук описує “Шлях розпачу і надії. Соціально-економічні умови депортації та розселення на Тернопільщині українців із Польщі” [484]. Унікальною у своєму роді є її стаття “Земельне питання як основа економічної адаптації українського населення, депортованого з території Польщі і розселеного на Тернопіллі в 1944–1946 рр.” [481], яка розкриває невідповідність реалій щодо обіцянок про наділення евакуйованих землею в УРСР. Продовжена ця ж тема в її статтях: “Аграрна політика Радянської влади щодо українців, переселених з Польщі в 1944–1946 рр.” [480] та “Особливості формування правового поля у питанні

землезабезпечення українців, примусово переселених із Польщі упродовж 1944–1946 рр.” [483].

Соціально-економічній адаптації евакуйованих у східних областях УРСР присвятили статті Д. Байкеніч “Кількість та місця розселення депортованих українців Польщі у східних областях УРСР (др. пол. 1940-х рр.)” [473], Т. Гонтар “Становище переселенців з Польщі в південних та східних областях УРСР у 1944–1945 рр.” [513], Т. Пронь “Початки ментальних зрушень у свідомості українців, переселених із Польщі в південні та східні області України в 1944–1946 рр.” [581], М. Якименко “Депортація українців Польщі на Полтавщину в 1944–1945 роках та її соціально-економічні наслідки” [633] та “Депортація лемків із Польщі на Полтавщину у 1944–1945 роках та її соціально-економічні наслідки” [632]. О. Онопрієнко розглянув становище евакуйованих в одному з районів Сумської області в статті “Переселенці з території Польщі 1944–1947 рр. Глухівський аспект” [564]. Опис розселення та господарсько-побутового облаштування евакуйованих у Запорізькій області здійснено В. Бондарем та О. Величко “Українські переселенці з Польщі на теренах Запорізької області” [486], Т. Пронь ““Вимушене переселення” і господарсько-побутове влаштування українців з Польщі в Україні у 1944–1946 рр.: Запорізька область” [578], а також нами “Початковий етап розміщення примусово евакуйованих забужан в Запорізькій області” [545].

Аспекти розселення та адаптації евакуйованих на території південних областей подають у своїх роботах Т. Пронь “Переселення українського населення з Польщі на Південь України в 1944–1946 рр. (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей)” [580], С. Сінкевич і А. Покачалова “Становище переселенців із Польщі на теренах Херсонської області УРСР в 1944–1946 роках” [602], Р. Кабачій “Деякі морально-етичні аспекти акції переселення польських українців на Херсонщину в 1945 р.” [528], “Переселення українців з Польщі у Миколаївську область в 1944–1946 рр.” [529], “Przesiedlenie Ukraińców z Chełmszczyzny na Chersońszczyznę w

latach 1944–1946)” [662], “Wygności na stepy. Przesiedlenia ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944–1946” [663], Н. Петрова і С. Ковальчук “Українці-переселенці на Одещині 1944–1946 рр.” [575] та Ю. Крамар “Особливості депортаційно-переселенських процесів з Польщі до південних регіонів України у 1944–1947 рр.” [551].

Розселення евакуйованих на Донбасі дослідили Т. Максимчук “Переселение украинцев из Польши в 1944–1947 гг.” [563], В. Снегирьов “Тече “Вісла” до Донбасу” [605], С. Ясінчака “Лемки – народ, позбавлений Батьківщини” [634], Н. Шипік “Сільськогосподарські переселення в Донбас у повоєнні роки” [626], А. Макарова “Лемки на Луганщині” [561] та В. Рудзевич “Примусове виселення етнічних українців з території Польщі (за документами Державного архіву Луганської області)” [587], М. Алфьоров “Депортації українського населення в Донбас 1944–1949 рр.” [470] та “Міграційні та демографічні процеси у Луганській області 1943–1951 рр.” [471].

Міграційним процесам та поневірянням евакуйованих в УРСР присвячені статті В. Кіцака “Розселення українців Польщі в УРСР (1944–1947). Переселення їх із південних та східних областей в Західну Україну” [540] та “Причини міграції депортованих з Польщі українців в УРСР” [538], Ю. Боднарчук “Міграційні процеси українців, депортованих з території Польщі у 1944–1946 рр.” [482] та Т. Гонтар “Подвійне переселення українців та його вплив на самоусвідомлення переселенських процесів з Польщі до УРСР у 1944–1946 рр.” [511].

Стаття Шваб Л. “Польський комітет національного визволення як політичний проект Йосипа Сталіна: 1944 рік” [625] є компіляцією польськомовних досліджень історії ПКНВ. У нашій статті опрацьовано “Правовий статус Люблінської угоди з УРСР у контексті правового статусу Польського Комітету Національного Визволення” [546].

Польські дослідники вивчали питання евакуації 1944–1946 рр. ще за часів ПНР. Проте у пропорційному співвідношенні праць за темою евакуації

до УРСР значно менше, ніж робіт, які вивчають зворотній міграційний потік. В одних роботах автори торкалися питання статусу ПКНВ та Люблінських угод вересня 1944 р. у загальноісторичному контексті, у інших – воно розглядається у контексті проблеми компенсації для осіб, переселених на підставі Люблінських угод з територій СРСР, за нерухоме майно, залишене поза сучасними кордонами РП. Крім того, є вироки судових органів у провадженнях з цього ж питання.

1963 р. К. Керстен у роботі “*Migracje powojenne w Polsce. Próba klasyfikacji i ogólna charakterystyka wewnętrznych ruchów migracyjnych ludności*” на означення евакуації пропонує термін “трансфер”, вважає її добровільною, зводячи елемент примусу до суто суб’єктивного сприйняття окремими особами [664].

Дослідження евакуації було здійснено польськими істориками українського походження, які визначили політику тоталітарних режимів СРСР та Народної Польщі, як підставу евакуації 1944–1946 рр.: Є. Місло “*Polska polityka narodowościowa wobec Ukraińców 1944–1947*” [680], С. Заброварний “*Polityka narodowościowa polskich władz komunistycznych w kwestii ukraińskiej*” [709], Р. Дрозд “*Polityka narodowościowa władz polskich wobec Ukraińców w Polsce Ludowej*” [645] та “*Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski*” [646]. Також є його спільна з І. Галагідою стаття “*Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość*” [647] та стаття І. Галагіди “*Wysiedlenia ludności ukraińskiej i polskiej z powiatu chełmskiego – nieznana karta historii*” [658].

Тема евакуації розкривається і в роботах польських істориків: Г. Мазура “*Problemy przesiedlenia Polaków z Ukrainy i Ukraińców z Polski w latach 1945–1946*” [679], Я. Пісулінського “*Polityka władz wobec społeczności ukraińskiej w latach 1944–1956*” [691] та “*Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USSR w latach 1944–1947*” [692], П. Скшинецького “*Wysiedlenie ludności ukraińskiej z Polski w latach 1944–1946*” [699], К. Пудло “*Polityka państwa polskiego wobec*

ludności ukraińskiej (1944–1991)” [694], A. Гиля “Deportacja Ukraińców z Polski w latach 1944–1946 jako problem we współczesnych relacjach polsko-ukraińskich” [653], М. Беднарського “Z problematyki przesiedleń ludności w Lubelskiem po II wojnie światowej” [637], Я. Висоцького “Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1944–1989” [708] та збірці праць “Utracona ojczyzna. Przymusowe wysiedlenia, deportacje i przesiedlenia jako wspólne doświadczenie” [702].

К. Очко-Кедра у роботі “Przesiedlenie ludności polskiej z województwa tarnopolskiego w latach 1944–1945 w świetle raportów Obwodowej Delegatury Rządu RP na Kraj w Czortkowie” використовує термін “переселення”, який відповідає ситуації, коли переміщення на Захід у 1944–1946 рр. відбувається в межах де-юре однієї держави – РП [688].

Роботи Г. Мотики висвітлюють обставини евакуації на тлі польсько-українських відносин за часів Другої світової війни та у післявоєнний період – “Tak było w Bieszczadach” [686] та “Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989” [685]. Критичного осмислення вимагає його робота “Od rzezi wołyńskiej do akcji “Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947” [684].

З-поміж понад 120 наукових публікацій А. Вавринюка, які стосуються повоєнного радянсько-польського кордону є роботи щодо евакуації: “Powojenna granica polsko-ukraińska a przesiedlenia ludności ukraińskiej z RP w latach 1944–1947” [703], “Правовые акты и постановления по вопросу переселения украинского населения из Польши в 1944–1947 годах как эффект определения послевоенной границы между РП и СССР и их значение для современных польско-украинских” [494], “Ukraińcy z powiatu hrubieszowskiego i tomaszowskiego wobec przesiedleń w związku z nową granicą pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a ZSRR po 1944 r.” [704], “Операция “Висла” как следствие демаркации новой польско-советской границы после 1944 г.” [493].

У атласі “Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939–1959. Atlas ziem Polski.

Polacy, Żydzi, Niemcy, Ukraińcy” зроблено аналітичний огляд етноситуації у РП та вплив на неї територіальних змін [724].

С. Єндриховський у роботі “Przedstawicielstwo PKWN w Moskwie. Materiały i studia historyczne” підтверджує дипломатичне невизнання ПКНВ з боку СРСР [661]. Теми радянсько-польських дипломатичних відносин присвячена робота В. Матерського “Dyplomacja Polski “lubelskiej”: lipiec 1944 – marzec 1947” [678]. Це ж питання висвітлює А. Скшипек у дослідженні “Mechanizmy uzależnienia. Stosunki polsko-radzieckie 1944–1957” [700].

Важливими є спогади Першого секретаря ЦК РП В. Гомулки – “Pamiętniki” та голови ПКНВ Е. Осубки-Моравського – “Niczego nie zaprzeraściliśmy” [717], які відображають “кухню” “створення” ПКНВ [716].

Локальна історія окремо взятого населеного пункту – села Седліска Замойського повіту, громада якого була евакуйована до УРСР, відображена у статтях С. Мика “O Siedliskach spod Zamościa” [687], Й. Куца “Przywileje wsi Siedlisk” [673]. Також у неопублікованій україномовній статті 1990-х рр. седліщанина, який пізніше мешкав в Канаді, С. Кімака – “Седліска”. У книзі М. Сівіцького “Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich” опубліковані доноси на седліщан (Документи № 22, 30–33), які активно виступали проти ревіндикаційної акції у 1938–1939 рр. [698, с. 148–149, 153–154, 156, 159–161, 162]. Відзначення громади Седліска орденом “Krzyż Grunwaldu III klasy” за допомогу радянським військовополоненим описана у книзі “Dla Ciebie Ojczyzno. Miejscowości, powiaty i województwa odznaczone orderami państwowymi” [656, с. 470–472].

Питання статусу КРН, ПКНВ та Люблінських угод вересня 1944 р. розглядали: Г. Гурський “Podstawy ustrojowe PRL” [654] і “Tworzenie podstaw ustrojowych PRL” [655], Л. Антонович “Status prawnomiędzynarodowy Rzeczypospolitej Ludowej” [635], С. Цісельський “Transformacja ustroju politycznego Polski w latach 1944–1948” [740], С. Степень “Związek Parlamentarny Polskich Socjalistów w działalności prawodawczej Krajowej Rady

Narodowej” [701], С. Гебетнер “Charakter prawny układów republikańskich” [649], “Układy republikańskie nie musiały być ratyfikowane” [650] та “Układy republikańskie nigdy nie były ratyfikowane” [651], Р. Квецень “Charakter prawny i znaczenie umów repatriacyjnych z 9 i 22 września 1944 roku” [674], Й. Врона “Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego” [707], К. Керстен “Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego 22 VII–31 XII 1944” [666] і “Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948” [665], Л. Гельберг „Powstanie Polski Ludowej” [652], А. Бурда “Rozwój ustroju politycznego Polski Ludowej” [640] та “Krajowa Rada Narodowa” під його редакцією [669], З. Кумось “U źródeł Polski Ludowej. Geneza Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego” [672] та “Polska Ludowa 1944–1950. Przemiany społeczne” [693], Я. Бардах “Historia ustroju i prawa polskiego” [636], К. Грибовського “Ustrój Polski współczesnej 1944–1948” [657], А. Млинарської-Собачевської “Odpowiedzialność państwa polskiego za mienie zabużańskie” [683] та спільна праця М. Чижович-Маліновської, Й. Менеса, Б. Рекута “Problematyka podstaw prawnych roszczeń odszkodowawczych z tytułu strat wojennych” [643].

У російськомовній статті “Советско-польские договоры от сентября 1944 г. – начало и обстоятельства заключения”, опублікованій у 2017 р. [668], польська дослідниця А. Коженєвська-Лясота розглянула частину тих же архівних документів що і ми, проте не зауважила ключових деталей, за якими є можливим визначення статусу Люблінських угод вересня 1944 р.

Кандидатська дисертація М. Шульца “Prezydium Krajowej Rady Narodowej w systemie ustrojowym państwa polskiego (1944–1947)” [751], захищена 2016 р., має в собі підрозділ щодо виникнення КРН, проте відсутній критичний аналіз цього факту. Кандидатська дисертація М. Шадковської “Pojęcie rekompensaty w prawie administracyjnym” [750] захищена 2019 р., базується на попередніх дослідженнях та судових вироках зі спробою визначення статусу Люблінських угод вересня 1944 р. Проте висновки, з

огляду на юридичний фах дисертації, не є об'єктивними, хоча могли бути більш ретельно опрацьовані саме з правової точки зору.

В історіографії теми евакуації 1944–1946 рр., ПКНВ подається, як законний польський уряд, а Люблінська угода ПКНВ з УРСР, як легальна міжнародна умова. Разом з тим в цих же дослідженнях наводяться приклади застосування примусу, терору та силових методів з метою реалізації її умов. Незначна частина історіографічних робіт звертає увагу на нелегальність КРН і ПКНВ, проте не надає достатніх доведень. Як наслідок у офіціозі присутнє посилення на вироки судових органів, в яких вказується на те, що КРН і ПКНВ “ефективно здійснювали державні функції” [83, с. 2]. Періодизація евакуація 1944–1946 рр., у всіх авторів подається з періодами “добровільності”, або “непримусовості”. На доведення незаконності Люблінської угоди ПКНВ з УРСР та примусового характеру евакуації наводяться недостатньо вичерпні аргументи.

Вказане є наслідком того, що окремі напрямки досліджень так і залишились маловивченими, а деякі взагалі не були зауважені та не стали об'єктом наукових праць і знаходяться лише у сфері гіпотетичних припущень. Зокрема, у публікаціях або відсутні, або недостатньо опрацьовані підстави евакуації з точки зору існуючого на той час польського і міжнародного законодавства. З-поміж напрямків теми, які потребують різного за ступенем та об'ємом розв'язання можна виокремити: документально і концептуально обґрунтована уніфікація термінологічних категорій; статус еміграційного керівництва РП, КРН, ПКНВ та Люблінської угоди ПКНВ з УРСР, а також місцезнаходження її оригінальних примірників; співвідносність “пільг” Люблінської угоди ПКНВ з державною допомогою, яка надавалась під час примусових переміщень в СРСР; нормативна база встановлення фактичного режиму спецпоселень в місцях розселення евакуйованих в УРСР; врахування усіх міграційних потоків для визначення більш точної кількості евакуйованих до УРСР; сумнівність періодизації з виділенням етапу “добровільності” тощо.

1.2. Джерельна база дослідження

Наші дослідження проблеми евакуації польських громадян до УРСР 1944–1946 рр. здійснено на підставі актуалізованих документальних матеріалів, інформації періодики, спогадів учасників подій, нормативно-правових актів, переписки з офіційними установами та джерельної бази українських і закордонних архівів. При опрацюванні архівних справ проаналізовано, співставлено й порівняно значний масив документальних матеріалів.

З-поміж матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) були опрацьовані документи ф. Р. 2, оп. 7, т. II, спр. 1420 “Матеріали про організацію і роботу Переселенського управління при РНК Союзу РСР (за 1939 р.)”: Копія Люблінської угоди ПКНВ з УРСР, постанови уряду УРСР, довідки, доповідні записки, плани-заявки, листи тощо [2]. Ф. Р. 4626, оп. 1, спр. 11: “Справки, информации групп по эвакуации и расселению при исполкомах областных советов депутатов трудящихся УССР о приёме, расселении и хозяйственном устройстве переселенцев из Польши за 1945 г.” [6], Спр. 25: “Справки, информации исполкомов областных Советов депутатов трудящихся УССР о выполнении постановлений Совета Народных Комиссаров УССР и ЦК КП(б)У от 3 октября 1945 г. “О неотложных мерах по хозяйственному устройству украинского населения, прибывшего из Польши на территорию УССР, и работы среди него” за 1944–1946 гг.” [7]. Ф. Р. 4959, оп. 1, т. 1: “Главный Уполномоченый Правительства УССР по эвакуации украинского населения с территории Польши за 1944–1946 гг.” спр. 1–5, 39, 43–45, 47–49, 54, 67–74 досліджено специфіку евакуації на рівні окремих повітів та населених пунктів Забужжя. Цей же фонд, оп. 9, спр. 3 “Переписка с ЦК Компартии Украины, Советом Министров УССР и другими организациями по эвакуации украинского населения с территории Польши и расселения его в СССР”: матеріали щодо евакуації до УРСР, довідки, звіти, повідомлення тощо, копія звернення “Всему

цивілізованому миру. Открытое письмо Украинцев, живущих за линией Керзона” [12, арк. 293–297]. Спр. 4 “Шифротелеграммы главного уполномоченного Правительства СССР по эвакуации украинского населения с территории Польши в СССР и его представителей о выполнении Соглашения” [13].

Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГО), також зберігає документальні матеріали пов’язані з евакуацією 1944–1946 рр. У ф. 1, оп. 6, в спр. 737 зберігається “Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У “Про Угоду між урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію” від 16 вересня 1944 р. [14]. У оп. 20, цього ж фонду, у спр. 7308 зберігається “Соглашение между правительствами СССР и Германии об эвакуации украинского и белорусского населения с территории бывшей Польши, отошедшей в зону государственных интересов Германии и немецкого населения с территории бывшей Польши, отошедшей в зону государственных интересов СССР” від 16 листопада 1939 р. [15].

У оп. 23, спр. 790, є лист М. С. Хрущова Й. В. Сталіну від 26 серпня 1944 р. про факти терору з боку польських шовіністів проти українців та потребу домовитись з ПКНВ про “переселения” [16]. У спр. 1470 – доповідні, довідки та переписка з питання “евакуації українського населення” за 1945 р. [21]. Спр. 1473 має “Справки и переписка по вопросу эвакуации украинского населения из Польши в районы УССР. 08.02.1945 – 17.07.1945” [24], спр. 1474 це “Справка о ходе переселения украинского, русского, белорусского населения с территории Польши в СССР. 05.02.1945” [25]. У спр. 4352 знаходяться звіти, доповідні, довідки відділів ЦК КП(б)У, бригад ЦК КП(б)У і РМ УРСР, обкомів КП(б)У, секретарю ЦК КП(б)У про господарське облаштування громадян переселених з Чехословаччини, Польщі та Франції, до УРСР за 1947 р. [27]. У спр. 4356 зберігається “Заключительный отчёт Главного уполномоченного правительства УССР по эвакуации украинского населения с территории

Польши о выполнении Соглашения от 9-го сентября 1944 года между Правительством УССР и ПКНО об эвакуации украинского населения с территории Польши” від 14 лютого 1947 р. [30]. Крім того, у цьому ж оп. 23, опрацьовані спр. 792, 793, 1465–1470, 1473, 1474, 4357. В оп. 30, спр. 68 – довідки з питань евакуації [31].

У Державному архіві Дніпропетровської області (ДАДО) ф. Р. 213, оп. 1, спр. 1 матеріали про надання допомоги “семьям польских граждан” прибулим до Перещепинського району [36, арк. 6]. Ф. Р. 1558, оп. 1, спр. 4 інформація по Павлоградському району про кредитування “украинских переселенцев прибывающих из Польши” [37, арк. 53], спр. 20 цього ж опису – відомості про господарсько-побутове облаштування та статистику щодо цієї ж категорії осіб [38]. Ф. Р. 4523, оп. 1, спр. 89 має рішення Нікопольського райвиконкому про проведення взаєморозрахунків за залишене “переселенцями” в місцях постійного проживання майно [39, арк. 277]. Ф. Р. 5113, оп. 1, спр. 1, 5, 23 мають рішення, циркуляри та директивні вказівки органів влади щодо створення фактичного режиму спецпоселення для евакуйованих в місцях розселення та заборону видавати довідки на право їх виїзду [40–44].

У Державному архіві Запорізької області (ДАЗО) зберігаються акти вищих органів влади УРСР, які були підставою для прийняття актів обласного рівня щодо евакуйованих до УРСР – Ф. 1335, оп. 9, спр. 21, 28, 32, 39 [46; 47; 48; 49]. Цей же фонд оп. 14, спр. 27 – рішення Запорізької облради щодо розміщення евакуйованих у Запорізькій області [50; 51]. Цей же описі у спр. 41 і 50 – рішення Виконкому Запорізького облради, на підставі яких відбувалося закріплення евакуйованих в місцях поселення в Запорізькій області [52; 53].

У Державному архіві Львівської області (ДАЛО) досліджено евакуацію до УРСР на мікрорівні – на прикладі населеного пункту – села Седліска Замойського повіту Люблінського воєводства. Ф. Р. 3229, оп. 13 спр. 1–7 – документи щодо евакуації мешканців вказаного села, описи майна,

залишеного на території РП [55]. Спр. 14 – поешелонні списки сімей евакуйованих по Замойському повіту [56]. Списки сімей седліщан з зазначенням областей, до яких вони були евакуйовані – спр. 25 [57, с. 20–36] та 26 [58, с. 29–45].

Продовженням дослідження щодо евакуації мешканців села Седліска було опрацювання фондів Архіву Новософіївської сільської ради Нікопольського району Дніпропетровської області, на територію якої у листопаді 1944 р. потрапила частина седліщан. Ф. 88, спр. 17, 50, 103 [61; 62; 63] і ф. 98, спр. 3, 74 [64; 65] – погосподарські книги, у яких від листопада 1944 р. фігурують евакуйовані мешканці с. Седліски, хоча факт їх евакуації був зафіксований категорією “Переселенці с 1944 г. с Люблинской обл. Замойского р-н с. Седлиска” лише у погосподарській книзі за 1955–1957 рр. [63].

Накази та інструкції НКВС щодо питань дотичних евакуації 1944–1946 р. досліджені в Архіві Управління МВС України в Херсонській області – ф. 12, т. 117 “Распоряжения, директивы и указания НКВД СССР за 1945 г.” [59] та т. 118 “Приказы НКВД СССР за 1945 г.” [60].

У фондах Архіву нових актів у Варшаві акумульовано масштабний джерельний масив евакуації 1944–1946 рр. Опрацювання ф. 185, спр. I/1, I/2, I/3, I/4, I/5, I/6, I/7, I/97, I/140, VII/15, XVI/14 і ф. 579, спр. 3, 4, 5, 6, 8. дало можливість детально з’ясувати питання статусу КРН і ПКНВ.

На підставі документів ф. 195 [160] та ф. 1595 [193; 194], доповнених даними книг Державного монетного двору в Варшаві, які зберігаються у Нумізматичному кабінеті Польського монетного двору [258–261], з’ясовано статус печаток ПКНВ

Ф. 522, 523, 525 – листування щодо порушень, вчинених функціонерами під час евакуації. Ф. 526 у спр. 397/162, 397/164, 397/165 документи, які дали можливість обґрунтованого вживання категорії “примусово евакуйовані” та “примусова евакуація”. У справах цього ж фонду є списки документів

посвідчення особистості, вилучених під час евакуації до УРСР [166]. У цьому ж фонді, спр. 1/іw/XVII [161], 3/P/XVII [162] і 5/o/XVII [163], знаходяться, як і в ДАЛО, але польськомовні, списки евакуйованих гміни Високе Замоїського повіту, документи з описами залишеного ними майна та заяви. Крім того, були опрацьовані також спр. 1196/1–1196/7 ф. 529, які дали матеріали щодо обставин евакуації на рівні районних уповноважених і представників РНК УРСР та ПКНВ.

Важливе значення для дослідження заявленої теми мала робота з фондами Архіву міністерства закордонних справ Польщі. Матеріали ф. 1, “Комісія з демаркації радянсько-польського державного кордону” уточнюють час постановня де-юре післявоєнного радянсько-польського кордону [195].

Ф. 4 містить оригінали договорів та угод між СРСР і Народною Польщею, російською та польською мовами: Договір між СРСР і РП про радянсько-польський державний кордон від 16 серпня 1945 р. [198], Договір про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнну співпрацю між СРСР і РП від 21 квітня 1945 р. [197], Торгівельна угода між СРСР і РП від 7 липня 1945 р. [196], Угода між ТУНС РП та РНК СРСР про взаємні поставки товарів від 7 липня 1945 р. [205], Договір між СРСР і РП про режим радянсько-польського державного кордону від 8 липня 1948 р. [201], Договір між СРСР і РП про обмін ділянками державного кордону від 15 лютого 1951 р. [202], Угода між урядом СРСР і Урядом ПНР про строки и порядок подальшої репатріації з СРСР осіб польської національності від 25 березня 1957 р. [203], Конвенція між урядом СРСР і урядом ПНР про урегулювання питання про громадянство осіб з подвійним громадянством від 21 січня 1958 р. [204].

Ф. 27 – ноти Представництва ПКНВ в СРСР і НКЗС СРСР, Інструкція польського уряду в Лондоні [222, арк. 34–40], листування між МЗС РП і посольством РП в Москві.

Уявлення про етнічне походження евакуйованих до УРСР розширюють матеріали ф. 358 Головного архіву давніх актів в Варшаві, де зберігаються контракти графа А. Замойського з групою німецьких колоністів від 14 вересня 1784 р. [139, арк. 165–172] і від 1 травня 1785 р. [140, арк. 173–187]. У цьому ж фонді, у спр. 2595, знаходиться привілеї села Седліски “Privilegium Subditorum de Siedliska 15.06.1662” [141, арк. 1–2]. У фондах Державного архіву у Любліні зберігається ще один контракт графа А. Замойським з тією ж групою німецьких колоністів від 28 лютого 1785 р. [240, арк. 1–8]. Також, опрацьовані фонди: “Akta Parafii Rzymskokatolickiej w Nieliszu. 1785–1826” [241], “Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Wielączy, filia w Nieliszu. 1826–1842” [244; 245], “Akta stanu cywilnego Parafii Greckokatolickiej w Siedliskach. 1868 i 1869” [246; 247]. Подібні фонди були опрацьовані і в Державному архіві в Замості, зокрема: “Akta stanu cywilnego Parafii Greckokatolickiej w Siedliskach 1872–1875” [253], “Akta stanu cywilnego Parafii Prawosławnej w Siedliskach 1876–1911” [250; 251; 252], та ф. 1253 “Zbiór dokumentów pergamentowych wsi Siedliska z lat 1457–1662”, в якому зберігаються чотири пергаментні документи про надання привілей селу Седліска [254; 255; 256; 257]. Інформація щодо цього ж питання є у фондах Національної бібліотеки в Варшаві: “Biblioteka Ordynacji Zamojskiej rkps 1815” та робота М. Ствожиньського “Opisanie statystyczno-historyczne dóbr ordynacji zamojskiej” 1834 р. Крім того, у відділлі рукописів Бібліотеки Варшавського університету зберегається рукопис № 450 “Materiały warsztatowe Michała Federowskiego i Józefa Tokarzewicza do monografii etnograficzno-historycznej o Zamojszczyźnie” – збірка інформації щодо історії населених пунктів та етнічного складу жителів регіону.

Фонди Державного архіву в Любліні фіксують факт примусового переміщення в грудні 1942 р. православних мешканців сіл Замойщини німецькою адміністрацією до сіл на Грубешівщині – ф. “Centrala Przesiedleńcza

Policji Bezpieczeństwa – Ekspozytura w Zamoście 1942–1944” [242] та ф. “Zbiór akt doktora Zygmunta Klukowskiego ze Szczepieszyna 1928–1949” [243].

Документи Державного архіву в Замості відображають події на Замойщині у довоєнний період та під час Другої світової війни. У ф. 71 є справи щодо виборів радних гміни Високе, реєстри мешканців сіл під Замостям та земельні податки цього ж регіону у 1930–1940-х рр. Ф. 6 – документи щодо долі майна, залишеного евакуйованими, наприклад, “Протокол поділу будівель поукраїнських у Седліці від 4 червня 1947 р.” [248].

Важливим завданням стало з’ясування місцезнаходження оригінальних примірників Люблінських угод вересня 1944 р. та їх статусу. Нами було проведено листування з МЗС України, РБ, ЛР та РП, а також ГДА МЗС України, Національним архівом РБ, Литовським центральним державним архівом, Архівом трактатів Правно-трактатового департаменту МЗС РП. Результати цього листування відображені у дослідженні.

Матеріали ф. 6 Архіву зовнішньої політики РФ “Народный комиссариат иностранных дел СССР. Секретариат В. М. Молотова”, зокрема документи оп. 5, спр. 140 [94], оп. 6, спр. 216, 551–553, 556, 557, 559, 560, 672 [95–116] та оп. 7, спр. 578, 606, 623, 624 [117–122] мають інформацію про безпосередню участь керівництва СРСР у появі Люблінських угод вересня 1944 г. У Державному архіві РФ ф. 5446, оп. 1 “Совет Министров СССР. Протоколы и постановления СНК и СМ СССР. 1923–1991 гг.” зберігаються оригінали постанов СНК СРСР за серпень 1944 р. про призначення до Представництва СРСР при ПКНВ у Любліні [123–125]. З-поміж матеріалів Російського державного архіву соціально-політичної історії було використано ф. 17, оп. 122 “Оргинструкторский отдел ЦК ВКП(б). Управление по проверке партийных органов ЦК ВКП(б)” спр. 137 [126] та оп. 162 “Высшие органы партийно-государственной власти Советской эпохи. Политическое Бюро ЦК РКП(б)-ВКП(б)” спр. 37 [127]; ф. 558, оп. 11 “Сталин (наст. Джугашвили)

Иосиф Виссарионович (1878–1953). Документы И. В. Сталина и присланные И. В. Сталину” спр. 358 [128]; ф. 644, оп. 2 “Государственный комитет обороны СССР. Постановления и распоряжения ГКО” спр. 16, 18, 19, 21, 23, 333, 364, 453 [129–138].

Архівні матеріали Інституту Й. Пілсудського в Америці [263] та Польського інституту музею ген. В. Сікорського в Лондоні [265] були опрацьовані на підставі фондів, розміщених на Інтернет ресурсах.

У дослідженні були використані документи нашого приватного архіву, пов’язані з темою дисертації, відповіді офіційних структур України, РП, ЛР та РБ на наші запити та зібрані нами спогади мешканців с. Седліска.

Джерелом для написання дисертації також стали збірники документів і матеріалів, перелік яких наводимо в списку використаних джерел і літератури. З-поміж них відзначимо тритомник “Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади”, що є спільною роботою українських науковців у співпраці з польськими істориками українського походження. Перший том містить 230 документів, які висвітлюють причини та передумови евакуації до УРСР [269]. Другий – 164 документи завершального етапу евакуації та адаптації в УРСР [270]. Третій – спогади евакуйованих [271]. Багатотомна збірка документів з Архіву МВС і адміністрації РП та Державного архіву СБУ “Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб”. Теми евакуації стосується другий том “Переселення поляків та українців. 1944–1946” – 184 документи [301]. “Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR. 1944–1946” – перший том вміщує 144 документи ВП, УПА та комісій з евакуації 1944–1945 рр. [681], другий “Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946. – Dokumenty 1946” – 175 документів [682].

Загалом нами досліджено і використано справи і окремі документи: 3 центральних, 4 обласних та 1 архіву сільської ради в Україні; 4 центральних і

2 регіональних архівів Республіки Польщі; 1 архіву Республіки Білорусь, 1 архіву Литовської Республіки; 3 архівів Російської Федерації; 1 приватного архіву; на підставі Інтернет ресурсу – 1 архіву Великої Британії та 1 архіву США.

Архівні матеріали класифіковано на п'ять груп.

Першу групу складають документи, які стосуються еміграційного керівництва РП. Переважна їх частина зберігається в Архіві нових актів та Архіві МЗС РП.

Другу групу складають матеріали, які стосуються виникнення та діяльності КРН і ПКНВ, а також їх статусу. Це документи, які зберігаються в Архіві нових актів, Архіві МЗС РП, Держархіві РФ та Російському держархіві соціально-політичної історії.

До третьої групи належать документи щодо обставин появи Люблінських угод вересня 1944 р. та їх статусу, які зберігаються в Галузевому державному архіві МЗС України, Архіві нових актів, Архіві МЗС РП, Архіві трактатів Правно-трактатового департаменту МЗС РП, Архіві МЗС РБ, Литовському центральному держархіві та Архіві зовнішньої політики РФ.

Четверта група – документи, які підтверджують репресивний характер евакуаційної акції, як на території Забужжя, так і у в місцях поселення евакуйованих в УРСР. Місце збереження цих документів – Архів нових актів, ЦДАГО, ЦДАВО, обласні архіви України та Архів Новософіївської сільської ради.

П'ята група – документи та нормативно-правові акти, які зберігаються у різних архівах, на підставі яких доповнюється загальна картина евакуаційної акції.

Нормативно-правова база дослідження складається з міжнародних договорів, угод, конвенцій, актів, пактів, дипломатичних нот періоду 1920-х – 1950-х рр.; польських, українських, радянських та німецьких

внутрішньодержавних актів – конституцій, законів, актів керівних та каральних органів цього періоду.

Джерелами дослідження стали також офіційні видання: “Dziennik Ustaw” керівництва РП від 1920-х років до вересня 1939 р.; це ж видання, як орган еміграційного керівництва РП від жовтня 1939 р. до грудня 1990 р.; “Dziennik Ustaw” Народної Польщі від серпня 1944 р.; “Monitor Polski” 1919 р., 1939–1940 рр. “Monitor Polski” Народної Польщі 1947 р., “Вістник державних законів для всіх земель УНР” 1920 р., “Reichsgesetzblatt” 1939 р., “Rzeczpospolita” 1944 р. та 2004 р., “Gazeta lubelska” 1944 р., “Правда” 1939 р., 1941 р. та 1944 р., “Известия” 1939 р., 1944 р. та 1945 р., “Радянська Україна” 1944 р., “Ведомости ВС СССР” 1949 р., “Відомості ВР України” 1991 р., 2012 р. та 2016 р., “Офіційний Вісник України” 2006 р. Крім того, видання: “Nowy Kurier Warszawski” 1943 р., “Czerwony Sztandar” 1944 р., “Głos Ludu” 1947 р.

Архівні документи, документальні цитати та цитати видань у дисертаційному дослідженні подаються мовами: україномовні – українською, російськомовні – російською. Документи та матеріали іншими мовами, в опублікованих виданнях у перекладі на українську або російську мови, подаються українською або російською мовами. Польськомовні, білоруськомовні, англкомовні та німецькомовні архівні документи, акти, матеріали та цитати з видань нами перекладені українською мовою. При публікації джерела зберігається стилістика, лексика, орфографія та пунктуація, авторські підкреслювання; у квадратних дужках – наші доповнення, зауваження та пояснення.

1.3. Методологія дослідження

Спираючись на понятійно-методологічний інструментарій, який поєднує методи, принципи та підходи необхідні в процесі дослідження, нами здійснена спроба розкриття проблематики евакуації 1944–1946 рр.

З використанням ретроспективного методу та методу критичного аналізу нами було проведено історіографічний огляд українських та закордонних праць за темою дослідження. На підставі методу класифікації та систематизації було переосмислено та встановлено рівень дослідженості теми, з визначенням наукових здобутків та виявленням найбільш проблемних складових. Крім того, з огляду на багатогранність теми, була зауважена інтерпретаційна неоднозначність наукових тенденцій щодо обґрунтувань та тлумачень причин, підстав та характеру евакуації 1944–1946 рр. Опираючись на проблемний метод дослідження, відбулося не лише критичне осмислення наявних матеріалів, але розгорнута інтенсивна пошукова діяльність щодо знаходження підставових джерел з розв'язання виявлених проблемних питань. Досягнення достовірності та об'єктивності у відображенні теми базувалося на джерелознавчому методі та методі суцільної вибірки, на підставі яких було опрацьовано фонди архівів, виявлено необхідні документи та з'ясовано перспективи подальшого всебічного дослідження. Виклад матеріалу дисертації збудований за проблемно-хронологічним принципом з урахуванням необхідності отримання максимально можливої достовірної інформації з усіх доступних джерел.

В основу методології дослідження заявленої теми покладено два фундаментальних принципи – історизму і об'єктивності у наслідок цього обставини та категорії досліджуваного періоду були відтворені неупереджено, без спотворень та перекозчень, що надало можливість створення ясної та виразної тематичної картини. Базуючись на принципах всебічності, системності, комплексності та хронологічному методі, нами було узагальнено генезис тенденцій з врахуванням як єдиного цілого усіх складових історико-політичної динаміки відносин керівництва СРСР з державним керівництвом РП в еміграції 1939–1944 рр. Показана роль керівництва СРСР, як у появі КРН та ПКНВ, так і Люблінської угоди ПКНВ з УРСР, а також процесі здійснення

самої евакуації 1944–1946 рр. з усім різноманіттям взаємозв'язків та взаємовпливів.

Цивілізаційний підхід був застосований з метою ілюстрування докорінної різниці між європейською цивілізаційною моделлю та радянською антицивілізацією. Для першої характерно не лише існування правової бази, але і наявність основоположної тенденції – дотримання її норм. Для другої концептуальним принципом виступає зневага не лише до міжнародного права та правових норм інших держав, але навіть до власних правил гри. Систематичне ж здійснення злочинів, як явних так і таких, що приховуються за різноманітними благозвучними категоріями та камуфлюються псевдоправовими актами є нормою радянського повсякдення. Отже, контекст самого дослідження розкриває абсолютний цивілізаційний дисонанс та неможливість акцептування категорій запропонованих щодо причин, підстав та характеру евакуації до УРСР, радянською антицивілізаційною системою, як таких, що були створені лише з метою приховання одного з її масових злочинів.

Дисертація як фундаментальне наукове дослідження має в собі, як науково-теоретичний аспект – здобуття нової інформації щодо причин, підстав та характеру евакуації до УРСР, так і прикладний науковий аспект – використання знань для практичної мети – реабілітації жертв однієї з масових репресій сталінського режиму. У свою чергу останнє належить також до методу актуалізації, який допомагає використовувати отримані знання, результати і висновки в практичній діяльності.

Із використанням методів аналізу та синтезу було здійснено визначення статусу державного керівництва РП в еміграції, статусу КРН, ПКНВ та Люблінської угоди ПКНВ з УРСР. До процесу дослідження було долучено правову базу та дипломатичні джерела того періоду. Надання оцінки обставинам, актам та персоналіям також проводилося на підставі чинного в той час права. Це дало можливість об'єктивно висвітлити тему, з глибшим

тлумаченням суті історичних обставин, удосконалити процес досягнення поставлених мети та завдань, а також підвищити якість отриманих висновків.

Діалектичний метод допоміг висвітлити причини, підстави та характер евакуації до УРСР у динаміці, протиріччях, взаємовпливах, взаємозалежностях та причинно-наслідкових зв'язках з урахуванням обставин того часу, разом з тим показуючи процеси диференціації та інтеграції, а також суперечність між явищем і сутністю та формою і змістом.

Метод порівняння практично наскрізно пронизує все дослідження. Так були порівняні статус державного керівництва РП в еміграції зі статусом КРН та ПКНВ; сфрагістичний матеріал ПКНВ з державними печатками РП; Люблінські угоди вересня 1944 р. між собою; співвідносність Люблінської угоди ПКНВ з УРСР з категорією “міжнародна угода”; громадянський статус, етнічне походження, національна належність та право приватної власності осіб міграційних потоків Захід–Схід та Схід–Захід; варіанти періодизації евакуації до УРСР; режим перебування евакуйованих у місцях розселення в УРСР з режимом спецпоселень для офіційно репресованих; “пільги” Люблінської угоди ПКНВ з УРСР з “державною допомогою”, яка надавалася офіційно репресованим.

На підставі індуктивного методу стало можливим виявлення закономірностей розвитку радянсько-польських та радянсько-ПКНВіських відносин. На підставі дедуктивного методу окремі логічні припущення в процесі дослідження підтвердилися виявленими архівними матеріалами.

Методи герменевтичний та інтерпретації були застосовані при роботі з Люблінськими угодами вересня 1944 р. та іншими угодами, актами та документами, а також з архівними джерелами та пресою. Предметною основою герменевтичного методу стало розуміння їх змісту у історичному контексті досліджуваного періоду з врахування політико-дипломатичних перипетій та правових колізій. А також з врахуванням мотиваційних підстав щодо їх появи. Використання методу інтерпретації дало можливість з'ясувати

обставини появи Люблінської угоди ПКНВ з УРСР, неоднозначність її змісту та ситуації, яку вона породила, а також дійсні наслідки її застосування.

Метод опитування дав змогу отримати фактичну інформацію щодо долі евакуйованих до УРСР на прикладі мешканців окремо взятого населеного пункту. Були опитані особи, які проживали до 1944 р. в селі Седліска гміни Високе Замойського повіту Люблінського воєводства та одна особа, яка проживала до 1944 р. в селі Люхів Горний гміни Тарногород Білгорайського повіту Люблінського воєводства.

Статистичний метод був застосований при обчисленні кількості осіб, які підпали під евакуаційну акцію 1944–1946 рр. та інші репресії. Метод періодизації використовувався при доведенні об'єктивності запропонованого нами варіанту періодизації. Метод моделювання у дослідженні був застосований, з-поміж іншого, у зв'язку з браком достовірної інформації щодо факту перебування М. Хрущова 9 вересня 1944 р. у Любліні та підписання ним у цей день у цьому місті угоди з ПКНВ. На підставі розрізнених даних було здійснено спробу моделювання події цього дня, а також моделювання подальших подій, які призвели до того, що польськомовний оригінальний примірник Люблінської угоди ПКНВ з УРСР до сьогодні знаходиться у МЗС України.

Перераховані методи, принципи та підходи стали тим оперативним інструментарієм, за допомогою якого вдалося максимально вичерпно розкрити ключові аспекти дисертаційного дослідження.

Висновки до розділу 1

Проведений історіографічний огляд свідчить не лише про достатньо значний та послідовний інтерес до вивчення теми евакуації 1944–1946 рр., але й про те, що її дослідженість знаходиться на стадії, яка потребує подальшого детального наукового доопрацювання. Існує різноманітність у трактуванні причин, підстав та характеру евакуації 1944–1946 рр. Відповідно, є бажаним

приведення широкого спектру дослідницьких досягнень до спільних інтерпретаційних знаменників.

Стан джерельної бази дисертаційного дослідження є достатньо документально забезпеченим. Джерельні матеріали українських та закордонних архівів охоплюють необхідні аспекти заявленої теми й дають можливість для визначення статусу еміграційного керівництва РП, КРН, ПКНВ, Люблінської угоди ПКНВ з УРСР, як і інших елементів, пов'язаних з розв'язанням заявленої теми щодо з'ясування причин та підстав евакуації 1944–1946 рр. та визначення характеру цієї акції реалізованої радянським та підконтрольним йому польським тоталітарним режимом.

Опрацювання та аналіз зазначених джерельних матеріалів, інформаційних видань та фахових публікацій дають можливість об'ємного і достатньо повного розкриття заявленої теми.

Понятійно-методологічний інструментарій методів, принципів та підходів є достатнім для можливості розкриття заявленої проблематики теми евакуації 1944–1946 рр.

РОЗДІЛ 2.

ПРИЧИНИ Й ПІДСТАВИ ПРИМУСОВОЇ ЕВАКУАЦІЇ ПОЛЬСЬКИХ ГРОМАДЯН ДО УРСР 1944–1946 рр. СТАТУС ЛЮБЛІНСЬКОЇ УГОДИ ПКНВ З УРСР

Радянський та польський тоталітарні режими визначали офіційною підставою здійснення евакуації 1944–1946 рр. три угоди: “Угода між урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР” від 9 вересня 1944 р. (Люблінська угода ПКНВ з УРСР) [33, арк. 1–28]. Обставинам, пов’язаним саме з цією угодою, у дисертаційному дослідженні приділяється першочергова і найбільша увага. “Угода між урядом БРСР і ПКНВ про евакуацію білоруського населення з території Польщі і польських громадян з території БРСР” від 9 вересня 1944 р. (Люблінська угода ПКНВ з БРСР) [90, арк. 1–14]. “Угода між ПКНВ і урядом ЛитРСР про евакуацію польських громадян з території Литовської РСР і литовського населення з території Польщі” від 22 вересня 1944 р. (Люблінська угода ПКНВ з ЛитРСР) [262, арк. 15–25]. У подальшому тексті ці три угоди – Люблінські угоди вересня 1944 р. У польській історіографії вони – *układy republikańskie*. Кожна з Люблінських угод вересня 1944 р. була білатеральною – двосторонньою і закритою – долучення інших сторін не передбачалося.

Вирішальним у визначенні суті евакуації до УРСР 1944–1946 рр. та формування об’єктивних висновків щодо її характеру є з’ясування статусу Люблінської угоди ПКНВ з УРСР, який пов’язаний зі статусом її підписантів, зокрема, статусом ПКНВ.

У першому розділі дисертації подані дослідження, які розглядають питання статусу КРН, ПКНВ та Люблінських угод вересня 1944 р. Ці роботи хоча і ставлять під сумнів легальність ПКНВ і Люблінських угод

вересня 1944 р., але не мають характеру цілісного дослідження та вичерпної аргументації.

На сьогодні державні структури України, РП та РБ посилаються на Люблінські угоди вересня 1944 р., як на легальну правову підставу реалізації евакуації 1944–1946 рр. Їх позиція представлена у офіційних відповідях щодо статусу Люблінських угод вересня 1944 р.

На наше звернення до Прем'єр-міністра РП Д. Туска була отримана відповідь із Правно-трактатового департаменту Міністерства МЗС РП від 15 листопада 2010 р., де у підсумку стверджується: “Незалежно від сучасної оцінки у світлі міжнародного права, угода від 9 вересня 1944 р. між ПКНВ і урядом УРСР про евакуацію польських громадян з території УРСР і українського населення з території Польщі була зобов'язуючою Польщу міжнародною угодою. Взаємні обов'язки сторін угоди були виконані” [83, арк. 5]. У листі Правно-трактатового департаменту МЗС РП від грудня 2016 р. щодо Люблінських угод вересня 1944 р. зазначено: “Міністерство закордонних справ не має інформації щодо актуального правового стану вказаних угод” [85, арк. 2].

На наше звернення до Міністра ЗС України П. Клімкіна була отримана відповідь із Департаменту міжнародного права МЗС України від 30 листопада 2016 р.: “Відповідно до ст. 6 Закону України “Про правонаступництво України”, Україна підтверджує свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними Українською РСР до проголошення незалежності України. Зважаючи на викладене, зазначена Угода може вважатися чинною” [76]. Офіційна публікація Люблінської угоди ПКНВ з УРСР здійснена 24 травня 2006 р. у “Офіційному Віснику України” [357]. На сайті ВР України вона розміщена під категорію “Документ 616_065, чинний, поточна редакція” [737].

На наше звернення до Міністра ЗС РБ В. Макея була отримана відповідь МЗС РБ від 27 грудня 2016 р.: “Соглашение между Правительством

Белорусской ССР и ПКНВ об эвакуации белорусского населения с территории Польши и польских граждан с территории БССР, подписанное в г. Люблине 9 сентября 1944 года, по информации Министерства, не прекращало свое действие” [80].

На фоні наведеного унісону щодо статусу Люблінських угод вересня 1944 р. зі сторони офіційного Києва, Варшави та Мінська, дисонансом звучить відповідь МЗС ЛР від 23 грудня 2016 р., отримана на наш запит до Міністра ЗС ЛР Л. Линкявичюса: “Люблинское соглашение от 22 сентября 1944 года в Литовской Республике не признается и, соответственно, не является частью системы права Литовской Республики. В этой связи, мы хотели бы обратить ваше внимание на заявление, которое Литовская Республика депонировала Генеральному секретарю Организации Объединенных Наций в отношении международных договоров, совершенных во время оккупации Литовской Республики: [переклад з англійської мови]“... Литовська Республіка була окупована СРСР 15 червня 1940 р. Багато західних країн не визнавали включення ЛР до складу СРСР. Відновивши свою незалежність 11 березня 1990 р., ЛР не є і не може бути правонаступницею колишнього СРСР. ЛР не може взяти на себе відповідальність за договори, укладені колишнім СРСР, тому що не брала участь у створенні цих договорів та не впливала на них. Тому ЛР не може взяти на себе відповідальність за наслідки договорів, укладених СРСР” [78]. Дана заява була подана до ООН 23 червня 1995 р.

Офіційні структури сучасних держав, історично пов’язаних з Люблінськими угодами вересня 1944 р., мають відмінні погляди щодо статусу цих угод, які самі в собі є одноманітними. Особливо впадає в око підхід до статусу однієї і тієї ж Люблінської угоди ПКНВ з ЛитРСП з боку ЛР та з боку РП. З чого опосередковано виникає такий собі історичний нонсенс: ЛР була під радянською окупацією, тому не визнає Люблінської угоди ПКНВ з ЛитРСП, а РП, нібито під тією ж радянською окупацією не перебувала і тому

визнає Люблінську угоду ПКНВ з ЛитРСР. Продовження цього асоціативного ряду може привести до висновку, що як і РП так і УРСР та БРСР теж не перебували під радянською окупацією, а “самостійно” здійснювали свою зовнішню політику у 1944 р. Напевно, виходячи саме з такого розуміння історичних подій та на підставі ЗУ “Про правонаступництво України” від 12 вересня 1991 р. [333], в Україні у 2006 р. і була офіційно опублікована Люблінська угода ПКНВ з УРСР. Це сталося тоді, коли Литовська Республіка вже більше як десятиліття офіційно відмовилася від радянської тоталітарної законодавчої спадщини, здійснивши кроки до правової декомунізації.

Визначення статусу Люблінської угоди ПКНВ з УРСР пов’язане не лише з визначенням статусу ПКНВ, а і статусу КРН. Таким же невід’ємним елементом щодо визначення її статусу виступає і статус державного керівництва РП в еміграції. Дослідження означеної статусності є доцільним оперти на базову інтертемпоральну засаду, сформульовану рішенням Постійної палати міжнародного правосуддя від 4 квітня 1928 р. у справі Нідерланди / США щодо острова Пальмас, у якому визначено, що усі правові події повинні бути оцінені з пункту бачення права чинного в часі, коли ці події дійсно відбувалися [83, арк. 3]. Такий підхід надасть можливість здійснення міждисциплінарного дослідження, яке об’єднує в собі не лише огляд історичної та політичної ситуації вересня 1944 р., але і чинного на той час міжнародного та польського законодавства, як джерела визначення легальності та легітимності еміграційного керівництва РП, КРН, ПКНВ і як наслідок статусу Люблінської угоди ПКНВ з УРСР.

Статус – законодавчо визначене становище органу у державній системі. Він розглядається через правосуб’єктність органу – передбачену нормами чинного права здатність виступати учасником правовідносин. Статус органу влади визначає офіційну назву органу; порядок та спосіб його створення; право і обов’язок мати певну внутрішню структуру; рівень і вид його влади у державній системі; рівень компетенції; підпорядкованість; обсяг та характер

владних повноважень; територію діяльності; сфери діяльності; право та обов'язок користуватися державними символами та атрибутами; порядок вирішення підвідомчих питань; джерела фінансування; право та компетенцію щодо прийняття рішень, правових актів, укладення угод, що визначає юридичну природу цих документів; міру відповідальності органу та його посадових осіб за порушення законності [586, с. 17–18].

Необхідними складовими нашого дослідження є такі категорії: легальність та легітимність. Законність/легальність “legality” – це суворая відповідність офіційно існуючому закону. Легальність є мірою об'єктивного права і перебуває у статичному стані. Паралельно з легальною може існувати нелегальна влада. Легітимність – це складова законної влади будь-якої держави, що означає визнання її, як в середині держави, так і на міжнародній арені. На відміну від легальності, легітимність не є юридичним засобом визнання влади або державно-правових інститутів такими, що відповідають закону. Легітимність є мірою суб'єктивного права – перебуваючи у динамічному стані, на стадії реалізації об'єктивного права. Не кожна, навіть законно обрана влада, може бути легітимною, як-то – користуватись авторитетом і визнанням громадян країни та міжнародного співтовариства [720; 609, с. 119, 120].

2.1. Історико-політичні передумови примусової евакуації польських громадян до УРСР 1944–1946 рр. та статус державного керівництва Республіки Польща в еміграції

Ситуація, яка склалася на вересень 1944 р., була зумовлена загальним контекстом європейської історії та розвитком радянсько-польських відносин від вересня 1939 р. Саме у цей п'ятирічний період сформувалися причини появи Люблінської угоди ПКНВ з УРСР.

1 вересня 1939 р. війська Німецької імперії (НІ), відповідно до наказу верховного командування, перейшли німецько-польський кордон [356].

Вночі з 31 серпня на 1 вересня 1939 р., ще до початку бойових дій, на підставі інструкції № 59 польські силові структури провели масові арешти та примусові переміщення польських громадян німецької національності. Їх “маршами смерті” зганяли до концентраційного табору Береза Картузька, який був створений 12 липня 1934 р. на підставі розпорядження президента РП від 17 червня 1934 р. [425]. Загальна кількість примусово переміщених польських громадян німецької національності склала 10–12 тис. осіб. Над ними в перші дні війни у західно-польських містах відбулися масові розправи – кількість загиблих і зниклих – 5292 особи. Це були перші цивільні жертви Другої світової війни, яка призвела до масових депортацій та вигнань [552, с. 140, 145, 146, 149, 153], з-поміж яких і примусова евакуація польських громадян до УРСР 1944–1946 рр.

1 вересня 1939 р. РМ РП видала розпорядження, за яким, з дозволу президента РП, вводився надзвичайний стан [466]. Розпорядженням президента РП було введено військовий стан [458]. Декрет президента РП визначав, що президент РП виконує керівництво Польськими Збройними Силами (ПЗС) через головнокомандувача ПЗС і міністра військових справ [372, с. 1249]. Наступником президента РП “в разі запізнення президента РП до підписання миру”, був визначений Е. Ридз-Сміглий [460]. Він же був призначений на посаду головнокомандувача ПЗС [389]. Для розгляду справ пов’язаних з військовим станом були відкриті надзвичайні сесії Сейму [454] та Сенату [453]. Президент РП переїхав до підваршавського села Блото.

3 вересня 1939 р. Велика Британія (ВБ) і Французька Республіка(ФР) оголосили війну Ні.

7 вересня 1939 р. вночі президент і уряд РП залишили Блото. Тієї ж ночі головнокомандувач ПЗС переніс ставку з Варшави до Берестя. 8 вересня 1939 р. президент і уряд РП були в м. Олика Луцького повіту. 11 вересня 1939 р. посол ФР Л. Ноель завірив Міністра ЗС РП Й. Бека, що ФР

готова надати державному керівництву РП право побуту на своїй території. Пізніше в Кутах Й. Бек узгоджував з румунським послом Г. Григореца питання щодо права проїзду керівництва РП через територію Королівства Румунія (КР) для виїзду до ФР. В ніч з 11 на 12 вересня 1939 р. ставка головнокомандувача ПЗС була перенесена до Володимира-Волинського, потім до Олики. 14 вересня 1939 р. президент РП переніс свою резиденцію до Залуча біля Снятина, а уряд перебував у Косові і Кутах. 15 вересня 1939 р. ставка головнокомандувача ПЗС була у Коломиї.

17 вересня 1939 р., о 3 годині ночі, послу РП в Москві В. Грибовському Нароком ЗС СРСР В. Молотов зачитав ноту. Радянська сторона заявляла, що польський уряд розпався, і це означає припинення фактичного існування РП, у зв'язку з чим припинили свою дію договори укладені, між РП і СРСР, а РНК СРСР віддала розпорядження головному командуванню Червоної армії (ЧА) дати наказ військам перейти кордон [344]. Твердження радянської сторони про припинення існування РП та уряду не відповідало дійсності, оскільки з точки зору міжнародного права, агресія Ні не призвела до занепаду РП як держави [705, с. 19]. Стосовно цієї ноти МЗС СРСР уряд ВБ нотою від 19 вересня 1939 р. повідомив, що надалі визнає керівництво РП законною владою РП і тому не може погодитися, що нинішні обставини можуть виправдати відмову РНК СРСР від його договорів з РП, або виникаюче з цього вторгнення ЧА на територію РП [321, с. 192].

17 вересня 1939 р. ЧА почала окупацію Західної України і Західної Білорусі, які, на підставі Ризького договору від 18 березня 1921 р. [342, с. 217–236], були окуповані і входили до складу тогочасних східних воєводств РП. Принагідно зауважимо, що за своєю суттю Ризький договір 1921 р. був попередником радянсько-німецького договору про ненапад від 23 серпня 1939 р. [329, с. 1]. Лише цього разу жертвою були вже не УНР і БНР, а РП. Додатковий таємний протокол між Ні і СРСР від 23 серпня 1939 р.

визначав, що на території РП кордон сфер інтересів Ні та СРСР буде проходити по лінії рік Нарева, Вісли та Сяну [308, с. 632].

17 вересня 1939 р. головнокомандувач ПЗС Е. Ридз-Сміглий видав директиву, якою наказував відступати на Румунію та Угорщину; з більшовиками не воювати [742]. Вищі посадові особи РП і головнокомандувач ПЗС перебували у Косові. Тут президент РП видав послання до польських громадян, в якому повідомив про перенесення резиденції державного керівництва РП на територію одного із союзників [395, с. 1]. У цей же день, але вже в Кутах, президент РП визначив своїм наступником замість Е. Ридза-Сміглого посла у Римі Б. Венявудлугошовського [461]. Румунський король Кароль II надав право проїзду державному керівництву РП через територію КР, яке 18 вересня 1939 р. о 4 годині ранку перетнуло польсько-румунський кордон в районі Кути – Вижниця і направились до Чернівців. На території КР вони були інтерновані. Для перебування президента РП було визначено Біказ, а для перебування уряду РП – Сленік.

18 вересня 1939 р. спільне комюніке повідомляло, що завданням радянських і німецьких військ є відновлення в РП порядку і спокою [325, с. 1]. Проте вторгнення СРСР на територію РП було порушенням: ст. 12 Статуту Ліги Націй [313, с. 7–15]; Ризького договору від 18 березня 1921 р. [342, с. 217–236]; Паризького пакту про відмову від війни, як знаряддя національної політики від 27 серпня 1928 р., учасниками якого були РП і СРСР [432, с. 965–970]; пакту про ненапад укладеного між РП та СРСР 25 липня 1932 р. [402, с. 2533–2536]; ст. II. 2. та III Конвенції про визначення агресії, підписаної у Лондоні 3 липня 1933 р. [291, с. 12–14], ратифікованої ЦВК СРСР і президентом РП 17 серпня 1933 р. [306, с. 392].

19 вересня 1939 р. відбувся польсько-французький обмін нотами щодо статусу керівництва РП на території ФР [264, с. 1].

22 вересня 1939 р. спільне комюніке повідомляло про демаркаційну лінію між німецькими і радянськими військами по ріках – Пісса, Нарев, Буг, Вісла, Сян [326, с. 1]. В. Молотов, відповідаючи на питання британської сторони 26 вересня 1939 р., повідомив: “нынешняя демаркационная линия не представляет, конечно, государственной границы между Германией и СССР” [314, с. 130].

25 вересня 1939 р. наступник президента РП генерал Б. Венява-Длугошовський прибув до Парижа [450, с. 1]. 26 вересня 1939 р. керівництво ФР висловило своє незадоволення щодо його персони на цій посаді. 29 вересня 1939 р. рішення щодо Б. Веняви-Длугошовського було скасоване.

28 вересня 1939 р. ПЗС капітулювали. У цей же день в Москві представники Ні та СРСР підписали “Договор о дружбе и границе между СССР и Германией”, який визначав “в качестве границы между обоюдными государственными интересами на территории бывшего Польского государства линию” – Нарев, Західний Буг, Сян [324, с. 1, 2].

30 вересня 1939 р. у Біказі президент РП І. Мосцицький відмовляється від своєї посади на користь В. Рачкевича, який перебував на цій посаді до дня своєї смерті 6 червня 1947 р. Конституція РП, ст. 24 абзац 1 і 2, давала можливість передачі влади без обов’язковості проведення виборів [419, с. 3]. У цей же день, у Парижі, новий президент РП В. Рачкевич розпустив уряд Ф. Славоя-Складовського і призначив на посаду голови РМ РПВ. Сікорського, який сформував коаліційний уряд. Цей перший уряд В. Сікорського проіснував до 18 липня 1940 р. 18–20 липня 1940 р. головою РМ РП був А. Залеський. Від 20 липня 1940 р. і до дня загибелі 4 липня 1943 р. головою РМ РП знову був В. Сікорський. Конституційні процедури країн не вимагають визнання іншими державами нових урядів, які змінюють попередні. Подібним до цього виду є визнання урядів в екзилі, коли через військову

окупацію уряд тієї або іншої держави змушений тимчасово емігрувати в іншу країну [728].

Крім “Закону про возз’єднання вільного міста Данциг з Німецькою імперією” від 1 вересня 1939 р. [384, с. 1547], 8 жовтня 1939 р. в Ні був прийнятий “Декрет фюрера і рейхсканцлера з організації та управління Східними територіями” [382, с. 2042], який вступив в дію 26 жовтня 1939 р. На підставі цього Декрету до Ні були приєднані Померанія, Познанське воєводство, частина Лодзького воєводства з Лодзю, Верхня Сілезія, Домбровський вугільний басейн, західні повіти Краківського воєводства, північна частина Варшавського воєводства, а також район Сувалок. 12 жовтня 1939 р. вийшов “Декрет фюрера і рейхсканцлера про адміністрацію окупованими польськими територіями” [383, с. 2077]. На його підставі створено Генерал-губернаторство, до якого були включені частина Варшавського воєводства з Варшавою, воєводства Келецьке і Люблінське, частина Лодзького, Краківського та Львівського воєводств.

1 листопада 1939 р. V позачергова сесія ВР СРСР ухвалила Закон “О включении Западной Украины в состав СССР с воссоединением её с УССР” [330]. 15 листопада 1939 р. III позачергова сесія ВР УРСР ухвалила Закон “Про прийняття Західної України до складу УРСР” [337]. 2 листопада 1939 р. V позачергова сесія ВР СРСР ухвалила Закон “О включении Западной Белоруссии в состав СССР с воссоединением её с БССР” [331]. 14 листопада 1939 р. III позачергова сесія ВР БРСР ухвалила Закон БРСР “О принятии Западной Белоруссии в состав БССР” [284].

7 листопада 1939 р. президент РП звільнив з посад головнокомандувача ПЗС і генерального інспектора ПЗС маршала Е. Ридза-Сміглого [404, с. 1] і призначив на ці посади генерала дивізії В. Сікорського [403, с. 1].

16 листопада 1939 р. було підписано “Соглашения между правительствами СССР и Германии об эвакуации украинского и белорусского населения с территории бывшей Польши, отошедшей в зону государственных интересов Германии и немецкого населения с территории бывшей Польши, отошедшей в зону государственных интересов СССР” (Угода від 16 листопада 1939 р.) [15, арк. 1, 2]. Категорії та механізми реалізації прописані в Угоді від 16 листопада 1939 р. та в Люблінських угодах вересня 1944 р. є подібними.

У листопаді 1939 р. резиденцію державного керівництва РП було перенесено з Парижу до Анже зі статусом екстериторіальності. 17 червня 1940 р. державне керівництво РП, у зв'язку з наступом Вермахту, вирішило скористатися з запрошення У. Черчилля і 18 червня 1940 р. перебравлося з Анже до Лондона.

2 листопада 1939 р. розпорядженням президента РП були розпущені Сейм і Сенат [457, с. 1]. Було визначено, що вибори до Сейму відбудуться у передостанню, а до Сенату – в останню неділю 60 днів, рахуючи від моменту припинення діянь вищої сили [459]. Декретом президента РП від 9 грудня 1939 р. на період виняткових обставин, викликаних війною, була створена Рада Народова, як дорадчий орган президента РП [371, с. 2010–2011], кількість її членів була визначена 12–24 особи, головою став І. Падеревський. Декретом президента РП від 21 грудня 1939 р. назва була змінена на “Раду Народову РП” (РН РП) [379, с. 2012]. Декретом президента РП від 27 березня 1940 р. було визначено, що членів РН РП призначає і звільняє президент РП за поданням голови РМ РП [380, с. 20–21]. Остаточний текст Декрету був надрукований у додатку “Dziennika Ustaw” від 29 квітня 1940 р. [370, с. 25–26]. Декретом президента РП від 12 серпня 1940 р. впроваджувалися додаткові поправки [381, с. 48–49]. Постановою президента РП від 3 вересня 1941 р. попередній склад РН РП був розпущений [455, с. 24]. За Декретом президента РП від 15 січня 1942 р.

кількість РН РП мала складати 22–32 члени [377, с. 13]. 3 лютого 1942 р. президент РП за поданням голови РМ РП призначив членами РН РП 31 особу [416, с. 15]. Цього ж числа [в тексті “Dziennika Ustaw” імовірно помилка – вписано 9 лютого, що неможливо, бо сам “Dziennika Ustaw” вийшов 3-го лютого] президент РП видав розпорядження про скликання нового складу РН РП і відкриття сесії 24 лютого 1942 р. [465, с. 15]. 27 лютого 1942 р. президентом РП було видано розпорядження, яким були затверджені зміни до правових положень РН РП [464, с. 21]. Декретом президента РП від 6 березня 1945 р. передбачалося, що РН РП буде складатися з 25–40 членів; ухвали будуть прийматися простою більшістю голосів за участі більше ніж половини від загальної кількості членів [378, с. 13]. На підставі подання голови РМ РП було прийнято Розпорядження президента РП від 21 березня 1945 р. про розпуск попереднього складу РН РП і скликання її нового складу [456, с. 16].

Під кінець 1940 р., як вищий орган адміністративної влади на окупованій території РП, було створено Делегатуру уряду РП на Батьківщині (ДУ РП). На чолі Делегатури стояв Делегат еміграційного уряду. Делегатура керувала роботою громадського сектору. На підставі Статуту ДУ РП Б від 15 листопада 1942 р. Делегату і його трьом заступникам були підпорядковані департаменти, департаментам окружні делегатури, а тим, в свою чергу, повітові делегатури. Декретом Делегата уряду від 9 січня 1944 р. Крайове політичне представництво Польської підпільної держави (ППД) було перетворено у Раду Єдності Народової ППД (РЄН ППД). 20 липня 1944 р. у Варшаві був виданий “Dziennik Ustaw” № 1. Під першою позицією у ньому був опублікований Декрет президента РП від 26 квітня 1944 р. “Про тимчасову організацію влади на території РП” [373, с. 1–3]. Делегат уряду отримав ранг міністра, який виконує на території РП функції віцепрем’єра, відає справами боротьби з окупантом, а також проводить підготовчу роботу щодо прийняття влади після звільнення країни [636, с. 616]. У цьому ж “Dzienniku Ustaw” була

опублікована заява Делегата уряду – віцепрем'єра РП від 3 травня 1944 р. “Про створення Крайової Ради Міністрів”. До неї ввійшли віцепрем'єр і три міністри [397, с. 3]. 27–28 березня 1945 р. НКВС в Прушкові заарештувало Крайову РМ [281, с. 137; 282, с. 141–143]. Вивезені до Москви її члени були засудженні до ув'язнення. У квітні 1945 р. члени ППД, які залишились на волі, прийняли рішення не відновлювати Крайову РМ. Після створення Тимчасового уряду національної єдності, 1 липня 1945 р. в Кракові РЄН ППД розпустила і ліквідувала діяльність ДУ РП. Останнім документом ППД стала Декларація РЄН ППД та “Заповіт Польщі, яка бореться” від 1 липня 1945 р. [695].

Поданий перелік актів, які визначали легальний статус державного керівництва РП в еміграції та його представництва на території РП є важливим при порівнянні зі статусом структур, які від 1944 р. висунули свої претензії на владні повноваження в РП.

Від 22 червня 1941 р. – початку німецько-радянської війни, у зв'язку з поразками СРСР, ситуація щодо польсько-радянських стосунків змінилася. 30 липня 1941 р. в Лондоні голова уряду РП В. Сікорський та посол СРСР у ВБ І. Майський підписали угоду у якій, з-поміж іншого, СРСР визнавав радянсько-німецькі договори 1939 р. щодо територіальних змін РП, такими, що втратили силу [355, с. 1]. 14 серпня 1941 р. було укладено “Военное соглашение между Верховным Командованием СССР и Верховным Командованием Польши” [267, с. 217–218].

27 травня 1942 р. президент РП видав декрет “Про організацію вищих військових органів влади під час війни” [369, с. 27], яким визначалися функції РМ РП, головнокомандувача ПЗС та міністра військових справ щодо оборони держави.

З часом перемоги СРСР призвели до повернення бачення, що західні межі СРСР мали наслідувати радянсько-німецький кордон 1939–1941 рр. Керівництво РП наполягало на східному кордоні РП, який існував до

17 вересня 1939 р. Коли усі спроби радянської сторони змінити напрямок польської політики, щодо цього питання, не отримали очікуваного ефекту – 1 березня 1943 р. група польських лівих в СРСР з ініціативи Кремля утворила Союз польських патріотів (СПП). Нотою від 25 квітня 1943 р. РНК СРСР припинила відносин з урядом РП, мотивуючи це тим, що: “клеветническая кампания, начатая немецкими фашистами, была подхвачена Польским Правительством и всячески разжигается польской официальной печатью” [345, с. 1]. Малося на увазі повідомлення Німецького інформбюро від 13 квітня 1943 р. про те, що під Смоленськом місцеві мешканці показали представникам німецької військової влади місце, де більшовики чинили таємні страти [507, с. 9]. Інформація щодо цього була опублікована 15 квітня 1943 р. в газеті “Nowy Kurier Warszawski” у статтях – “Найбільший злочин в історії людства” і “Залишки 12000 польських офіцерів в масових похованнях” [393, с. 1]. 17 квітня 1943 р. еміграційний уряд РП звернувся з проханням до Міжнародного Червоного Хреста розслідувати цю справу. Одночасно з таким же проханням до цієї ж організації звернулося і керівництво НІ. У висновках комісії Міжнародного Червоного Хреста вина за цей злочин покладалася на НКВС СРСР. Москва не визнала за собою звинувачення, проте знайшла привід для розірвання відносин з керівництвом РП. Разом з тим в ноті були зазначені і реальні причини – проблема належності спірних територій Західної України і Західної Білорусі [345, с. 1]. На прохання польської сторони посольство Австралійського Союзу представляло польські інтереси в СРСР від 18 травня 1943 р. [94, арк. 8] до 23 серпня 1944 р., коли радянський уряд перестав визнавати за ним цю компетенцію [95, арк. 28].

Після загибелі в авіакатастрофі 4 липня 1943 р. В. Сікорського, 14 липня 1943 р. головою РМ РП був призначений С. Миколайчик [390, с. 52], який перебував на цій посаді до 24 листопада 1944 р. Від 29 листопада 1944 р. [467, с. 125] до 2 липня 1947 р. головою РМ РП був

Т. Арцішевський [468, с. 4], який від 7 серпня 1944 р. [462, с. 57] до 26 квітня 1947 р. також займав посаду наступника президента РП [463, с. 1]. Головнокомандувачем ПЗС 8 липня 1943 р. президент РП призначив генерала К. Соснковського [388, с. 52].

Державне керівництво РП, перебуваючи за межами окупованої території РП, продовжувало ефективно виконувати свої функції, спираючись на чинне польське законодавство. Президент та уряд РП в еміграції мали легальний статус та були загально визнані на міжнародному рівні. Навіть СРСР у 1941–1943 рр. мав дипломатичні відносини з цим еміграційним керівництвом. У той же час припинення відносин зі сторони СРСР, як у 1939 р., так і у 1943 р., не могло мати впливу на статус еміграційного керівництва РП, яке і надалі залишалося єдиним законним представником РП та виразником інтересів його громадян.

У. Черчилль у посланні до Й. Сталіна від 30 квітня 1943 р. наводив реакцію Й. Геббельса щодо розриву радянсько-польських відносин, який мав думку, що СРСР сам створить польський уряд на своїй території та буде мати справу лише з ним [295, с. 124]. У Директиві Верховного головнокомандувача ПЗС генерала К. Соснковського командуючому Армією Крайовою (АК) про плани у зв'язку з наближенням ЧА до довоєнних польських кордонів від 5 жовтня 1943 р. теж припускалося, що СРСР збереже свої загарбницькі та імперіалістичні цілі; проникне на територію РП та сформує комуністичний польський уряд [318, с. 152–153]. Фактично, саме таким чином і відбувався подальший розвиток подій.

2.2. Статус Крайової Ради Народової

“Розпочнемо засідання Крайової Ради Народової серед безлічі фальшивок і містифікацій, які дезорієнтують польське суспільство” [182, арк. 74]. Саме цією фразою розпочалося перше засідання КРН. З огляду на подальший розвиток подій, ця сентенція стала лейтмотивом

діяльності КРН, а у подальшому і ПКНВ. Фальшивки та містифікації КРН/ПКНВ до сих пір дезорієнтують не лише польське суспільство.

Усталено вважається, що у ніч з 31 грудня 1943 р. на 1 січня 1944 р., була створена КРН. Проте при аналізі документальних матеріалів ця сентенція не виглядає так однозначно. “Маніфест демократичних суспільно-політичних і військових організацій у Польщі” від грудня 1943 р. закликав до створення національного представництва – КРН [181, арк. 7]. У “Протоколі першого пленарного засідання КРН, яке відбулося 31 грудня 1943 р. і 1 січня 1944 р.” в порядку денному відсутній пункт про створення КРН. Також під час цього засідання не відбувалося обговорення питання та ухвалення рішення про її створення [182, арк. 74–120]. Відповідно, КРН не була створена 31 грудня 1943 р. Проте вже на цьому ж засіданні, яке почалося 31 грудня 1943 р. о годині 18.30, КРН у форматі “діючого” органу до перерви о годині 23.45 ухвалює “Тимчасовий Статут Народових Рад” [182, арк. 100]. Після перерви о годині 00.30 1 січня 1944 р. КРН продовжила свою роботу, займаючись питанням “Декларації КРН” і не виконуючи жодних формальностей щодо самостворення, аж до вичерпання питань порядку денного і завершення засідання о годині 06.00 [182, арк. 101, 120]. Отже, не існує формального факту створення КРН ні до 31 грудня 1943 р., ні 31 грудня 1943 р., ні 1 січня 1944 р.

Проте у зверненні “До усіх союзних держав і народів” Президія КРН проголосила, що група демократичних сил покликала до життя “КРН, яка створилася на пленарному засіданні 1 січня 1944 р.” [184, арк. 127]. Категорія “створилася” повинна була б вказувати на самостворення КРН, але, як з’ясовано, факт її “самостворення” на пленарному засіданні 1 січня 1944 р.” відсутній. Наслідком цього є не лише колізія щодо дати “створення” КРН – 31 грудня 1943 р. чи 1 січня 1944 р. Виступає більш важливий аспект – КРН сама заперечує, що була створена до 1 січня 1944 р. Разом з тим, за 1 січня 1944 р. немає документальної фіксації процедури “створення” КРН.

Відповідно, у правовому вимірі КРН ніколи не була створена і де-юре ніколи не існувала.

На 1944 р. законодавство РП не мало норми, на підставі якої міг би виникнути та існувати такий орган, як КРН. Її “створення” не відповідало засадам польської політичної системи. Для легітимного функціонування парламентарного органу невід’ємною правовою нормою було проведення загальних виборів з прямою участю польського електорату. Таких виборів не відбувалося, що виключає можливість навіть припущення визнання легальності КРН як законодавчої структури державної влади. Самопроголошення КРН з демагогічною претензією на функціонування у форматі органу польської законодавчої влади несло в собі ознаки прямого порушення польського права.

Голова КРН Б. Берут від 1930 р. був офіцером НКВС СРСР. Вироком суду від 18 грудня 1933 р. за працю на радянську розвідку проти РП він отримав 7 років ув’язнення [648, с. 46]. Відповідно, Б. Берут був переконаним сталіністом і скеровував діяльність КРН на реалізацію радянської політики.

У зв’язку з нелегальністю КРН, усі акти видані нею не мали ніякої юридичної сили. Так, наприклад, декрет КРН № 1 “Про створення та організацію Армії Людової” (АЛ) від 1 січня 1944 р. [183, арк. 124], не може мати юридичної сили і такої військової формації, як АЛ де-юре ніколи не існувало.

4 січня 1944 р. ЧА перейшла лінію радянсько-польського кордону, визначеного Ризьким договором 1921 р., розпочавши другу, після 1939 р., окупацію території РП. 5 січня 1944 р. еміграційний уряд РП поширив заяву, що він є єдиною легальною владою РП і хоче налагодити зв’язки з СРСР, але не визнає зазіхань СРСР на східні території РП [288, с. 15].

11 січня 1944 р. у заяві РНК СРСР “О советско-польских отношениях” відзначалося, що заява еміграційного уряду РП від 5 січня 1944 р. в справі радянсько-польського кордону містить невірні твердження та

виправдовувалася радянська окупація Західної України і Західної Білорусі 1939 р. [339, с. 1].

Форсованою появою КРН в ніч з 31 грудня 1943 р. на 1 січня 1944 р. й спалахом її ситуативної активності у січні 1944 р. Кремль демонстрував, що у разі незгоди щодо питання польсько-радянського кордону зі сторони еміграційного керівництва РП Москва має, хоч і не легальну, але власну структуру, яка може бути поставлена на чолі управління РП. КРН не забарилася визнати вигідний Москві порядок речей. Це фіксує “Протокол № 2 з другого пленарного засідання КРН, яке відбулося в період від 20 до 23 січня 1944 р. в Варшаві”. На порядку денному було лише одне питання – позиція КРН у справі заяви СРСР від 11 січня 1944 р. КРН ухвалила: “Заяву уряду СРСР, яка пропонує врегулювання польсько-українсько-білоруського прикордоння у порозумінні з Польщею, – КРН від імені польського народу приймає” [185, арк. 1]. Весь протокол міститься на одній сторінці.

КРН виконала відведену їй роль і Й. Сталін “поклав” її, КРН, “під сукно” до наступної потреби проголошення своєї політики “від імені польського народу”. Ця потреба з’явилася через півроку.

Статус КРН, з огляду на відсутність законодавчо визначеної норми щодо можливості існування такого органу та будь-якого документу з зафіксованою процедурою її створення, може визначатися лише як нелегальний, а сама структура в системі польського права як де-юре неіснуюча. Відповідно, будь-які акти видані КРН були нелегальними і не мали юридичної сили.

2.3. Статус Польського Комітету Національного Визволення

У довідці Відділу з вивчення іноземних армій Сходу Генштабу Верховного командування Сухопутних сил НІ від 1 липня 1944 р. припускалося, що Москва має намір, коли знадобиться, перетворити КРН у

комуністичний уряд, на протипагу еміграційному уряду РП [18, арк. 56–57]. Прогноз розвитку подій не був безпідставним: до початку його реалізації залишалось лише два десятки днів.

22 липня 1944 р. о 20.15 “Московське радіо” повідомило про створення 21 липня 1944 р. у Холмі ПКВН [641, с. 344].

У газеті “Rzeczpospolita” № 1 від 23 липня 1944 р. був надрукований Декрет КРН про створення ПКНВ від 21 липня 1944 р., місцем його прийняття вказана Варшава [363, с. 1]. 26 липня 1944 р. “Правда” також поширила цю інформацію [327, с. 1].

За часів ПНР історія виникнення ПКНВ подавалася наступним чином. 20 липня 1944 р. члени делегації КРН, які перебували у Москві разом з представниками СПП на засіданні вранці створили Делегатуру КРН для визволених територій. Однак ввечері після консультацій з урядом СРСР, було вирішено перетворити Делегатуру КРН на ПКВН. Оскільки час підганяв, а зв'язку з Президією КРН у Варшаві не було, тому треба було на місці опрацювати акт про створення ПКНВ [666, с. 38, 39]. У зв'язку з цим, він був виданий не КРН, а лише делегацією КРН у Москві, згодом затверджений КРН і оголошений у першому КРНівському “Dzienniku Ustaw” [669, с. 65].

З наведеного виникає – створення ПКНВ подавалося під різними датами – 20 або 21 липня 1944 р., з локалізацією у різних містах – Холм, Варшава, Москва.

Вірогідно, що безпосередня підготовка до появи ПКНВ почалася в ніч з 15 на 16 липня 1944 р., коли від 23.10 до 01.50 Й. Сталін мав зустріч з головою СПП В. Василевською та генералом М. Ролею-Жимерським [721, с. 437]. Остаточною в справі ПКНВ була зустріч Й. Сталіна 19 липня 1944 р. між 22.35 і 23.50 з групою польських лівих у складі: М. Роля, Е. Моравський, М. Турський [Спихальський], Я. Ханеман, С. Александрович [Котек-Агрошевський], А. Вітос, Я. Берман, Б. Дробнер, Х. Мінц [721, с. 437].

В Архіві Нових Актів в Варшаві у фонді “Польський Комітет Національного Визволення” зберігається “Протокол № 1 Засідання Делегатури КРН для визволених територій, яке відбулось в Москві 20 липня 1944 року” [147, арк. 3–5]. У ньому зафіксовані присутні члени Делегатури КРН: Е. Моравський, А. Вітос, М. Роля, С. Александрович, Б. Дробнер, Я. Ханецький, С. Радкевич, С. Скжешевський, Я. Грубецький та гості: М. Турський, Х. Мінц, Є. Бореїша, Є. Штахельський, Я. Берман, Ю. Бристігер, С. Вербловський. Е. Моравський звітує про візит делегатів КРН до Й. Сталіна 19 липня 1944 р. Повідомляє про доброзичливе ставлення Й. Сталіна до проекту створення Делегатури КРН для визволених територій. Потім пункт за пунктом подає питання, які були розглядалися в Кремлі. М. Роля вважає, що цінні вказівки Й. Сталіна повинні служити дороговказом. А. Вітос зазначив, що раніше не було згоди Кремля на створення “адміністративного апарату”. Ухвалено рішення щодо назви друкованого органу – “Rzeczpospolita” та її головного редактора. Також була вибрана комісія для опрацювання проекту Маніфесту та комісія для господарських справ [147, арк. 3]. Протокол показує пряму залежність діяльності цих осіб від волі Й. Сталіна, який мав власні плани і видавав розпорядження польським лівим.

У порядку денному цього першого засідання немає пункту про створення “Делегатури КРН для визволених територій”. В тексті протоколу також немає розгляду питання, як і ухвали про її створення. Таким чином, у формальному плані, на цьому засіданні структура під назвою “Делегатура КРН для визволених територій” не була створена. Проте на засіданні була розгорнута діяльність в такому ключі, якби створення “Делегатури КРН для визволених територій” вже відбулося. Наприклад, намічалися напрямки подальших кроків цього органу тощо. Є можливим припустити, що для даної групи польських лівих достатньою формальною підставою щодо “створення” “Делегатури КРН для визволених територій” було “доброзичливе ставлення”

Й. Сталіна на зустрічі з ними 19 липня 1944 р. Відповідно, на першому засіданні цього питання вже ніхто не порушує, сприймаючи “Делегатуру КРН для визволених територій”, як діючий орган. Імовірно, що розподіл посад “Делегатури КРН для визволених територій” також обмежився згодою Й. Сталіна на тій же зустрічі, а можливо, і прямими його вказівками. Виходячи з цього, не існує формальної підстави, у відповідності до якої було б можливим ствердити факт створення на цьому засіданні 20 липня 1944 р. “Делегатури КРН для визволених територій” унаслідок здійснення відповідної процедури – наявності в порядку денному, обговорення та ухвалення рішення.

“Протокол № 2 післяобіднього засідання Делегатури КРН для визволених територій Польщі, яке відбулося в Москві 20 липня 1944 року” має в порядку денному одне питання: “Дискусія по проекту умови про стосунки між радянським головнокомандувачем і Делегатурою КРН для визволених земель у справі управління на території, розташованій на Захід від демаркаційної лінії” [148, арк. 6–9]. Е. Моравський під час доведення доречності того, що “Все що є в країні повинно підпорядковуватися КРН і у тому дусі та напрямку повинні бути видавані розпорядження Делегатури КРН. Вказує, що такою є думка маршала Сталіна” [148, арк. 8]. Проект умови був по пунктам проголосований, крім пункту 4, щодо якого було вирішено прийняти рішення згодом [148, арк. 9]. У цьому протоколі, як і у попередньому виразно виступає пряма залежність “Делегатури КРН для визволених територій” від вказівок Й. Сталіна, який фактично формував саму концепцію її діяльності. Разом з тим і в цьому протоколі також немає розгляду та ухвалення рішення про створення самого цього органу. Проте в його назві, без обговорення та ухвалення, вже додано слово “Польща” – “Делегатура КРН для визволених територій Польщі”.

“Протокол № 3 засідання Делегатури КРН для визволених територій Польщі, яке відбулося в Москві 20 липня 1944 р. у вечері”: Е. Моравський звітує про перебування делегації у наркома ЗС В. Молотова, який виказав

необхідність створення Національного Комітету Визволення замість Делегатури КРН. Е. Моравський пропонує, щоб комісія з опрацювання Маніфесту опрацювала і Декрет, ця пропозиція прийнята. Він ставить пропозицію, щоб назву комітету визначити, як “Польський Комітет Національного Визволення”, що було одностайно прийнято [149, арк. 11–12]. Зі змісту протоколу виникає, що і на вечірньому засіданні 20 липня 1944 р. також не розглядалося питання та не було ухвалено рішення щодо створення ПКНВ. Лише було ухвалено назву формально неіснуючого органу – ПКНВ.

Дослідження трьох протоколів Делегатури КРН для визволених територій Польщі/ПКНВ за 20 липня 1944 р. не виявило факту виконання процедури щодо створення Делегатури КРН для визволених територій Польщі/ПКНВ. У цей день було лише ухвалено рішення про назву – “Польський Комітет Національного Визволення”. Тобто, формально неіснуючий орган ухвалив рішення про самоназву. Проте це не може бути підставою щодо ствердження факту “створення” Делегатури КРН для визволених територій Польщі/ПКНВ 20 липня 1944 р.

Аналіз подій надає можливість припустити, що в останні півтори години 19 липня 1944 р., під час зустрічі Й. Сталіна з групою польських лівих, було вирішено створити “Делегатуру КРН для визволених територій” та розподілено посади. Вірогідно тому на засіданнях Делегатури КРН для визволених територій Польщі/ПКНВ 20 липня 1944 р. ці питання вже не порушувалися – згода/рішення Й. Сталіна могли видаватися вказаній групі польських лівих достатньою підставою. Проте, з огляду на відсутність процедурної формальності щодо створення Делегатури КРН для визволених територій Польщі/ПКНВ, немає жодних підстав вважати цей орган як такий, що міг бути де-юре створений 20 липня 1944 р. Не існує документа, у якому б було зафіксовано обрання Е. Осубки-Моравського головою ПКНВ. Як наслідок, відсутні будь-які підстави вважати завізовані ним документи, акти та угоди такими, які могли мати юридичну силу.

Ситуацію щодо подій наступного дня дає можливість з'ясувати безномерний “Протокол засідання комісії для опрацювання Маніфесту ПКНВ. З засідання від 21/VII_1944 р.” [150, арк. 14–18]. Відповідно до рішення протоколу № 3 від 20 липня 1944 р. ця комісія повинна була опрацювати Маніфест ПКНВ та Декрет “Про створення ПКНВ”. Проект Маніфесту ПКНВ дійсно обговорювався на цьому засіданні, хоча протокол уривається без ухвали щодо прийняття Маніфесту. Що ж до опрацювання Декрету “Про створення ПКНВ” в протоколі немає жодної згадки.

Декрет КРН “Про створення ПКНВ” з датою 21 липня 1944 р. був опублікований в газеті “Rzeczpospolita” № 1 від 23 липня 1944 р. [363, с. 1]. Цей же Декрет КРН був надрукований у КРНівському “Dzienniku Ustaw” № 1 від 15 серпня 1944 р., але вже в категорії закону [445, с. 1]. Тобто офіційною підставою виникнення ПКНВ став вважатися Декрет/Закон “Про створення ПКНВ”, нібито прийнятий КРН 21 липня 1944 р. в Варшаві. “Прийняттям” Декрету/Закону “Про створення ПКНВ” від 21 липня 1944 р., КРН сама заперечила факт створення ПКНВ до 21 липня 1944 р. Наслідком цього є те, що ПКНВ не міг бути створений 20 липня 1944 р.

При аналізі джерел з'ясовується, що ні 20, ні 21 липня 1944 р., засідання КРН, яка вважається “засновницею” ПКНВ, не було. Свідчить про це видання “Krajowa Rada narodowa. Informator”, у якому перераховані всі засідання КРН, зокрема там подано, що друга сесія КРН відбулася 20–23 січня 1944 р. у Варшаві, третя – 15 серпня 1944 р. у Любліні [670, с. 5]. Також підтверджують це архівні документи: протокол № 2 з другого пленарного засідання КРН від 20–23 січня 1944 р. у Варшаві [185, арк. 1] і наступний протокол засідання 3-ї сесії КРН від 15 серпня 1944 р. у Любліні [186, арк. 1]. Про це засідання наступного дня, 16 серпня 1944 р., у великій статті повідомляла “Rzeczpospolita” [401, с. 1]. Жодного протоколу засідання КРН між цими двома датами, 23 січня 1944 р. і 15 серпня 1944 р., не існує. Разом з тим, ні 20, ні 21 липня 1944 р. не було і засідання Президії КРН.

Її попереднє засідання відбулося 21 червня 1944 р., а наступне 30–31 серпня 1944 р. [751, с. 279]. Таким чином, доведеним фактом є те, що 20 або 21 липня 1944 р. КРН не могла “створити” ПКНВ.

Крім того, в згаданому протоколі засідання 3-ї сесії КРН від 15 серпня 1944 р. у порядку денному немає пункту щодо Декрету КРН “Про створення ПКНВ”. І під час самого засідання не було обговорення та ухвали щодо цього питання [186, арк. 1–5]. КРН як колегіальний орган могла затверджувати такі акти лише на своїх засіданнях. Відповідно, версія ПНР-івських істориків про те, що Декрет/Закон КРН “Про створення ПКНВ” від 21 липня 1944 р. був “згодом затверджений КРН” немає жодних підстав.

Остаточну з’ясовує питання щодо “актів”, пов’язаних з появою ПКНВ, документ без дати, який В. Василевська направила В. Молотову: “Дорогой Вячеслав Михайлович. Посылаю Вам проект Декларации Польского Национального Комитета Декрет об организационной структуре Польского Национального Комитета и список персонального состава Комитета. Все указанные документы приняты единогласно Комиссией в составе: Вистос, Дробнер, Минц, Ендриховский, Скшешевский, Берлинг, Берман, Грубецкий, Попель, Вербловский, Купш, Василевская, Сталь, Шир. Преданная Вам [підпис від руки] Ванда Василевска” [109, с. 24]. Далі в справі додані: два примірники “Декларации Польского Национального Комитета” [110, с. 26–41], “Декрет Краевой Рады Народовой о создании Польского Комитета Национального Освобождения. Варшава, 21 июля 1944 г.” [111, с. 62–63] та “Манифест к польскому народу. Хелм, 22 июля 1944 года” [112, с. 64–75]. Інформація В. Василевської свідчить про те, що КРН до появи “Декрету КРН “Про створення ПКНВ”” від 21 липня 1944 р. не має ніякого відношення. Цей “Декрет КРН” прийняла комісія, у складі якої а взагалі не було жодного члена КРН. Невідомо, коли збиралася ця комісія, щоб прийняти не відповідне до своєї компетенції рішення, фіксації цього в протокольному порядку немає.

Досить влучно щодо стану речей з Декретом/Законом КРН “Про створення ПКНВ” від 21 липня 1944 р., використавши інші підходи в дослідженні, висловилися Я. Врона і Г. Гурський. Правовий родовід і політична метрика ПКНВ були документами сфальсифікованими [707, с. 250]. Є очевидним, що розміщений в першому номері “Dziennika Ustaw” від 15 серпня 1944 р., “Закон від 21 липня 1944 р. про створення ПКНВ”, підписаний Б. Берутом, є містифікацією – правовим фактом, який ніколи не мав місця [655, с. 24].

Вагомим свідченням заперечення факту “створення” ПКНВ є спогади Першого секретаря ЦК ПРП (1943–1948) В. Гомулки: “ПКНВ був сформований не в Польщі, а в СРСР. Про створення ПКНВ ми дізналися з повідомлення московської радіостанції “Kościuszko”. Ні члени ЦК ПРП, ні інші члени КРН навіть не знали про намір створення ПКНВ. Лише делегація КРН, яка перебувала в СРСР брала участь у процесі створення та прийняття рішень про створення ПКНВ. Проте вона не мала повноважень приймати такі рішення від імені КРН, а також не зверталася до краю у цій справі. Адже не мала для цього ніякої можливості. Ми були заскочені Москвою і поставлені перед доконаним фактом. З-поміж причин, які вплинули на це, до найбільш значних належить відсутність прямого радіозв’язку між керівництвом ПРП та Москвою” [716, с. 435].

Як з’ясовано, і члени делегації КРН не мали нічого спільного, як зі “створенням” ПКНВ, тому що такої процедури ніколи не було, так і з прийняттям тексту “Декрету КРН “Про створення ПКНВ””.

Навіть якщо гіпотетично припустити, що КРН могла б створити ПКНВ у ці дні, то виникає питання кворуму. 20 та 21 липня 1944 р. частина членів КРН перебувала у складі делегації в Москві. З огляду на це, КРН не могла мати повного складу ні у Варшаві, ні у Москві. Також КРН не могла перебувати в ці дні, в Холмі, у зв’язку з тим, що члени КРН перебували – частина в Москві, частина в Варшаві, а сам Холм 21 липня 1944 р. все ще

знаходився в руках Вермахту. Так у “Хроніці парафії Різдва Пресвятої Діви Марії у Холмі” в розділі під назвою “Входження Червоної армії до Холма” є запис: “22 липня о 3 годині ранку ввійшли Совіти” [747]. Підтверджує це і зведення Совінформбюро від 22 липня 1944 р.: “Войска 1-го Белорусского фронта 22 июля штурмом овладели городом и крупным железнодорожным узлом Хелм (Холм)” [347, с. 2]. Зважаючи на вищезазначене, виходить, що засідання КРН 20 та 21 липня 1944 р. не могло відбутися фізично, у зв’язку з неможливістю зібратися членам КРН на засідання разом в одному місці для прийняття рішення при відповідному кворумі.

Вночі з 21 на 22 липня 1944 р. від 23.05 до 00.50 на прийомі у Й. Сталіна були члени ПКНВ у складі групи з 18 осіб [721, с. 437–438]. Як зазначено у “Протоколі № 4 засідання Пленуму ПКНВ, яке відбулося в Москві 22.VII 1944 р. після обіди” [151, арк. 19–23], під час зустрічі члени ПКНВ узгоджували зі Й. Сталіним запропонований комісією проект Маніфесту [151, арк. 19]. Таким чином, Й. Сталін і надалі безпосередньо керував діяльністю ПКНВ. На цьому ж засіданні ПКНВ 22 липня 1944 р. був ухвалений Маніфест ПКНВ, але надалі відсутня будь-яка інформація щодо долі “Декрету КРН “Про створення ПКНВ”” [151, арк. 22].

Вірогідно, на момент виходу, 22 липня 1944 р. о 20.15, радіоповідомлення про “створення” ПКНВ, тексту “Декрету КРН “Про створення ПКНВ”” з зазначенням місцем “створення” ПКНВ – міста Варшави, могло ще фізично не існувати. Тому в радіоефірі прозвучало, що ПКНВ “створений” 21 липня 1944 р в місті Холм, яке насправді ще було в німецьких руках. Відповідно, якщо на вечір 22 липня 1944 р. текст Декрету КРН “Про створення ПКНВ” фізично не існував, то він, також фізично, не міг бути прийнятий на день раніше – 21 липня 1944 р.

“Створення” Делегатури КРН для визволених територій Польщі/ПКНВ, могло б відповідати “Тимчасовому Статуту Рад Народових”, яким керувалася

КРН і який в § 9.3 передбачав можливість створення тимчасового уряду [182, арк. 100]. Проте, як з'ясовано, немає жодного документального свідчення, ні за 20 ні за 21 липня 1944 р., про виконання КРН процедури і відповідно “створення” Делегатури КРН для визволених територій Польщі/ПКНВ. Імовірно Декрет/Закон КРН “Про створення ПКНВ” від 21 липня 1944 р. повинен був надати правомочність появі ПКНВ. Але не існує підстав для ствердження “створення” ПКНВ. Наслідком цього є те, що факт “створення” ПКНВ не існував не лише в форматі чинного, на той час, польського законодавства, але і в системі правил самого радянського тоталітарного режиму.

Відсутні будь-які підстави щодо можливості вважати правовим фактом – “створення” ПКНВ 20 липня 1944 р. делегацією КРН у Москві або 21 липня 1944 р. КРН у Варшаві. А тим більше в Холмі, з яким взагалі не пов'язаний жодний документ щодо “створення” ПКНВ.

Варто зауважити і таку внутрішню КРНівську колізію – на підставі протоколів засідань – Делегатура КРН для визволених територій Польщі/ПКНВ “існує” вже 20 липня 1944 р., а Декрет/Закон КРН має дату “створення” ПКНВ – 21 липня 1944 р. Відповідно, від самого початку містифікаційного фарсу щодо постановня “польського уряду”, у його “засновників” не було узгодженості не лише щодо “офіційного” місця “створення” ПКНВ – Холм або Варшава, але і дати цієї події – 20 або 21 липня 1944 р. В справі “створення” ПКНВ має місце суцільна фальсифікація дат, фактів, місць подій та актів.

Разом з тим, навіть якби існував документ про створення Крайовою Радою Народовою ПКНВ 20 або 21 липня 1944 р., то де-юре не існуюча КРН все одно не могла б де-юре створити ПКНВ.

Виходячи з того, що 21 липня 1944 р. не було засідання КРН і Декрет/Закон “Про створення ПКНВ” не може бути легальним, відповідно, таким же нелегальним є і Декрет КРН “Про прийняття зверхності над Армією

Польською в СРСР і про об'єднання Армії Людової і Армії Польської в СРСР в єдине Військо Польське”, виданий “21.07.1944 у Варшаві” [361, с. 2]. Як вище зазначено, АЛ де-юре не існувала, бо не могла бути створена неіснуючою де-юре КРН. З цієї ж причини не могло бути створено і ВП, яке внаслідок цього де-юре не існувало. Підрозділи з назвою “Військо Польське”, одягнуті в однострої окремого зразка з польськоподібними знаками розрізнення, були складовою частиною ЧА. Пункт 6 Декрету КРН: “Цей Декрет не порушує оперативного підпорядкування головному командуванню Червоної армії формувань Війська Польського, які діють на радянсько-німецькому фронті” [361, с. 2]. З чого виникає, що КРН/ПКНВ, претендуючи на роль державних органів РП, насправді не мали у своєму підпорядкуванні одного з атрибутів державності – війська. Крім того, як буде подано нижче, еміграційне керівництво РП забороняло польським громадянами службу в радянському ВП, вважаючи його колабораціоніською формацією.

Як вже з'ясовано, 22 липня 1944 р. ПКНВ надалі перебував в Москві. Але “Rzeczpospolita” № 1 від 23 липня 1944 р. надрукувала Маніфест ПКНВ, і під ним дата і місце прийняття – 22 липня 1944 р. Холм [387, с. 1–2]. Знову фігурував Холм і знову інформація не відповідала дійсності. Про це свідчить Е. Осубка-Моравский у своїх мемуарах: “Ми подаємо, що ПКНВ створився у Холмі і що 22 липня ми там друкували Маніфест. Це така мала невинна брехня. Йшлося про те, щоб добре виглядало, що це на Польській землі створений Маніфест і ПКНВ. Навіть щороку показуємо друкарню і друкаря, а я сміюся в кулак. Найкращий доказ – в цьому першому Маніфесті є помилка. І у моєму прізвищі є звичайне “u”, бо в російському правописі немає “ó”. Цей перший Маніфест друкував радянський друкар” [717, с. 52].

У Маніфесті ПКНВ було проголошено, що еміграційне керівництво РП і його Делегатура на Батьківщині є самозваною і нелегальною владою, яка спирається на безправну “фашистську” Конституцію квітня 1935 р. КРН була названа тимчасовим парламентом польського народу, а ПКНВ легальною

тимчасовою виконавчою владою. Проголошено, що КРН/ПКНВ діють на підставі Конституції березня 1921 р. [387, с. 1–2]. Тобто Маніфест подавав все з точністю до навпаки. Як було розглянуто вище, насправді лише еміграційне керівництво РП було єдиним легальним та ефективно виконувало свої обов'язки у світлі норм польського та міжнародного права. Посилання в Маніфесті ПКНВ на Конституцію 1921 р. не відповідало засадам польського законодавства. Не існувало жодної правової норми, яка б у 1944 р. припинила чинність Конституції 1935 р. та відновила конституційні норми 1921 р. Ст. 81 Конституції від 23 квітня 1935 р. визначала, що з моменту оприлюднення цієї Конституції, Конституція від 17 березня 1921 р. скасовується [438, с. 508]. З практичної точки зору, а також доктринальних причин неможливо було механічно відновити чинність Конституції 1921 р. [740]. Функціонування під час Другої світової війни Конституції 1935 р. було доказом збереження безперервності польської державності [705, с. 20] та правовою підставою діяльності державних органів РП в еміграції. Цей факт був необхідною умовою для їх визнання з боку ВБ, ФР та США [696, с. 163]. Хоча КРН/ПКНВ і намагалися обґрунтувати свою претензію на владу Конституцією 1921 р., проте вона не передбачала навіть можливості створення та існування такого роду структур, як КРН та ПКНВ, тому вони не могли діяти на її засадах. “Законодавство” КРН багаторазово попадало в протиріччя з Конституцією 1921 р. та її принципами, такими важливими, як принцип верховенства народу чи поділу державної влади [740].

Важливою для визначення статусу ПКНВ є оцінка, надана Й. Сталіним своєму ж дітищу. У посланні до У. Черчилля від 23 липня 1944 р. він повідомляє: “Польский Коммитет я не могу считать правительством Польши. Мы не хотим и не будем создавать своей администрации на территории Польши. ПКНО намерен взяться за создание администрации на польской территории” [307, с. 245 244]. Квінтесенція доктрини Й. Сталіна проста – структури радянської окупаційної адміністрації формуються з польських

громадян. Відповідно, ПКНВ був “польською” структурною складовою радянської окупаційної адміністрації на території РП. Досвід створення “польської національно”-радянської окупаційної адміністрації вже був. Лише “Диво над Віслою” у серпні 1920 р. врятувало РП від перетворення на Польську Радянську Соціалістичну Республіку, основи якої були закладені 30 липня 1920 р. у Білостоку Польським тимчасовим революційним комітетом, до якого повинна була перейти влада на території РП, окупованій ЧА [309, с. 221–222]. Тоді ж був виданий “Маніфест до польських трудящих міст і сіл” [296, с. 223–225]. Через двадцять чотири роки, у липні 1944 р., все лише повторювалося – “комітет”, “маніфест”, ...

Еміграційний уряд РП у заяві від 25 липня 1944 р. окреслив створення ПКНВ як “спробу накинути польському народу жменькою узурпаторів політичне керівництво, яке не відповідає волі величезної його більшості” [322, с. 546].

Цього ж 25 липня 1944 р. ПКНВ повідомив про своє “створення” офіційною нотою до НКЗС СРСР : “КРН як тимчасовий польський парламент на пленарному засіданні в Варшаві 21 липня 1944 р. створила Комітет Національного Визволення, як тимчасовий виконавчий орган [...] ПКНВ створився, вибрав як тимчасову резиденцію і почав діяльність у місті Холм” [218, арк. 1–1 зв.]. Такі ж ноти були адресовані цього ж дня до держав антигітлерівської коаліції [661, с. 11]. ПКНВ у черговий раз спотворював факти, тому що, як і раніше, члени ПКНВ 25 липня 1944 р. надалі все ще були у Москві, а не у Холмі. ПКНВ ніколи не резиденував в Холмі. Про це свідчить “Протокол № 5 засідання Пленуму ПКНВ, яке відбулося 23 липня 1944 р., після обіду”: “Гр. Моравський робить пропозицію виїзду ПКНВ. В Москві залишиться польське представництво. Ген. Роля. Пропонує призначити виїзд на 26 липня 1944 р. ПКНВ виїде колоною машин” [152, арк. 26]. Отже, ПКНВ в Холмі 25 липня 1944 р. бути не міг, у зв’язку з тим, що його виїзд з Москви планувався лише на 26 липня 1944 р.

26 липня 1944 р. було опубліковано заяву “Об отношении Советского Союза к Польше”: “Советское Правительство не намерено устанавливать на территории Польши органов своей администрации, считая это делом польского народа” [338, с.1]. Реалізацію “дела польского народа” Кремль доручив ПКНВ, тим самим під маскою “польської адміністрації” приховуючи фактичну радянську окупаційну адміністрацію.

Того ж дня, у Москві між урядом СРСР та ПКНВ було “укладено” Угоду “Об отношениях между Советским Главнокомандующим и Польской Администрацией после вступления советских войск на территорию Польши” (Угода від 26 липня 1944 р.), згідно з якою у зоні військових операцій ЧА на території РП, верховна влада і відповідальність щодо усіх справ, які стосуються ведення війни, у період необхідний для здійснення військових операцій, концентруються в руках головнокомандувача радянськими військами; на “звільненій” території ПКНВ створює і керує органами адміністрації; як тільки яка-небудь частина території РП перестане бути зоною безпосередніх військових операцій, ПКНВ повністю візьме на себе керівництво усіма справами цивільного управління. Таким чином уся повнота влади на окупованій території РП знаходилася у руках радянської окупаційної адміністрації. Угода була опублікована, зокрема, в газеті “Известия” від 27 липня 1944 р., де були також розміщені фотографії з підписання угоди та перераховані присутні: зі сторони ПКНВ – А. Вітос, М. Роля-Жимерский, Б. Дробнер, Я. Грубецький, з радянської сторони – Й. Сталін, В. Молотов, Г. Жуков, А. Вишинський, А. Павлов [353, с. 1]. Ця ж угода була опублікована у надзвичайному додатку газети “Rzeczpospolita” від 30 липня 1944 р. [435, с. 1]. На підставі угоди від 26 липня 1944 р. була видана Постанова ДКО “О военных комендатурах на освобожденных территориях Польши” від 29 липня 1944 р., у відповідності до якої призначалися комендатури, які повинні були діяти “до восстановления нормальной работы органов Польской Администрации”; у кожному адміністративному центрі

залишалися військові гарнізони; залізниці та засоби зв'язку, а також підприємства військового призначення повинні були працювати під контролем радянського військового командування [137, арк. 187–190]. На рівні фронтів діяла “Директива Генерального штаба Красной армии командующим войсками 1, 2, 3-го Белорусских и 1-го Украинского фронтов с объявлением Постановления ГКО СССР о советских военных органах на освобожденной территории Польши” від 1 серпня 1944 р., якою повідомлялося, що в зоні військових операцій на території РП верховна відповідальність за військові справи концентрується в руках командуючих фронтами, а загальне керівництво цивільними справами покладається на військові ради фронтів” [272, с. 334, 335]. Зміст цих актів відображує регулювання засад прямої радянської окупації та управління на території РП і відсутність будь-яких функціональних прав у ПКНВ. Пунктом 2.б Постанови ДКО “О западной и северной границах Польши, о Временном польском правительстве” від 20 лютого 1945 р. у прифронтівій смузі глибиною 60–100 км від лінії фронту, відповідальність за державну безпеку та громадський порядок була покладена на командуючих фронтами та представників НКВС [138, арк. 93]. Сучасні польські історики зазначають, що під юрисдикцією Угоди від 26 липня 1944 р. до кінця бойових дій перебувала вся територія РП, окупована совітами та вважають її квазі-правовою підставою радянських репресивних дій [690, с. 26–27]. На 16 жовтня 1944 р.: “войска НКВД размещены по всей освобожденной территории” [219, арк. 20].

Лише 28 травня 1945 р. у Варшаві на зустрічі представників Тимчасового уряду РП (ТУ РП) на чолі з Б. Берутом і командуванням ЧА було прийнято рішення, що цивільна влада на усій польській території переходить до рук цього уряду [571, с. 69]. Таким чином, у період від липня 1944 р. до травня 1945 р. територія РП була під прямим окупаційним управлінням військової адміністрації СРСР та НКВС СРСР. У зв'язку з чим, є

неможливими будь-які припущення щодо самостійного керівництва з боку ПКНВ та ТУ РП у цей період.

Поглянемо на факт перебування ЧА на території РП, також, з точки зору міжнародного права. Юридичне бюро МЗС Народної Польщі 14 грудня 1946 р. констатувало, що на підставі всіма визнаної норми міжнародного звичаєвого права підрозділи військ, які перебувають на території чужої держави, повинні мати згоду уряду цієї держави і що “така згода базується на рамковій угоді” [210, арк. 3]. Імовірно Угода від 26 липня 1944 р. повинна була відігравати роль такої “рамкової угоди” та бути правовою підставою перебування ЧА на території РП, що б виключало визнання її дій, як окупацію РП. Але ЧА на 26 липня 1944 р. вже більше ніж півроку, від 4 січня 1944 р., знаходилася в чинних (ще до 5 лютого 1946 р.) кордонах РП, тобто де-юре була окупантом. Сама Угода від 26 липня 1944 р., у світлі міжнародного права, не могла мати жодної легальності у зв’язку з нелегальністю ПКНВ та існуванням законного еміграційного керівництва РП. З цим керівництвом РП СРСР не укладав жодної угоди щодо врегулювання питання знаходження ЧА на території РП.

Записка старшого помічника НКЗС СРСР Б. Подцероба від 28 липня 1944 р. до Завідуючого Правовим відділом НКЗС СРСР А. Павлова, яку той отримав 12 серпня 1944 р: “Направляю Вам при сем подлинные тексты (один – на русском яз., другой – на польском языке.) Соглашения между Правительством СССР и ПКНО об отношениях между Советским Главнокомандующим и Польской Администрацией после вступления советских войск на территорию Польши” [115, арк. 14]. Виходячи з цієї інформації, “польська сторона” на 12 серпня 1944 р. не мала у своєму розпорядженні польськомовного оригінального примірника Угоди від 26 липня 1944 р. Не виключено, що ця угода і надалі залишилася в Москві, тому що на 1946 р. у польської сторони не було не лише польськомовного оригінального примірника цієї угоди, але навіть її копії. Про це свідчить

наступний документ. На запит Міського суду в Грудзьондзу, у той час воєводство Поморське, від 4 травня 1946 р. щодо цивільної відповідальності солдат ЧА директор Юрбюро МЗС РП Ю. Маковський у офіційній відповіді від 5 листопада 1946 р. повідомив: “Немає сумніву, що між П.К.Н.В. і радянськими владами було свого часу укладено відповідну угоду, однак, нажаль, Юридичне бюро не має копії такої угоди” [208, арк. 1]. У відповіді на лист Міністерства національної оборони від 9 грудня 1946 р., Юрбюро МЗС РП 13 грудня 1946 р.: “повідомляє, що існування умови між С.Р.С.Р. і Польщею у предметі прийняття зобов’язань урядом Польщі щодо квартирування радянських підрозділів, дислокованих в Польщі, Юридичному бюро невідома, швидше належить припускати, що тут виникає непорозуміння і що такої угоди не існує” [209, арк. 2]. Таким чином, Юрбюро МЗС РП на грудень 1946 р. не лише не мало польськомовного оригінального примірника Угоди від 26 липня 1944 р., або її копій, але навіть висувало сумнів щодо факту її укладення. Згодом, як виникає з повідомлення, яке Ю. Маковський надав Консульському бюро 11 квітня 1947 р., він вже був знайомий з текстом Угоди від 26 липня 1944 р., бо вказує на ст. 7 цієї угоди та зазначає, що “Ця угода після настання миру не була відхилена ніяким пізнішим актом, тому залишається надалі в силі” [211, арк. 4].

На підставі поданих архівних матеріалів є явним, що до компетенції Юрбюро МЗС РП належало зберігання оригіналів міжнародних угод. Але до весни 1947 р. польська сторона не мала ні оригінального примірника, ні копії Угоди від 26 липня 1944 р., хоча вона визнавала її для себе чинною. Відсутність польськомовного оригінального примірника Угоди від 26 липня 1944 р. у польської сторони, виключає навіть ту фіктивну “законність”, яку повинна була виконувати ця угода. Внаслідок цього, знаходження ЧА на території РП від 4 січня 1944 р. не мало ніякого правового підґрунтя і було радянською окупацією РП. У свою чергу, якщо навіть гепотитично припустити легальність Угоди від 26 липня 1944 р., яка повинна

була унормовувати стосунки між радянським командуванням та ПКНВ, то з огляду на те, що ПКНВ був лише структурною складовою радянської окупаційної адміністрації, її можна розцінювати лише як акт про стосунки між структурами радянської окупаційної адміністрації. На сьогодні польськомовний оригінальний примірник Угоди від 26 липня 1944 р. зберігається у Архіві трактатів Правно-трактатового департаменту МЗС РП (АТПТД МЗС РП) [239]. Час, коли він потрапив до цього архіву, невідомий.

Стус актів радянської та німецької окупаційних адміністрацій на території РП визначав Декрет президента РП від 30 листопада 1939 р. “Про нечинність правових актів окупаційних влад”: “Ст. 1 Будь-які правові акти і розпорядження влад, які окупувають територію Польської Держави, якщо вони виходять поза межі тимчасової адміністрації окупованої території, є, відповідно до постанови IV-ї Гаазької конвенції від 1907 р. про права і звичаї сухопутної війни, нечинними і анульованими. Ст. 9. Засади цього декрету стосуються вже виданих правових актів і розпоряджень окупаційних влад, а також усіх, що суперечать постановам цього декрету, правовим актам і розпорядженням цих же влад, які будуть видані після входження у життя цього декрету” [368, с. 2006–2007]. Отже, цей Декрет на підставі норми міжнародного права, встановлював нечинність та анулював правові акти і розпорядження німецької та радянської окупаційних адміністрацій. У зв’язку з тим, що КРН/ПКНВ були структурними складовими радянської окупаційної адміністрації, то видані ними акти та розпорядження виходили поза межі їх компетенції та підпадали під дію норм Декрету президента РП від 30 листопада 1939 р., який наперед встановлював їх нечинність та анулював.

27 липня 1944 р. у Москві було “укладено” “Соглашение между ПКНО и правительством СССР о польско-советской границе” (Угода від

27 липня 1944 р.). Ст. 1 – при проведенні державного кордону між РП і СРСР покласти в основу так звану лінію Керзона [238].

Ремарка, тобто “домовленість” про проведення радянсько-польського кордону по “лінії Керзона” з’явилася лише 27 липня 1944 р. Проте для керівництва СРСР він “існував” вже 26 липня 1944 р., що відображає вищенаведена заява “Об отношении СССР к Польше”: “советские войска вместе с действующей на советско-германском фронте польской армией перешли через реку Западный Буг, пересекли советско-польскую границу и вступили в пределы Польши” [338, с.1]. Радянська сторона “забула”, що про кордон між “обоюдными государственными интересами” по Західному Бугу вона домовилася у 1939 р. не з польською, а з німецькою стороною. Навіть через півроку, під час Ялтинської конференції у лютому 1945 р., Й. Сталін все ще вимагав від союзників визнати західні рубежі СРСР встановлені радянсько-німецьким договором від 28 вересня 1939 р. [497, с. 178]. Москва не переймалася відсутністю будь-яких, навіть власно вигаданих, формальностей. Під сталінські плани, хай навіть з запізненням, підганялися “легальні підстави”.

Угода від 27 липня 1944 р. немала в собі визначеної процедури набрання чинності, тобто її можна розглядати лише як нелегальну домовленість про наміри “при проведенні государственной границы” у майбутньому. Наприклад, змішана польсько-радянська прикордонна комісія, на яку покладалося ст. 5 проведення в натурі державного кордону між РП і СРСР, так і не була створена. Більш відповідною для визначення фактичного стану речей є категорія “демаркаційна лінія”, яка зустрічається у Протоколі № 2 засідання Делегатури КРН від 20 липня 1944 р. [148, арк. 6] та у листі Голови Ряшівської воєводської національної ради від 20 вересня 1944 р. [159, арк. 119]. Укладенням Угоди від 27 липня 1944 р. СРСР намагався хоча б фіктивно закріпити фактичні наслідки першої, 1939 р., та другої, 1944 р., радянської окупації східних регіонів РП, які не хотіло визнавати еміграційне

керівництво РП. Проте навіть в очах Москви, правова нелегальність ПКНВ виключала юридичну силу угод, укладених за його участю. Так 3 серпня 1944 р. під час зустрічі Й. Сталіна з делегацією РМ РП, на питання прем'єр-міністра С. Миколайчика: “как тов. Сталин предполагает окончательно урегулировать вопрос о советско-польской границе. Тов. Сталин отвечает, что он думает, что этот вопрос нужно будет решить, когда будет существовать единое польское правительство” [128, арк. 10–11]. Й. Сталін навіть не згадує укладену тиждень тому, Угоду від 27 липня 1944 р. як легальний акт щодо кордону. Через рік, 16 серпня 1945 р., був укладений Договір між СРСР і РП “О советско-польской государственной границе” (Договір від 16 серпня 1945 р.) [198]. У тексті договору ніяким чином не згадується Угода від 27 липня 1944 р. – чи то як підстава для підписання цього договору, чи як така, що у зв'язку з набранням чинності цим договором втрачає свою силу. Ніби її в правовому полі ніколи не існувало, що, по суті, відповідає дійсному стану речей. У документі під назвою “Stosunki polsko-radzieckie w świetle umów /1939–1947/”, у переліку угод немає Угоди від 27 липня 1944 р., проте є Договір від 16 серпня 1945 р. [229, арк. 1–18]. Цей Договір був опублікований в СРСР 17 серпня 1945 р. [328, с. 1]. Його ратифікація ПВР СРСР відбулася 13 січня 1946 р. [200], КРН – 4 лютого 1946 р. [199], обмін ратифікаційними документами 5 лютого 1946 р. [229, арк. 6]. Процедура обміну ратифікаційними документами є вирішальним моментом в житті договору; цей день є днем вступу в силу договору [677, с. 84]. У заяві від 2 липня 1946 р. польський уряд повідомив про обмін ратифікаційними документами Договору від 16 серпня 1945 р. [399, с. 560]. Ця заява та сам Договір були опубліковані в “Dzienniku Ustaw” 26 квітня 1947 р. [436, с. 557–559]. 7 березня 1946 р. була створена Змішана радянсько-польська комісія з демаркації радянсько-польського державного кордону [589, с. 207]. Протягом року була проведена демаркація кордону і 30 квітня 1947 р. члени цієї комісії підписали протокол-

опис проходження лінії державного кордону та інші демаркаційні документи [195, арк. 4]. Враховуючи норми міжнародного права, є можливим визначити, що до 5 лютого 1946 р. де-юре існував радянсько-польський кордон, визначений Ризьким договором від 18 березня 1921 р. [342, с. 217–236].

27 липня 1944 р. члени ПКВН почали готуватися до виїзду з Москви. Протокол № 10 ПКНВ від 27 липня 1944 р. фіксує ухвали про відправлення делегацій до Любліна і до Білостоку [154, арк. 36]. Це останній протокол, який пов'язаний з перебуванням ПКНВ в Москві. Також є “Список членів ПКНО и лиц следуемых [так в документі] в Ровно” від 27 липня 1944 р. – 20 осіб [143, арк. 3], “Список лиц следуемых [так в документі] в Житомир” від 27 липня 1944 р. – 7 осіб [144, арк. 4] та “Список членів ПКНВ и осіб, виїжджаючих 1 серпня 1944 р.” від 1 серпня 1944 р. – 15 осіб [142, арк. 1]. З Ровна і Житомира ці особи, імовірно транспортними засобами ВП, перебралися до Любліна [661, с. 34].

У цей же день, 27 липня 1944 р., заступник наркома НКЗС СРСР С. Лозовський доводив до відома В. Молотова, що у складі ПКНВ є люди, які швидко підпадуть під вплив польського суспільства, тому необхідно вже зараз прийняти ряд попереджувальних заходів з укріплення ПКНВ від можливих коливань і політичних поворотів та допомогти ПКНВ в укомплектуванні його органів безпеки радянськими перевіреними людьми [114, арк. 6–7]. Москва превентивно запобігала навіть імовірності відхилення ПКНВ від свого курсу.

Перше засідання ПКНВ у Любліні фіксує Протокол від 2 серпня 1944 р. [155, арк. 40–50]. Цей та всі наступні протоколи ПКНВ безномерні. Чотири протоколи ПКНВ від 2, 3, 6 та 8 серпня 1944 р. написані від руки. Починаючи з протоколу від 9 серпня 1944 р., знову текст стає друкований [146, арк. 40–80]. Разом з тим, протокол 19 серпня 1944 р. та протоколи періоду від 27 серпня 1944 р. до 12 вересня 1944 р. рукописні [146, арк. 81–119].

1 серпня 1944 р. В. Жимовський був призначений Представником ПКНВ при РНК СРСР [343, с. 4]. Цього ж дня М. Булганін був призначений Представником РНК СРСР при ПКНВ [124, арк. 244]. Інструкція “Представителю СНК ССРСР при ПКНО” від 2 серпня 1944 р. пунктом 4 поклала на Представника РНК СРСР обов’язок усіляко сприяти ПКНВ у організації органів влади та керівництві їх діяльністю [96, арк. 4]. Директива Ставки ВГ командуючим військами 1, 2, 3-го Білоруських і 1-го Українського фронтів “О назначении представителя СНК ССРСР при ПКНВ” від 2 серпня 1944 р., наказувала керуватися тим, що на генерал-полковника М. Булганіна поклалися обов’язки: спостерігати за виконанням Угоди від 26 липня 1944 р., Постанови ДКО по Польщі та наказу СВГ від 31 липня 1944 р. за № 220169 и № 3020062, а також надавалося право давати радянським військовим органам, діючим на території РП, необхідні розпорядження, вказівки та інструкції [273, с. 125]. Псевдо-дипломатична посада М. Булганіна була лише номінальною його функцією. Справжня висота становища, суть обов’язків та масштаб владних повноважень, наданих йому, охоплювали усі сфери діяльності ввіреного під його патронат ПКНВ. Фактично М. Булганін отримав найвищу посаду на окупованих територіях РП, тобто був радянським намісником. Обіймаючи посаду Представника РНК СРСР при ПКНВ, М. Булганін у цей же період залишався членом Військової ради 1-го Білоруського фронту [136, арк. 163]. ПКНВ фактично був у підпорядкуванні військової ради одного з радянських фронтів.

Прибуття М. Булганіна до Любліна було описано у “Rzeczpospolita”: 4 серпня 1944 р. о 12 годині на Люблінському аеродромі його вітала делегація ПКНВ та представники радянського командування, була виставлена почесна варта ВП; о 7 годині вечора відбулася офіційна зустріч; після неї обід на честь радянських гостей; під час обіду М. Булганін обіцяв ПКНВ від імені уряду СРСР необхідну допомогу і підтримку [421, с. 1].

2 серпня 1944 р. на посаду Радника Представника РНК СРСР при ПКНВ був призначений В. Яковлев [123, арк. 25]. 12 серпня 1944 р. були призначені радники Представництва РНК СРСР при ПКНВ [125, арк. 245]. В. Яковлев керував канцелярією Представництва РНК СРСР при ПКНВ, через яку проходили усі акти ПКНВ. В ресортах ПКНВ, як інструктори, радники або уповноважені працювали члени Представництва РНК СРСР [700, с. 39]. Уся діяльність ПКНВ була контрольована та координована Москвою. В останній декаді серпня 1944 р. для охорони Представництва РНК СРСР при ПКНВ в Любліні був сформований окремий батальйон НКВС СРСР [278, с. 46]. На жовтень 1944 р у Любліні була сконцентрована зведена дивізія військ НКВС загальною кількістю 8850 осіб [277, с. 51]. У цьому ж місяці 1944 р. Заступник наркома НКВС СРСР І. Серов був призначений уповноваженим НКВС СРСР при ПКНВ. Промовистими щодо стану речей є його спогади: “мои неоднократные вызовы к себе министра госбезопасности ПКНО Раткевича не дали никаких новых данных о положении. Я его каждый раз старательно инструктировал, что надо делать [...] Я, возмущившись, вызвал Раткевича к себе и потребовал, чтобы он мне доложил, как дело происходило [...] Я разозлился и приказал Раткевичу...” [601, с. 228–229, 234]. Тобто керівник ресорту громадської безпеки ПКНВ знаходився у підпорядкуванні уповноваженого НКВС СРСР при ПКНВ. Нормативною базою діяльності польських репресивних органів став Декрет ПКНВ від 30 жовтня 1944 р. “Про охорону держави” з датою чинності від 15 серпня 1944 р. Ним визначався перелік злочинів, спрямованих проти ПКНВ і його функціонерів з винесенням вироків смерті [366, с. 97–98]. Норми Декрету давали можливість застосування репресій щодо політичних противників комуністичної влади і стали засобом примушування до лояльності суспільства [636, с. 631]. Декрет від 30 жовтня 1944 р. мав чинність до 17 грудня 1945 р. і був змінений Декретом “Про особливо небезпечні злочини у період відбудови Держави” від 16 листопада 1945 р. [362].

До компетенції М. Булганіна входило питання мобілізації до ВП – “Доклад представителя Советского правительства при ПКНО Верховному Главнокомандующему о согласовании с главнокомандующим Войском Польским вопросов проведения мобилизации в Войско Польское” від 11 серпня 1944 р. [276, 341–342]. У ньому подані вичерпні данні щодо мобілізаційного ресурсу на окупованій ЧА території РП.

Стосовно мобілізації до ВП, за розпорядженням еміграційного уряду РП наказувалося, що не можна брати участь в мобілізації оголошеній нашими ворогами; “особи, які зголошуються до призиву будуть вважатися боягузами і зрадниками” [220, арк. 27]. У наказі коменданта Білостоцького округу АК № 684 від 19 серпня 1944 р. визначено, що оголошена ПКНВ мобілізація є незаконною. У листівках-зверненнях Білостоцького окружного делегата еміграційного уряду РП від 22 серпня 1944 р. роз’яснювалося, що ПКНВ є штучним утворенням, яке діє незаконно і лише силою змушує послуху щодо своїх розпоряджень; ці розпорядження, як такі що походять від нелегальної влади, є неправомірними і недійсними; незаконним є розпорядження про мобілізацію [300, с. 347–348]. У відозві підписаній “Органами Подпольной Польши” від 1 вересня 1944 р. стверджено: “Добровольное вступление в армию Берлинга будет считаться изменой Народу и Польскому Государству” [221, арк. 32]. У документі “Информация разведывательных отделов штабов 1-го Белорусского фронта и 1-й армии ВП об отношении командования АК к ВП и программе действий на польской территории, освобожденной Красной Армией” від 21 вересня 1944 р. повідомляється, що керівні кола АК та політичні угруповання, які визнають еміграційне керівництво РП ставляться до ВП негативно, армію Берлінга вважають – комуністичною, а її командування – радянськими посіпаками; ВП ототожнюється з частинами ЧА [290, с. 359]. Таким чином, легальне керівництво РП в еміграції вважало ВП колабораціоністкою структурою,

забороняючи польським громадянам вступати до його лав, а військовослужбовці ВП офіційно були визначені, як державні зрадники.

Нелегальні КРН і ПКНВ не мали також легітимності залишаючись без визнання з боку польських суспільних і політичних сил. Так представники чотирьох демократичних партій та члени РНС Люблінського воєводства у листі від 19 серпня 1944 р. повідомляли, що вони солідаризуються з Лондонським урядом, який є єдиним законним представником польського народу у міжнародних відносинах і лише юридичні договори цього уряду мають для них силу закону, а усі накази самозваних Рад Народових і ПКНВ вважають насиллям та примушуванням, яке відбувається за допомогою чужої військової сили і апарату НКВС [299, с. 344]. Львівська польськомовна підпільна газета “Słowo polskie” від 22 жовтня 1944 р.: “ПКНО состоит из одних евреев, а Осубка-Моравский враг польского народа. Всем этим комитетом руководит Булганин, совместно с НКВД” [3, арк. 113]. Сформульовані категорії визначали абсолютне суспільне несприйняття та недовіру до ПКНВ й характеризували його, як шкідливе чужорідне явище в польському суспільному та державному середовищі, постале з руки і на догоду задоволення нищівних для РП радянських окупаційних інтересів.

Ставлення еміграційного керівництва РП до ПКНВ виразно ілюструє його “Інструкція” від кінця вересня 1944 р.: ПКНВ – самозваний орган, який оперує наклепом, підлогом та обманом, за спиною якого стоїть чужоземна агентура та радянські багнети, а він є лише радянською маріонеткою [222, арк. 34, 38, 39]. У вказівках з конспіративної роботи під час радянської окупації генералу Л. Окулицькому та до Варшавського і Краківського округів від 18 листопада 1944 р. повідомляється, що ПКНВ є нелегальним і самозваним, усі його вимоги є тимчасовими і безправними; теж саме стосується усіх окупаційних вимог, які ліквідують або обмежують незалежність [319, с. 139–141]. В останньому наказі від 19 січня 1945 р. про розпуск АК її командуючий генерал Л. Окулицький відзначив, що зайняття в

короткому часі всієї території РП ЧА, по суті означає зміну однієї окупації іншою [396]. У наказі № 1 від 30 січня 1945 р. командира загону у Люблінському повіті поручика Запори сказано: “Сегодня создается 1-й партизанский отряд 8-го пехотного полка легионов с заданием борьбы с советскими оккупантами” [117, арк. 21]. На рівні польського суспільства, еміграційного керівництва РП та силових підрозділів – входження ЧА сприймалося, як окупація РП, а ПКНВ, як реалізатор політики ворога.

ПКНВ претендував на звання польського уряду, але не був конституційно узгодженою структурою. Для легалізації, як суб’єкт міжнародного права, він мав бути визнаний на дипломатичному рівні. Таке визнання є повним і остаточним. При цій формі визнання уряду з ним встановлюються дипломатичні, консульські, торговельно-економічні та інші офіційні відносини, тобто настає весь комплекс юридичних наслідків. Ця форма визнання не може відкликатися назад у разі погіршення відносин між державами, що свідчить про її остаточний характер [728].

ПКНВ на міжнародному рівні не був визнаний ніким і ніколи, навіть СРСР. Нота Представництва ПКНВ у СРСР до НКЗС СРСР від 29 вересня 1944 р.: “Представительство имеет честь просить Народный Комиссариат Иностранных Дел СССР назначить день вручения г-ном ЖИМОВСКИМ его верительных грамот Председателю Президиума Верховного Совета Союза ССР” [215, арк. 1]. Нота НКЗС СРСР Представництву ПКНВ у СРСР від 2 жовтня 1944 р.: “Народный Комиссариат полагает, что учитывая особый характер как Советского, так и Польского Представительств, для их глав не требуется специального аккредитования, а следовательно и связанного с этим вручения верительных грамот” [216, арк. 2]. Радянське керівництво не розцінювало Представництво ПКНВ в СРСР як дипломатичну місію і не прийняло “вірчих грамот”, тобто – не визнало ПКНВ на дипломатичному рівні. Підтверджує це і виконуючий, від 14 серпня 1944 р. [214, арк. 36] обов’язки Представника ПКНВ у СРСР

С. Єндріховський – радянське керівництво залишило стосунки з ПКНВ на рівні “де-факто”, але не “де-юре” [661, с. 18]. Навіть на завершальному етапі існування ПКНВ президент США Ф. Рузвельт у посланні до Й. Сталіна 31 грудня 1944 р. відзначав, поки що ні уряд, ні народ США не отримали будь-якого доказу, який би походив або зі способу створення ПКНВ, або з наступних подій, які б виправдовували той висновок, що ПКНВ у тому вигляді, як він є зараз, представляє народ Польщі [294, с. 180–181].

Залежність ПКНВ від Москви показує повідомлення А. Вишинського В. Молотову від 24 грудня 1944 р., у якому сказано, що пропозиція не вводити до складу Тимчасового Уряду РП Б. Дробнера, Я. Ханемана, Я. Чеховського та Е. Зоммерштайна, М. Булганін і С. Шатілов вважають правильними; щодо Б. Дробнера, порада була дана з Москви, щодо Е. Зоммерштайна – ініціатива М. Булганіна [116, арк. 19]. Формування складу “керівних” структур Народної Польщі напряму залежало від потреб радянських окупантів. 31 грудня 1944 р. КРН переформувала ПКНВ у Тимчасовий Уряд РП (ТУ РП) [442, с. 164]. Починалася “самостійність” польського тоталітарного режиму. Між СРСР та ТУ РП були встановлені дипломатичні відносини – нота польської сторони від 2 січня 1945 р., нота радянської сторони від 5 січня 1945 р. [723, с. 237]. Надзвичайним і повноважним послом СРСР в РП 5 січня 1945 р. був призначений В. Лебедев. Призначення на посаду посла ТУ РП в СРСР 6 січня 1945 р. отримав З. Модзелевський. ТУ РП був визнаний СРСР 4 січня 1945 р., Чехословаччиною – 30 січня 1945 р., Югославією – 30 березня 1945 р. [636, с. 631]. Визнання де-юре ТУ РП як уряду РП у світлі міжнародного права було недозволеним втручанням у внутрішні справи РП, урядом якої де-юре і надалі був еміграційний уряд РП [635, с. 17]. Еміграційна РН РП у резолюції від 5 січня 1945 р. окреслила перетворення ПКНВ у ТУ РП як нову спробу “порушення суверенних прав Польщі” [322, с. 673].

У цьому світлі контроверсійною є позиція, викладена у Постанові Конституційного трибуналу РП (КТ РП) від 28 листопада 2001 р.: “Брак

конституційної легальності таких структур як ПКНВ, КРН, ТУ РП, а також сумнівна легальність пізніше існуючих органів, не може мати наслідків у вигляді ігнорування того, що вони ефективно здійснювали державну владу” [415, с. 8]. Тобто немає сумніву щодо нелегальності КРН і ПКНВ, але у той же час відбувається жонгливання сентенцією щодо “ефективного здійснення державної влади”. Як вже зазначено, КРН і ПКНВ були “польськими” структурними складовими радянської окупаційної адміністрації, і тому видається неможливим навіть гіпотетично вважати їх самостійними й, відповідно, ефективними щодо здійснення державної влади. У цій частині Постанова КТ РП не узгоджується з Ухвалою Сенату РП від 16 квітня 1998 р. “Про правову тяглість між II і III Республікою Польща”, у якій визначено, що держава, створена внаслідок Другої світової війни на польських землях, що функціонувала 1944–1989 рр. як недемократична з тоталітарною системою влади, була елементом світової комуністичної системи, позбавленою суверенності та не реалізовувала засад верховенства народу [434]. А також дєсонує з обґрунтуванням вироку КТ РП від 19 грудня 2002 р.: “ПКНВ, без сумніву, не може вважатися конституційним органом суверенної держави, диспонує відповідною демократичною легальністю і приймає від її імені суверенні рішення” [451, с. 13]. КРН і ПКНВ були допущені до формального позування під вівіскою “польська влада”, а “ефективне здійснення державної влади” було містифікаційним фарсом, у якому вони могли лише реалізувати радянську окупаційну політику за сценарієм інспірованим і інсценізованим Кремлем.

Еміграційне керівництво РП не втратило *ius representation* (право представництва) РП у зв’язку зі “створенням” ПКНВ. Характер уряду де-юре польський еміграційний уряд зберіг також і після 22 липня 1944 р. [635, с. 17]. Навіть Й. Сталін проводив переговори з С. Миколайчиком 3 і 9 серпня та 18 жовтня 1944 р. як з офіційним головою еміграційного уряду РП [721, с. 439, 442].

На міжнародному рівні еміграційне керівництво РП залишалося визнаним західними державами як єдине легальне до середини 1945 р. 25 червня 1945 р. уряд Т. Арцішевського у ноті, поданій державам переможцям, відкинув постанови конференції в Тегерані і Ялті стверджуючи, що свої повноваження може передати лише урядові, який постане внаслідок вільних виборів в РП.

28 червня 1945 р. був сформований Тимчасовий Уряд Національної Єдності (ТУНЄ). 29 червня ТУНЄ визнали ФР та Королівство Швеція. 5 липня ВБ та США перестали визнавати еміграційне керівництво РП [266], одночасно вони висловили готовність налагодження дипломатичних контактів з кабінетом Е. Осубки-Моравського. Протокол Берлінської конференції трьох держав від 1 серпня 1945 р. відзначав, що встановлення урядом ВБ та США дипломатичних відносин з ТУНЄ призвело до припинення визнання ними еміграційного керівництва РП [305, с. 439].

Такий стан справ частково позбавив еміграційне керівництво РП легітимності щодо міжнародного представництва РП. Проте не позбавив легальності відповідно до норм внутрішньопольського законодавства. З еміграційним керівництвом РП надалі утримували контакти 19 південно- і центральноамериканських держав, а також Португалія, Ірландія, Австралія, Південна Африка, Іспанія, Єгипет, Ліван, Сирія. Ватикан останнім припинив офіційні стосунки у 1959 р. [674, с. 12]. До 1972 р. при Ватикані перебував *chargé d'affaires* (повірений у справах) еміграційного керівництва РП. Крім того, у багатьох столицях, зокрема у Парижі, Вашингтоні, Брюсселі та інших, неофіційно працювали польські дипломати, які мали насправді обмежений, але доступ до урядів цих держав [706, с. 131]. Державне керівництво РП в еміграції здійснювало свою діяльність до грудня 1990 р. Її завершення було визначено Декретом президента ПР від 20 грудня 1990 р. “Про закінчення діяльності і розпуск уряду РП в еміграції” [376, с. 105]. У цей день у Варшаві під час складання конституційної присяги Л. Валенсою останній президент РП

в еміграції Р. Качоровський передав йому президентські клейноди. Лише внаслідок цього акту державне керівництво РП в еміграції завершило свою діяльність [418, с. 111].

Процедура визнання у 1945 р. ТУНС вказує на неконституційність виникнення його та його попередників – ПКНВ та ТУ РП. Уряд потребує визнання, якщо отримав владу неконституційним шляхом [728]. Доктрина Тобара–Вільсона від 1907 р. визначає, що уряд будь-якої держави не може отримати міжнародного визнання доти, поки його повноваження не будуть підтверджені шляхом демократичних виборів. Ніяких виборів на території РП у 1944–1945 рр. не відбувалося, отже і ця доктринальна норма щодо вказаних “польських урядів” не могла бути виконана. Умови окупації та протекторату СРСР над Народною Польщею виключали можливість вільного волевиявлення. Від 1944 р. перші демократичні вибори в Польщі відбулись лише у 1990 р.

У контексті дій окупаційних влад щодо створення маріонеткових “польських урядів” цікавою виглядає інформація спецповідомлення Л. Берії від 17 жовтня 1944 р.: “Получены агентурные данные от источника, приехавшего в Люблин из Варшавского воеводства о том, что на оккупированной немцами польской территории организовано польское правительство во главе с генералом ПОРТНОВСКИМ [імовірно генерал дивізії В. Бортновський]. Немцы в связи с этим освободили всех поляков из лагерей. В городах висят польские флаги” [310, с. 461]. З огляду на існування позиції – розглядати ПКНВ як “законний польський уряд”, таким же “законним польським” може визнаватись і уряд генерала В. Бортновського. Проте саме таке порівняння і показує безпідставність визначення у форматі “легального польського” як про-німецького уряду генерала В. Бортновського, так і про-радянського ПКНВ.

Виходячи з нелегальності КРН і ПКНВ, таким же незаконним є видання під їх зверхністю “Dziennika Ustaw” у 1944 р. та оприлюдненні в ньому акти

цих псевдодержавних органів. Правові засади видання “Dziennika Ustaw” були прописані у Декреті президента РП від 6 вересня 1935 р. [375, с. 1197–1198]. У зв’язку з війною вони були частково змінені Декретом президента РП від 12 липня 1940 р. [374, с. 44]. Легальний “Dziennik Ustaw” видавався державним керівництвом РП в еміграції від 31 жовтня 1939 р. до 22 грудня 1990 р., будучи офіційним джерелом права. Видання “Dziennika Ustaw” було свідченням життєвості польської державності та тяглості легальної польської влади в еміграції під час Другої світової війни та існування Народної Польщі. В “Dzienniku Ustaw” від осені 1939 р. немає законів. Така ситуація склалася через те, що Сейм і Сенат були розпущені на підставі Постанови президента РП від 30 листопада 1939 р. У зв’язку з перервою в функціонуванні відповідних законодавчих органів, законотворчість залишилася у сфері діяльності президента РП (декрети і постанови) і уряду (розпорядження і постанови). Примірники цього легального “Dziennika Ustaw” зберігаються в репозиторіумі Музею історії Польщі в Варшаві [748]. У Народній Польщі декрет щодо “Dziennika Ustaw” був виданий 29 вересня 1945 р. з нормою зворотної дії від 7 травня 1945 р. [364, с. 55]. Відповідно, до вересня 1945 р. не існувало законодавчої норми, якою було б обґрунтовано видання КРН/ПКНВіського “Dziennika Ustaw”. З огляду на це, відсутні підстави визнавати “Dziennik Ustaw”, що видавався КРН/ПКНВ від серпня до грудня 1944 р., а потім за часів ТУ РП, щонайменше до травня 1945 р., легальним. Наслідком цього є відсутність правового обґрунтування вважати легальними та такими, що мали юридичну силу надруковані у нелегальному “Dzienniku Ustaw” акти КРН і ПКНВ. Зокрема, не може мати юридичної сили Закон КРН “Про створення ПКНВ” від 21 липня 1944 р., опублікований у КРНівському “Dzienniku Ustaw” № 1 від 15 серпня 1944 р.

Контроверсійним є і той факт, що у сучасні РП, яка претендує на тяглість від Другої РП, на урядовому ресурсі “Internetowy System Aktów

Prawnych” у розділі “Dziennik Ustaw” [744] відсутні “Dzienniki Ustaw”, видані легальним еміграційним керівництвом РП в період від жовтня 1939 р. до грудня 1990 р. Проте там подані як підстава польської правової бази нелегальні “Dzienniki Ustaw”, видані КРН/ПКНВ та наступними структурами Народної Польщі. Подібна ситуація і з виданням “Monitor Polski”: на зазначеному інтернет-ресурсі відсутні його номери після 28 серпня 1939 р., хоча еміграційне керівництво РП видавало “Monitor Polski” до 12 липня 1940 р. [745]. У Народній Польщі перший номер “Monitoru Polskiego” виданий 2 січня 1946 р. [391, с. 1–4].

Дослідження сфрагістичного матеріалу слугує додатковим вагомим аргументом щодо визначення статусу ПКНВ та документів, актів, угод, під якими фігурують його печатки. Попередньо це питання не розглядалося в українських або закордонних дослідженнях. Єдиною за цією темою є наша стаття “Сфрагістичний матеріал як складова визначення правового статусу ПКНВ” [547, с. 305–327] та наша доповідь на конференції за темою “Materiał sfragistyczny PKWN”.

Державні печатки є символами влади та атрибутами, що підтверджують авторитет, автентичність і правосуб’єктність відповідних державних інституцій засобами, що засвідчують підписи найвищих у державі посадових осіб, яким законодавчо делеговано це право, дають законну юридичну силу документам, нормативно-правовим актам та міжнародним договорам. За відсутності печатки, встановленої нормами права зразка, жоден документ не може мати юридичної сили і відповідно набрати чинності.

Правове визначення вигляду державних печаток із зображенням державного гербу РП на 1944 р., було унормоване ст. 1, 15 та 16 Розпорядженням президента РП від 13 грудня 1927 р. “Про герби і державні барви, а також про знаки, хоругви і печатки” [422, с. 1639, 1641]. Ці положення були повторені в “Повідомленні Голови Ради міністрів в справі оголошення цілісного тексту Розпорядження президента Республіки Польща від

13 грудня 1927 р.” від 12 жовтня 1938 р. [394, с. 10–11]. Відповідно до § 2 Розпорядження президента РП “Про офіційні печатки” від 20 червня 1928 р. державну печатку зберігав Голова РМ РП [423, с. 1478].

Сфрагістичний матеріал ПКНВ обмежений хронологічними рамками – кінець липня 1944 р. – 31 грудня 1944 р. – період існування ПКНВ. Нами виявлено три варіанти печаток ПКНВ.

У “Протоколі № 5 засідання пленуму ПКНВ, яке відбулося 23 липня 1944 р. після обіду” зафіксовано: “Гр. Грубецький пропонує проект гербової печатки: орел, оточений написом “Rzeczpospolita Polska” і “Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego”. Гр. Штахельський повідомляє, що він займається справою печатки” [152, арк. 27]. Наслідком цього є те, що на 23 липня 1944 р. ПКНВ не мав ще печатки і перша печатка ПКНВ могла з’явитися не раніше 24 липня 1944 р.

Найбільш ранній відтиск печатки ПКНВ фігурує на Угоді від 26 липня 1944 р. [239]. Відтиск цієї ж печатки стоїть і під Угодою від 27 липня 1944 р. [238]. Печатка була зроблена навіть без спроби наслідувати зразки польських державних печаток, встановлених нормами права. Орел зображений без найменших ознак геральдичної стилізації та відповідності до законодавчо визначених засад. Ця перша печатка ПКНВ використовувалася лише в період з максимально припустимими межами між 24 і 31 липня 1944 р.

На документі від 1 серпня 1944 р. “Список членів ПКНВ и осіб, виїжджаючих 1 серпня 1944 р.” фігурує вже відтиск печатки ПКНВ іншого зразка [142, арк. 1]. Дана печатка відрізняється від попередньої, проте і ця печатка, як і перша, відрізняється від стандартів, визначених законодавством РП на 1944 р. для польських державних печаток. Візерунок орла на ній аналогічний візерунку орла на печатках 1 Польської дивізії ім. Т. Костюшки, створеної у травні 1943 р. в СРСР та інших підрозділів Польських ЗС у СРСР [710, с. 66]. Печатка ПКНВ цього зразка використовувалася і в подальшому на документах Представництва ПКНВ у СРСР, складених в

Москві, зокрема, її відтиск фігурує під трьома документами з назвою “Список лиц следуемых [так в документі] в г. Люблин” від 1, 15 і 20 вересня 1944 р. [217, арк. 35, 44, 46].

Паралельно з цією московською печаткою ПКНВ в Любліні використовував печатку іншого зразка. Під листом ПКНВ до Голови ПВР СРСР від 11 серпня 1944 р. у справі нагородження групи офіцерів і сержантів ЧА, які здійснили операцію з переправлення через фронт до СРСР двох делегацій КРН [113, арк. 5, 5 зв.], фігурує печатка, на якій зображення орла відрізняється від зображень орлів на двох вищеописаних печатках. За формою орел подібній до зображення орла на польських державних печатках, але не має корони. Відтиск цієї ж печатки стоїть під Люблінськими угодами вересня 1944 р.

Польські законодавчі норми визначали обов’язковість нанесення на державні печатки напису – “RZECZPOSPOLITA POLSKA”. Але на печатках ПКНВ відсутня будь-яка інформація про її державну належність. Печатки ПКНВ мали лише напис – “POLSKI KOMITET WYZWOLENIA NARODOWEGO”. Цей формальний момент дає можливість констатувати, що печатки ПКНВ були лише печатками ПКНВ і не можуть трактуватися, як польські державні печатки.

Невід’ємною складовою легальності польських державних печаток була також законодавчо визначена монополія на їх виготовлення визначена ст. 20 . Розпорядження президента РП “Про герби і державні барви, а також про знаки, хоругви і печатки” від 13 грудня 1927 р. [422, с. 1641]. Єдиним місцем, де легально могли бути виготовлені польські державні печатки, був Державний монетний двір (Mennica Państwowa). Він був розташований у правобережному районі Варшави – Празі, вул. Марковська, 18. У період від 28 вересня 1939 р. до 14 вересня 1944 р. варшавська Прага знаходилася під окупацією Ні [348, с. 1]. Це виключає можливість виготовлення печаток ПКНВ в цій установі.

Довоєнні законодавчі акти щодо замовлення і виготовлення держаних печаток не втратили своєї чинності для діяльності Державного монетного двору і у 1944–1946 рр. Найбільш ранній документ щодо печаток у Народній Польщі був виданий 6 листопада 1945 р. і діяв разом з довоєнними актами РП [160; 193]. Сучасний Польський монетний двір (Mennica Polska) є правонаступником Державного монетного двору, але не має архіву за період перед та під час Другої світової війни [82]. Разом з тим, в його Нумізматичному кабінеті зберігаються чотири облікові книги, у яких є дані щодо виготовлення печаток та інших виробів у 1944 р. [258–261]. Проте в них відсутні відомості про виготовлення будь-яких печаток, а відповідно і печаток ПКНВ, від квітня, початок облікового року, і до кінця 1944 р., що дає підстави вважати печатки ПКНВ, виготовлені за межами Державного монетного двору, нелегальними.

Дії ПКНВ щодо використання своїх печаток як “державних”, підпадали під норми ст. 21 та 23 Розпорядження президента РП від 13 грудня 1927 р. “Про герби і державні барви, а також про знаки, хоругви і печатки”, які визначали покарання за нелегальне виготовлення та використання державних печаток неуповноваженими особами [422, с. 1641].

Легальні польські державні печатки знаходилися у еміграційного керівництва РП весь період перебування за кордонами РП – від вересня 1939 р. до 22 грудня 1990 р [418, с. 111].

Аналіз сфрагістичного матеріалу свідчить про невідповідність зображення орла, напису, діаметра та місця виготовлення печаток ПКНВ нормам законодавства РП чинним 1944 р. Документи, акти та угоди, завізовані незаконними печатками ПКНВ, не могли мати легальності, чинності, юридичної сили, обов’язковості до виконання та правових наслідків. Це ж стосується і Люблінської угоди ПКНВ з УРСР, завізованої печаткою ПКНВ.

ПКНВ знаходився поза межами польського правового поля, у зв’язку з тим, що існування такої структури взагалі не було передбачено законодавчими

нормами РП. Не існує документального факту щодо створення ПКНВ, що виключає можливість вважати його таким, який коли-небудь існував де-юре. Статус ПКНВ – структурна складова радянської окупаційної адміністрації на території РП, яка з ворожими цілями діяла на користь іноземної держави-окупанта та чинила шкоду державним інтересам РП, висуваючи претензії на вищі владні повноваження в РП та створила “самостійний” польський тоталітарний режим.

2.4. Обставини появи Люблінської угоди ПКНВ з УРСР

При проведенні порівняльного аналізу офіційних повідомлень в пресі першої половини вересня 1944 р. з архівними матеріалами, довідковими даними та мемуарними виданнями впадає у вічі відсутність достовірних свідчень щодо факту перебування голови РНК УРСР М. Хрущова у Любліні 9 вересня 1944 р. і, відповідно, підписання ним саме там і тоді угоди з Е. Осубкою-Моравським.

1 вересня 1944 р. у газеті “Rzeczpospolita”, в оголошенні про пленарне засідання КРН9 вересня 1944 р., 4 пунктом порядку денного планувалася ратифікація міжнародних угод [405, с. 1].

2 вересня 1944 р. “Rzeczpospolita” повідомляла про прибуття у цей день до Любліна віце-голови ПКНВ В. Василевської [449, с. 1]. Реляція ж про візит М. Хрущова та П. Пономаренка з’явилася постфактум. 4 вересня 1944 р. “Rzeczpospolita” повідомила, що 1 і 2 вересня 1944 р. “гостювали в Любліні” голова РНК УРСР М. Хрущов і голова РНК БРСР П. Пономаренко та були проведені переговори “у справі двосторонньої репатріації польського, українського і білоруського населення”. 2 вересня 1944 р. М. Хрущов і П. Пономаренко залишили Люблін. На аеродромі гостей проводжали Б. Берут, Е. Осубка-Моравський, М. Роля-Жимерський, А. Завадський, К. Сверчевський, М. Спихальський, Я. Венде; з радянської сторони – М. Булганін, В. Абакумов, Г. Жуков, В. Яковлев; гості

прийняли рапорт почесної варти ВП [408, с. 1]. Повідомлення дає уявлення про переговори М. Хрущова і П. Пономаренка з ПКНВ та досить детальну картину їх відльоту, на що звертаємо окрему увагу для порівняння з повідомленням про відліт цих же осіб 9 вересня 1944 р.

МЗС України, РБ і РП, на наш запит стосовно переговорів між ресортом ЗС ПКНВ та НКЗС УРСР і НКЗС БРСР щодо укладення Люблінських угод ПКНВ з УРСР і БРСР повідомили про відсутність будь-яких архівних матеріалів щодо цього питання. МЗС РП у листі від 27 червня 2016 р.: “Правно-трактатовий департамент не має матеріалів щодо переговорів за цими угодами” [86]. Л. Чекаленко подає версію, що проект Люблінської угоди ПКНВ з УРСР був підготовлений НКЗС УРСР [619, с. 25]. Але Галузевий державний архів МЗС України (ГДА МЗС У) цю тезу не підтвердив: “Будь-яких документальних свідчень щодо процедури підготовки та підписання згаданої вище угоди в архівах МЗС не виявлено” [75]. Проте документи щодо підготовки Люблінських угод ПКНВ з УРСР і БРСР нами виявлено і вони, дійсно, могли не мати стосунку до НКЗС УРСР і НКЗС БРСР, або ресорту ЗС ПКНВ. Питання Люблінських угод вирішувалося не в Києві, Мінську чи Любліні.

2 вересня 1944 р. М. Булганін, М. Хрущов та П. Пономаренко подали на ім'я Й. Сталіна та В. Молотова пояснювальну записку № 7 сс: “При этом представляем проект Соглашения правительств Украинской и Белорусской ССР с Польским Комитетом Национального Освобождения об эвакуации украинского, белорусского, русинского населения из Польши в УССР и БССР и польского населения из западных областей этих республик на территорию Польши, проект решения СНК СРСР и текст комюнике. [...] Проекты Соглашений были нами предложены полякам и встретили полное одобрение с их стороны. И они и мы считаем, что будет лучше, если Соглашение будет заключено отдельно с Украинским и отдельно с Белорусским Правительствами. Представляя на Ваше утверждение эти

документы, просим Вас указать, следует ли нам после Вашего утверждения подписать это соглашение с поляками в Люблине или ограничиться тем, что подписав на месте в Киеве и Минске, послать затем подписанные тексты на подпись полякам. Мы считаем, что целесообразнее было бы после Вашего утверждения собраться в Люблине и подписать эти Соглашения вместе с поляками” [103, арк. 31–32]. Зміст документу свідчить, що угоди були написані радянською стороною і зустріли згоду діячів ПКНВ, але справжнім і фактично єдиним підписантом Люблінських угод вересня 1944 р. можна визначити Й. Сталіна. Лише його “утверждение” проекту мало значення в справі “укладення” цих угод, на чому було тричі наголошено. РНК УРСР, РНК БРСР та ПКНВ виступали лише декоративною формальністю.

Імовірно, спочатку, планувалося підписати одну угоду з участю і УРСР і БРСР, але вже до цієї пояснювальної записки було додано два окремих російськомовних проекти угод ПКНВ з УРСР [98, арк. 4–10] та з БРСР [99, арк. 14–20]. Долучений проект постанови РНК РСРС, якою мали бути затверджені угоди ПКНВ з УРСР та ПКНВ з БРСР [100, арк. 24–25], а також російськомовні проекти комюніке до угод ПКНВ з УРСР [101, арк. 26–28] та з БРСР [102, арк. 29–30].

При співставленні Люблінських угод вересня 1944 р. з Угодою від 16 листопада 1939 р. [15], з’ясовано, що саме ця угода була зразком для них. Звичайно, Угода від 16 листопада 1939 р. відображала специфіку відповідного періоду і обставин, проте за своєю макроструктурою та ключовими категоріями ці угоди є аналогічними.

Вірогідно, що Й. Сталін, переглянувши проекти угод, дав їм хід. 5 вересня 1944 р. В. Молотов просить А. Вишинського, А. Павлова та А. Зоріна “дать заключение по прилагаемым проектам тт. Булганина, Хрущева, Пономаренко” [97, арк. 1].

8 вересня 1944 р. А. Вишинський повідомляє В. Молотова, що по проектах угод ПКНВ з УРСР і з БРСР “имеются лишь редакционные поправки:

1. На первой странице проектов в 5-ом абзаце считал бы нужным исключить слово “профессиональные” и в белорусском проекте в этом же абзаце слово “землевладельцы” заменить словом “земледельцы”; 2. в п. 4-м “а” проектов исключить слово “не” и после слов “за исключением” добавить слово “соответственно”; 3. в ст. 5-ой исключить слова “по возможности”; 4. в ст. 14-ой в предпоследнем абзаце исключить слово “сложных”. Что касается проекта Постановления Совнаркома СССР и комюнике, то замечаний или поправок я не имею” [104, арк. 33].

Після цього угоди треба було перекласти та остаточно зверіфікувати тексти українською, білоруською та польською мовами. А також виконати необхідну формальність: затвердити проекти угод на засіданні РНК УРСР і надати повноваження для підписання М. Хрущову; на засіданні РНК БРСР і надати повноваження для підписання П. Пономаренку та на засіданні ПКНВ і надати повноваження для підписання Е. Осібці-Моравському. Але, наприклад, документа із засідання РНК УРСР з таким порядком денним не знайдено.

В СРСР на 1944 р. повноваження для укладення міжнародних договорів, які підлягають ратифікації, видавалися за підписом голови ПВР СРСР, а повноваження на підписання усіх інших міжнародних договорів – за підписом Голови РНК СРСР, у обох випадках повноваження підписував також і нарком НКЗС СРСР. У повноваженнях вказувалося, що такій-то особі доручається ведення переговорів про укладення такого-то договору і його підписання. На початку переговорів уповноважені надавали один одному свої повноваження і обмінюються ними [527, с. 806–807]. Подібним чином повинно було відбуватися і на рівні УРСР та БРСР. Але дослідження щодо цього документів з надання таких повноважень не виявило; їх відсутність також стверджують офіційні установи України, РБ та РП. Відповідно, М. Хрущов не мав легальних підстав підписувати Люблінську угоду ПКНВ з УРСР “за уповноваженням уряду Української РСР”. Це ж стосується П. Пономаренка та Е. Осібки-Моравського.

8 вересня 1944 р. у Любліні радник Представництва СРСР при ПКНВ В. Яковлев за дорученням М. Булганіна відвідав Б. Берута і у присутності Е. Осубки-Моравського і М. Роля-Жимерського “сообщил об ожидающемся сегодня, 8 сентября, приезде т.т. Хрущева Н. С. и Пономаренко П. К. для подписания соглашений о взаимной эвакуации поляков, украинцев и белорусов, и попросил сообщить предполагаемый ПКНО срок и порядок подписания. После некоторого обсуждения условились принять наше предложение о подписании соглашений утром 9 сентября. Договорились также о подробностях встречи приезжающих и порядке подписания. Я информировал Берута и Моравского о том, что в процессе изучения текстов соглашений в Киеве и Минске было найдено необходимым внести некоторые поправки, уточняющие смысл соглашений. Сообщил эти поправки. Моравский и Берут поправки целиком приняли” [287, с. 94]. Імовірно, це були “редакционные поправки” А. Вишинського, надані В. Молотову цього ж числа.

Отже, 8 вересня 1944 р. очікувалося прибуття М. Хрущова і П. Пономаренка до Любліна. Було визначено порядок та час підписання угод – “утром 9 сентября”. Крім того, були узгоджені поправки запропоновані “в Киеве и Минске”. З огляду на таку досить ретельну підготовку до візиту, складається враження, що за 8 і 9 вересня 1944 р. повинна зберегтися достатня кількість матеріалів та свідчень, які б могли створити повноцінну картину обставин укладення у Любліні угод ПКНВ з УРСР і БРСР 9 вересня 1944 р. Проте 8 вересня 1944 р. “Rzeczpospolita” лише знову надрукувала оголошення про засідання КРН 9 вересня 1944 р. [406, с. 1] і жодної інформації про прибуття до Любліна М. Хрущова та П. Пономаренка. 9 вересня 1944 р. “Rzeczpospolita” повідомила, що 8 вересня 1944 р. відбулося засідання Президії КРН, на якому ухвалено проекти законів та затверджені декрети ПКНВ [414, с. 2]. Про М. Хрущова і П. Пономаренка та підписання угод – мовчання.

Лише 10 вересня 1944 р. “Rzeczpospolita” повідомила: 8 вересня 1944 р. прибули до Любліна голови РНК УРСР М. Хрущов і РНК БРСР П. Пономаренко “з метою підписання з угод про обмін населенням. Після підписання угод 9 числа ц[ього]м[ісяця] пп. М. Хрущов і П. Пономаренко залишили Люблін, проводжали їх на аеродромі представники ПКНВ і Представник уряду СРСР при ПКНВ, генерал-полковник М. Булганін” [409, с. 1]. Викладено занадто стисло, як для події рівня, на який вона претендувала. По-перше, прибули перші особи двох сусідніх республік СРСР з офіційним візитом для підписання угод, але не відомо, хто і коли зустрічав цих високих гостей на аеродромі 8 серпня 1944 р., лише “прибули” і все. Якщо пригадати прибуття Представника СРСР при ПКНВ М. Булганіна 4 серпня 1944 р., то наступного дня “Rzeczpospolita” детально повідомляла подробиці події [421, с. 1]. По-друге, було попередньо вирішено підписати угоди 9 вересня вранці, але немає відомостей про те, де та коли відбулося підписання, у присутності яких осіб. Немає інформації, о котрій М. Хрущов і П. Пономаренко відлетіли. У порівнянні з описом їх же відльоту 2 вересня 1944 р. практично ніякої конкретики. Реляція про прибуття М. Булганіна і прийом на його честь, становила 46 рядків, про візит М. Хрущова та П. Пономаренка 1–2 вересня 1944 р. – також 46 рядків. А реляція про два дні їх візиту, 8–9 вересня 1944 р., з підписанням угод, – лише 14 рядків. Виникає відчуття неясності щодо подій 9 вересня 1944 р., яке наштовхує на сумнів щодо факту перебування вказаних осіб у ці дні у Любліні та підписання ними угод.

У цій же “Rzeczpospolita” від 10 вересня 1944 р. було розміщено комюніке про підписання угоди ПКНВ з РНК УРСР та угоди ПКНВ з РНК БРСР, у яких коротко подані загальні положення угод і немає ніякої інформації щодо їх підписання [411, с. 1–2]. Таке саме комюніке українською мовою було надруковано і в УРСР, наприклад, у польськомовній газеті “Czerwony Sztandar” від 12 вересня 1944 р. [412, с. 1]. Публікація лише

комюніке була визначена ст. 20 кожної з Люблінських угод вересня 1944 р. [33, арк. 11–12].

У виданні “Stosunki dyplomatyczne Polski 1944–1977 r. Informator”, наведені відомості про перебування М. Хрущова і П. Пономаренка в Любліні 1–2 вересня 1944 р. і жодної конкретики щодо їх перебування у Любліні 9 вересня 1944 р.: “1–2 вересня 1944 у Любліні відбулись розмови представників ПКНВ з Головою РНК УРСР М. Хрущовим і Головою РНК БРСР П. Пономаренком у справі репатріації польського, українського і білоруського населення. 9 вересня 1944 р. укладено відповідні угоди” [723, с. 239]. Хто, де і коли “уклав” угоди з датою 9 вересня 1944 р. – невідомо.

Прикладом наскільки може бути детальною інформація щодо реальних подій є розміщений у тій же “Rzeczpospolita” від 10 вересня 1944 р. опис “Засідання КРН”: “9 вересня о 3 годині по обіді розпочалося засідання КРН. У залі засідань присутні представники ПКНВ, ВП, профспілок, суспільних інституцій, преси, радіо і кіно”. Також, хоча і стисло, описано перебіг засідання [413, с. 1]. У наступному номері “Rzeczpospolita” від 11 вересня 1944 р. надруковано вичерпний звіт про “Шосте пленарне засідання КРН”. Щодо питання Люблінських угод коротко повідомлено: “В останньому пункті порядку денного суботнього засідання КРН ратифікувала угоди, укладені з СРСР і урядами УРСР і БРСР. Засідання закрито о 23.20” [430, с. 1]. Є протокол засідання 4 сесії КРН 9 вересня 1944 р. Відповідно до нього це засідання тривало від 15.30 до 23.20. У порядку денному пунктом 5 – “Ратифікація міжнародних умов”. Його розгляд зафіксований останнім. З контексту протоколу виникає, що одноголосно були затверджені 2 угоди з СРСР – “угода про порозуміння на час війни” [Угода від 26 липня 1944 р.], а також “про кордон” [Угода від 27 липня 1944 р.]. Угоди затверджено одноголосно. С. Єндриховський зазначив: “КРН, ратифікуючи угоди з урядом Української РСР і урядом Білоруської РСР про взаємну евакуацію населення,

закликає ПКНВ до якнайшвидшого укладення аналогічної угоди з урядом Литовської РСР. Декрети затверджено більшістю” [187, арк. 5]. Імовірно, Люблінські угоди ПКНВ з УРСР і БРСР були затверджені “декретами”, але будь-яких слідів цих декретів не виявлено.

Також є стенограма цього ж засідання КРН, в якій щодо Люблінських угод ПКНВ з УРСР і БРСР зафіксовано: “декрет /18/ ратифікація міжнародних умов. Як закони таємні їх будемо голосувати за зачиненими дверима. Прошу наших гостей залишити на цей час зал засідань. Умови були ратифіковані без заперечень” [188, арк. 40–41]. Знову фігурує категорія “декрет” щодо “ратифікації міжнародних умов”. Але разом з тим з’являється категорія “таємні закони”. Не зрозуміло, чому декрет/декрети про “ратифікацію” є “законами таємними”? Проте є фактом, що у відповідності до наведених джерел усі “міжнародні умови” були “ратифіковані”.

16 вересня 1944 р. РНК УРСР і ЦК КП/б/У Постановою “Про Угоду між урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію” затвердили Люблінську угоду ПКНВ з УРСР [14, арк. 17]. Затвердження є спрощеною процедурою згоди на обов’язковість договору, але має ті ж самі функції, що й ратифікація [725, с. 87]. Обмін ратифікаційними грамотами і документами про затвердження є завершальною стадією у процесі укладення договорів [726].

На 1944 р. радянська сторона визнавала норму, що ратифікація договору має бути оформлена окремим документом – ратифікаційною грамотою, яка складалася з трьох частин: вступної, у якій голова держави оголошує, що він розглянув підписаний договір; копії тексту самого договору; заключної частини, у якій голова держави заявляє, що договір буде дотримуватися. Ратифікаційні грамоти СРСР мав підписувати голова ПВР СРСР і нарком НКЗС; до цих грамот мала прикладатися печатка ПВР СРСР [527, с. 810].

У документі “Stosunki polsko-radzieckie w świetle umów /1939–1947/” з-поміж переліку угод вказаного періоду є і Люблінські угоди вересня 1944 р.,

проте відомостей про їх ратифікацію немає [229, арк. 6]. Хоча в цьому ж документі, наприклад, подана інформація про Договір від 16 серпня 1945 р., який був ратифікований обома урядами і ратифікаційний протокол, оголошений 5 лютого 1946 р.” [229, арк. 5–6]. У ратифікаційній грамоті польської сторони від 4 лютого 1946 р. до цього Договору вказано: “є прийнятий, ратифікований і підтверджений” [199].

Архів ТПТД МЗС РП у своєму листі щодо Люблінських угод вересня 1944 повідомив: “Угоди не були ні ратифіковані, ні опубліковані” [86]. Подібна інформація надана ГДА МЗС У: “не виявлено ратифікаційних документів щодо зазначеної угоди” [74].

У відповідності до ст. 22 Люблінська угода ПКНВ з УРСР набирала “силу з дня її підписання” [33, с. 12]. Тобто ні “затвердження”, ні “ратифікації” вона не потребувала. У цьому світлі дії з “ратифікації” зі сторони ПКНВ і “затвердження” зі сторони УРСР залишаються незрозумілими.

С. Єндріховський у мемуарах описує своє перебування у Любліні з 3 по 14 вересня 1944 р., згадує участь у засіданнях КРН 9 і 11 вересня 1944 р., засіданнях ПКНВ 5 і 12 вересня 1944 г., а також про ще одне засідання ПКНВ: “Не є певним, чи взяв я участь у засіданні 9 вересня, на якому обговорювався проект репатріаційної угоди з урядом Білоруської республіки, а також проект промови Осубки-Моравського на сесії КРН” [661, с. 37–41]. Інформація С. Єндріховського має високий ступінь достовірності. Нота Представництва ПКНВ у СРСР до Протокольного відділу НКЗС СРСР від 4 вересня 1944 р.: “и. о. Представителя Польського Комітета Национального Освобождения в СРСР г-н д-р Ендруховский Стефан 3.IX.1944 года выбыл из Москвы по служебным делам в г. Люблин” [212, арк. 20]. Нота від 15 вересня 1944 р. Представництва ПКНВ у СРСР до Протокольного відділу НКЗС СРСР: “и. о. Представителя Польського Комітета Национального Освобождения в СРСР г-н д-р Ендруховский Стефан 14.IX-с. г. вернулся из служебной поездки в г. Люблин” [213, арк. 22]. 8 вересня 1944 р. о 18-й годині С. Єндріховський в

залі Дому Солдата проводив публічну лекцію “Справа польська на тлі міжнародної ситуації” [386, с. 2]. Прізвище С. Єндриховського є в протоколі пленарного засідання ПКНВ від 9 вересня 1944 р., на якому дійсно обговорювались два питання – проект Люблінської угоди ПКНВ з БРСР і проект промови голови ПКНВ на засіданні КРН [157, арк. 115]. Тобто С. Єндриховський дійсно перебував з 3 по 14 вересня 1944 р. у Любліні і досить детально описує перебіг подій в цей період, навіть пам’ятає порядок денний на пленарному засіданні ПКНВ 9 вересня 1944 р. Проте він жодним словом не згадує факту перебування М. Хрущова і П. Пономаренка 8–9 вересня 1944 р. в Любліні та підписання 9 вересня 1944 р. угод ПКНВ з УРСР і БРСР. Хоча він, як високопосадовець Ресорту ЗС ПКНВ, повинен був не лише знати про це, але брати безпосередню участь у прийомі високих гостей та підписанні угод.

Згаданий протокол пленарного засідання ПКНВ від 9 вересня 1944 р. написаний від руки поганим малорозбірливим почерком, у зв’язку з цим верифікація деяких слів, які не повторюються, є складною, а то і неможливою. У переліку “присутніх” – 11 прізвищ, 8 з них перекреслені – Е. Осубка-Моравський, С. Агрошевський, Я. Грубецький, Я. Ханнеман, Б. Дробнер, Е. Зоммерштейн, С. Єндриховський, Б. Берут. Як виникає з контексту перекресленими є прізвища присутніх, бо 5 з них виступило на засіданні [157, арк. 115]. Відповідно, С. Єндриховський був на цьому засіданні. З-поміж прізвищ є підкреслене слово “Bezpieczeństwo” [157, арк. 115], ним позначалася особа з Ресорту громадської безпеки, що видно з нотатки про зібрання пленарного засідання ПКНВ від 9 вересня 1944 р., в якій з-поміж підписів також є лише одна відмінна категорія “Res. Bezp Publ.” [Resort Bezpieczeństwa Publicznego] [156, арк. 114]. Але, невідомо була чи ця особа присутня, чи ні, бо, як вже вказано, слово “Bezpieczeństwo” підкреслене, а не перекреслене. Три прізвища не перекреслені: А. Вітос, С. Скшешевський і останнє, найбільш цікаве для

дослідження, написано невиразно і з помилкою, імовірно, прізвище П. Пономаренка – “Romarenko” [157, арк. 115]. Це може відповідати логіці речей – засідання щодо проекту угоди ПКНВ з БРСР, тому це міг бути П. Пономаренко – голова РНК БРСР. Але неперекресленість прізвища вказує, що цієї особи на засіданні могло не бути. Можливо, його участь планувалася, як мали бути і А. Вітос, і С. Скшешевський, але фактично – не було.

Якщо в протоколі пленарного засідання ПКНВ від 9 вересня 1944 р. дійсно фігурує перекручене прізвище П. Пономаренка, то виникає імовірність, що він міг бути у Любліні і був запрошений на це засідання, але з невідомих причин не з’явився. В усякому разі, його участь у обговоренні проекту угоди у протоколі не зафіксована. Хоча це виглядає дивним, коли голова РНК БРСР не бере участі в обговоренні єдиної в історії БРСР “міжнародної” угоди.

У той же час жодних свідчень щодо перебування М. Хрущова у Любліні 8–9 вересня 1944 р. немає. Наприклад, у цьому ж протоколі пленарного засідання ПКНВ від 9 вересня 1944 р. угода ПКНВ з УРСР не згадана, як і М. Хрущов. Документів та відомостей про засідання ПКНВ щодо обговорення проекту угоди ПКНВ з УРСР також немає.

Спогади М. Хрущова, видані у книзі “Время. Люди. Власть: Воспоминания”, не лише не проливають світло, але, навпаки, заперечують факт укладення ним угоди 9 вересня 1944 р. в Любліні: “У нас возник как раз тогда вопрос, какой установить порядок обмена населения Польши и УССР. Я несколько раз прилетал в Люблин, где мы вели переговоры с поляками и потом подписали соответствующее соглашение. Я подписывал его с советской стороны, а с польской – Берут. Белоруссия тоже вела переговоры, в Люблин приезжал Пономаренко. Когда я прилетел для подписания соглашения, стоял август. Собрались в Люблине различные польские лидеры и представители их партий. Я прилетел с дарами, привез, в частности, арбузы, угощал их арбузами и дынями” [715, с. 579]. У цих спогадах М. Хрущова звертають на себе увагу дві важливі деталі: М. Хрущов вказує, що підписував Люблінську угоду

у серпні, а не у вересні, і що підписував її з Б. Берутом, а не з Е. Осубкою-Моравським. Але, наскільки відомо, М. Хрущов взагалі не підписував з Б. Берутом жодної угоди.

Крім того, М. Хрущов, говорячи, що “прилетел для подписания соглашения”, абсолютно не згадує про “підписання” у цей же день угоди П. Пономаренком, який фігурує у М. Хрущова якось автономно – “в Люблин приезжал”. Взагалі складається враження, що М. Хрущов з П. Пономаренком у Любліні не бачилися. Хоча, у відповідності до газетних повідомлень, вони разом прилітали і разом відлітали з Любліна 1–2 вересня та 8–9 вересня 1944 р.

У контексті з’ясування обставин щодо “укладення” Люблінської угоди ПКНВ з УРСР вартим уваги є той факт, що 9 вересня 1944 р. у Києві відбулося засідання РНК УРСР. Зокрема, на підставі одного з рішень, в Київському державному університеті ім. Т. Шевченка було відкрито факультет міжнародних відносин [508, с. 16]. Виникає питання: чи брав участь у цьому засіданні РНК УРСР 9 вересня 1944 р. його голова М. Хрущов?

Усе вищенаведене не дає достатніх підстав для ствердження факту перебування М. С. Хрущов у Любліні 9 вересня 1944 р. і підписання ним в цей день угоди з Е. Осубкою-Моравським. Скоріше, навпаки, виникає припущення, що М. С. Хрущов 9 вересня 1944 р. не був у Любліні і, відповідно, не міг підписати вказану угоду у цей день і у цьому місті.

На підставі наявних документальних матеріалів є можливим здійснити спробу реконструювати імовірний перебіг люблінських подій 9 вересня 1944 р.

3-поміж протоколів ПКНВ є записка, складена вранці 9 вересня 1944 р.: “За дорученням голови збираю пленарне засідання ПКНВ на сьогодні, 9 вересня 1944 р., о 10 годині (за місцевим часом). Пропонований порядок денний: 1. Промова Голови ПКНВ на засіданні Крайової Ради Народової” [156, арк. 114]. Тобто пленарне засідання ПКНВ було заплановане на 10 ранку з одним питанням. Припущення того, що угоди ПКНВ з УРСР і БРСР могли бути підписані до 10 години ранку 9 вересня 1944 р., виключає

зміст протоколу пленарного засідання ПКНВ від 9 вересня 1944 р., яке було заплановане на 10 ранку. Цей протокол свідчить, що на засіданні розглядалося не лише одне, наперед заплановане, питання щодо промови голови ПКНВ на засіданні КРН, але і щодо проекту угоди ПКНВ з БРСР, яка до цього часу, як виникає, ще не була опрацьована та ухвалена ПКНВ. Спочатку Я. Грубецький прочитав проект угоди ПКНВ з урядом БРСР. Потім, під час обговорення, Е. Зоммерштейн пропонував: “є евакуйовувані польські громадяни – належить підкреслити поляки і євреї”. Б. Дробнер “Ще раз пропонує прочитати 1) Хто має право польські громадяни –? 2) немає згадки, що мають право взяти не[перекреслено]рухомість 3) Стосовно майна, яке залишається – вирішує [нечитабельно] Повідомлення не може бути повторенням угоди”. Я. Грубецький: “повідомлення для населення має істотніше значення ніж угода тим більше, що угода не буде опублікована в пресі”. Е. Осубка-Моравський: “Плакати, які інформують про межі і терміни будуть видані”. Б. Дробнер: “Білоруської, Української і Литовської Рес. аби долучил.” [157, арк. 115]. От і уся інформація щодо розгляду угоди ПКНВ з БРСР. Ухвал щодо затвердження проекту угоди та надання повноважень до її підписання Е. Осубці-Моравському на цьому засіданні не зафіксовано, хоча така процедура була знайома членам ПКНВ. Так у протоколі № 8 засідання ПКНВ від 25 липня 1944 р., на якому розглядалося питання “остаточного проекту кордону Польщі” значиться, що ПКНВ прийняв проект угоди між ПКНВ та РНК СРСР про польсько-радянський кордон в цілому і уповноважив Е. Осубку-Моравського підписати угоду; та визначив, що під час підписання повинні бути також А. Вітос, М. Роля і Б. Дробнер [153, арк. 33]. Другим питанням на засіданні ПКНВ 9 вересня 1944 р. був проект промови голови ПКНВ на засіданні КРН. Відбулося його прочитання та обговорення – Е. Осубка-Моравський, Я. Грубецький, Б. Берут. В кінці вирішено відкласти проект до понеділка “о 3 години” [157, арк. 115–116].

Зі змісту протоколу засідання ПКНВ видно, що до 10 години ранку Люблінська угода ПКНВ з БРСР не була підписана, тому що ще після 10 години проводилося обговорення її проекту. Також цей протокол вказує на те, що угода ПКНВ з УРСР також не могла бути підписана до 10 години ранку: при обговоренні проекту угоди ПКНВ з БРСР немає посилань на вже підписану угоду ПКНВ з УРСР. Можна припустити, що це засідання ПКНВ, з обговоренням обох питань, враховуючи об'єм тексту проекту угоди ПКНВ з БРСР та об'єм тексту проекту промови голови ПКНВ на засіданні КРН, могло тривати близько двох годин. Наслідком цього є те, що пленарне засідання ПКНВ 9 вересня 1944 р., імовірно, відбувалося між 10 і 12 годинами. Тобто, фактично до 12 години дня 9 вересня 1944 р. угоди ПКНВ з УРСР і БРСР не могли бути підписані: ПКНВ був ще зайнятий обговоренням проекту однієї з них. На 15 годину був призначений початок засідання КРН. Але повинен був існувати хоча б одногодинний запас часу між відльотом високого гостя, якщо П. Пономаренко був сам, або гостей, якщо був разом з М. Хрущовим, та початком цього заходу о 15 годині. За імовірності припущення, що підписання Люблінської угоди ПКНВ з БРСР, а може, і з УРСР, відбувалося 9 вересня 1944 р., залишається проміжок часу між 12 і 14 годинами, коли ця процедура могла відбутися. Але прямих доказів щодо факту підписання Люблінських угод ПКНВ з УРСР і БРСР 9 вересня 1944 р. в Любліні немає. Взагалі склалася дивна ситуація: вищих посадових осіб двох сусідніх “держав” після “підписання” угод “найвищого рівня” без урочистого обіду з нагоди їх підписання, без церемонії, як то належить високим гостям і як то вже відбувалося під час попереднього їх же приїзду, нашвидкуруч відправили додому.

Підказкою щодо розвитку подій може слугувати вже наведена інформація пояснювальної записки до проектів угод ПКНВ з УРСР і БРСР від 2 вересня 1944 р., в якій М. Хрущов, П. Пономаренко та М. Булганін запитують Й. Сталіна щодо процедури, чи можна “ограничиться тем, что

подписав на месте в Киеве и Минске, послать затем подписанные тексты на подпись полякам” [103, арк. 32]. Тобто, такий порядок речей ними вважався припустимим. Не виключено, що Й. Сталін дав згоду. Але розвиток подій вказує на те, що послідовність кроків була зворотною.

Вірогідно, до Любліна був відправлений лише П. Пономаренко, а можливо, вистачило і постійно перебуваючого там М. Булганіна. В усякому разі, не виключено, що угоди ПКНВ з УРСР і БРСР були підписані в Любліні лише Е. Осубкою-Моравським. За імовірності присутності П. Пономаренка, він також міг підписати угоду в Представництві СРСР при ПКНВ. Неможна виключати, що польськомовний оригінальний примірник угоди ПКНВ з БРСР, після підписання П. Пономаренком, міг залишитися у Представництві СРСР при ПКНВ та не бути доступним для ПКНВ.

Існує високий ступінь вірогідності того, що 9 вересня 1944 р. М. Хрущов не був у Любліні, тому підписати саме там і в цей день угоду не міг. Україномовний та польськомовний примірники Люблінської угоди ПКНВ з УРСР були спочатку підписані в Любліні Е. Осубкою-Моравським, а потім у такому “напівфабрикатному” стані відправлені до Києва, де їх підписав М. Хрущов.

У цьому контексті є доречним звернутися до “ратифікації” на засіданні КРН 9 вересня 1944 р. На наш погляд, “ратифікація” вказує на вірогідну відсутність в той момент у “польської сторони” Люблінських угод ПКНВ з УРСР і БРСР. Якби оригінальні примірники або ж хоча б копії цих угод були на руках тих, хто їх “ратифіковував”, то вони б прочитали вже згадану ст. 22: “Ця угода набирає силу з дня її підписання” [33, с. 12]. Тобто, саме відсутність текстів Люблінських угод ПКНВ з УРСР і БРСР на засіданні КРН 9 вересня 1944 р. і призвела до їх “ратифікації”, хоча ця процедура взагалі не передбачалася самими ж угодами. Процедура “ратифікації за зачиненими дверима” лише акцентує відсутність Люблінських угод ПКНВ з УРСР і БРСР, що і хотіли приховати від загалу. Оригінальних примірників або копій Угоди

від 26 липня 1944 р. (як вже було з'ясовано, оригінальний примірник залишився в Москві, і до весни 1947 р. польська сторона не мала навіть копії цієї угоди) та Угоди від 27 липня 1944 р. під час цієї “ратифікації” на засіданні КРН 9 вересня 1944 р. також, як виникає з контексту, в наявності не було. Тому що, Угода від 26 липня 1944 р. на підставі ст. 10 набирала юридичної сили відразу після її підписання [239], а Угода від 27 липня 1944 р. взагалі не мала визначеної процедури набрання чинності [239]. 9 вересня 1944 р. у процедурі “ратифікації”, напевно, брали участь і Б. Берут і Е. Осубка-Моравський, які в першій половині дня обговорювали проект угоди ПКНВ з БРСР, але вірогідно, вони не могли пам'ятати зміст ст. 22, а, як виникає, угод, щоб прочитати, під рукою не було. Внаслідок цього і відбулася “ратифікація”, про яку вже потім ніде офіційно не згадувалося, розуміючи недоцільність такої процедури щодо цих угод.

Не виключена ймовірність того, що Й. Сталін наперед визначив 9 вересня 1944 р. датою укладення угод ПКНВ з УРСР і БРСР, тобто до засідання КРН. Тому, вірогідно, Люблінські угоди ПКНВ з УРСР і БРСР без наявності офіційно здійсненої процедури укладення та самих угод про всяк випадок “ратифікували”, таким чином рапортуючи про виконане завдання.

Евентуальним підтвердженням поданої версії може слугувати те, що у цій же справі, в якій знаходяться документи, пов'язані з засіданням КРН 9 вересня 1944 р. (протокол, стенограма), є копія Люблінської угоди ПКНВ з БРСР, на якій від руки написано: “Копія з незавіреної [підкреслено] копії. Брак оригіналу” [190, арк. 363]. Якщо б ця копія Люблінської угоди ПКНВ з БРСР була зроблена 9 вересня 1944 р., то вона була б зроблена з наявного оригіналу. Але напис однозначно вказує, що вона була зроблена, тоді, коли вже існувала якась копія, а оригінальний примірник не був доступний. Відповідно, ця копія не могла бути на засіданні КРН 9 вересня 1944 р., а потрапила у справу пізніше. Наступною в справі є копія Люблінської угоди ПКНВ з ЛитРСР, на якій є такий же напис: “Копія з незавіреної [підкреслено] копії. Брак

оригіналу” [191, арк. 369]. Цей напис може вказувати, що обидві копії угод могли потрапити до справи одночасно і, вірогідно, уже не у вересні 1944 р. Наступний документ цієї справи дає можливість припустити, що це сталося у 1948 р. В усякому разі на Додатковому протоколі до Люблінської угоди ПКНВ з ЛитРСР від 10 грудня 1945 р., який є “копією з копії” стоїть дата завірення – “24.III.1948” [192, арк. 376]. Щодо Люблінської угоди ПКНВ з УРСР, то навіть її копії в цій справі немає.

Факти вказують на те, що “укладення” Люблінської угоди ПКНВ з УРСР було здійснене заочно – без участі іншої сторони – в різні дні й у різних містах. Це є черговим ключовим елементом, який ставить під сумнів легальність цієї угоди. Разом з тим, немає однозначної певності і щодо ствердження факту укладення угоди ПКНВ з БРСР 9 вересня 1944 р. в Любліні, зокрема, в офіційному порядку з одночасним, в одному місці, її підписанням.

Третьою угодою є Люблінська угода ПКНВ з ЛитРСР. Часткову інформацію щодо підготовки цієї угоди надає “Протокол зборів П.К.Н.В. від 21 вересня 1944 р.”. У ньому першим питанням порядку денного стоїть “Справа угоди з Литовською РСР”. Інформація протоколу може бути прикладом, як міг би бути зафіксований факт перебування в Любліні М. Хрущова і П. Пономаренка 9 вересня 1944 р., або П. Пономаренка на засіданні ПКНВ 9 вересня 1944 р. Отже, на зборах ПКНВ 21 вересня 1944 р. були присутні, крім членів ПКНВ, також і представники радянської сторони, які долучаються до зборів вже під час обговорення – голова РНК ЛитРСР М. Гядвілас, нарком освіти ЛитРСР Ю. Жюгжда, Представник СРСР при ПКНВ М. Булганін та радник Представництва СРСР при ПКНВ В. Яковлев [158, арк. 140]. Протокол детально відображає, що розглядаються додаткові аспекти, які відсутні в угодах ПКНВ з БРСР і УРСР. Так М. Гядвілас пропонує додати до ст. 3 п. 6 слова “з виключенням землі” [158, арк. 141]. Взагалі під час обговорення М. Гядвілас і М. Булганін брали у ньому активну

участь, висловлюючись з багатьох питань. На завершення засідання: “Вирішено, що підписання угоди відбудеться завтра” [158, арк. 143]. Тобто, підписання угоди ПКНВ з ЛитРСР було заплановано на 22 вересня 1944 р., але ПКНВ не надав повноважень Е. Осубці-Моравському для підписання угоди ПКНВ з ЛитРСР.

22 вересня 1944 р. М. Булганін надсилає В. Молотову “копии Соглашения между Правительством Литовской ССР и Польским Комитетом Национального Освобождения об эвакуации литовского населения с территории Польши и польских граждан с территории Литовской ССР, а также протокол подписания Соглашения, текст коммюнике. Документы препровождаются на русском, литовском и польском языках” [105, арк. 1]. Але у справі є лише російськомовна копія Люблінської угоди ПКНВ з ЛитРСР, на якій вказано: “копия с русского оригинала, переведенного на литовский и польский языки” [106, арк. 2–9] та російськомовна копія протоколу підписання Люблінської угоди ПКНВ з ЛитРСР від 22 вересня 1944 р. [107, арк. 13]. Також додана вирізка з газети “Правда” від 25 вересня 1944 р. з текстом комюніке [108, арк. 14].

Пакет, поданий М. Булганіним, може вказувати на те, що Люблінська угода ПКНВ з ЛитРСР могла бути підписана 22 вересня 1944 р. в Любліні. Але на цьому фоні не незрозумілою є інформація в пресі. 23 вересня 1944 р. “Rzeczpospolita” подає: 21 і 22 вересня 1944 р. у Любліні гостювали представники Литовської РСР. Проведено переговори у справі двосторонньої репатріації литовського і польського населення. Разом з членами ПКНВ у переговорах брав участь і голова КРН Б. Берут. 22 вересня 1944 р. представники ЛитРСР залишили Люблін. На аеродромі проводжали гостей голова ПКНВ Е. Осубка-Моравський, Й. Берман, Я. Венде. З радянської сторони гостей проводжали генерал-полковник Булганін і вищі працівники Представництва СРСР при ПКНВ [407, с. 1]. Перед нами черговий приклад, коли за реального перебування високих гостей, рівня М. Хрущова і

П. Пономаренка, представлена достатньо вичерпна реляція в 40 рядків, а не 14 рядкова імітація подій 8–9 вересня 1944 р.

Разом з тим, з цього повідомлення виникає, що 21–22 вересня 1944 р. делегація ЛитРСР проводила переговори і відлетіла, але немає повідомлення про підписання угоди. 24 вересня 1944 р. “Rzeczpospolita” про підписання угоди інформації не подає. 25 вересня 1944 р. “Rzeczpospolita” шаблонно повідомила: “Останніми днями відбулися переговори” між ПКНВ і урядом ЛитРСР; в результаті цих переговорів 22 вересня підписано в Любліні угоду між ПКНВ і РНК ЛитРСР про евакуацію [410, с. 1]. Можливо, М. Булганін 22 вересня 1944 р. подав пакет текстів на затвердження В. Молотову, що ймовірно тривало пару днів, і лише після цього затвердження у пресі було повідомлено про “підписання” угоди ПКНВ з Лит РСР 22 вересня 1944 р.

Звернімо увагу на те, що ні в пресі, ні в документальних матеріалах немає інформації щодо “ратифікації” Люблінської угоди ПКНВ з ЛитРСР. Це підкріплює подану нами версію, що на момент “ратифікації” 9 вересня 1944 р. у “ратифікантів” не було ні оригінальних примірників, ні копій угод ПКНВ з УРСР та БРСР, в яких би вони могли прочитати ст. 22 щодо відсутності потреби в “ратифікації”. Імовірно, зрозумівши, що 9 вересня 1944 р. з “ратифікацією” Люблінських угод ПКНВ з УРСР і БРСР перестаралися, “ратифікацію” угоди ПКНВ з ЛитРСР вже не здійснювали.

Поява Люблінських угод вересня 1944 р. має в собі шерег містифікацій. Найбільшою з них є твердження про перебування 8–9 вересня 1944 р. у Любліні М. Хрущова і підписання ним 9 вересня 1944 р. угоди з Е. Осубкою-Моравським. Вірогідність перебування у цей же період у цьому ж місті П. Пономаренка може спиратися лише на наявність прізвища, припустімо схожого на його, в протоколі засідання ПКНВ від 9 вересня 1944 р. Реконструкція подій показує, що належна процедура підписання угод ПКНВ з УРСР і БРСР 9 вересня 1944 р. в Любліні не могла мати місця. Факт

підписання Люблінської угоди ПКНВ з ЛитРСР 22 вересня 1944 р. в Любліні залишається поза рамками однозначної відповіді.

2.5. Співвідносність Люблінської угоди ПКНВ з УРСР з категорією “міжнародна угода”

Сучасні державні органи влади РП і України визначають Люблінську угоду з УРСР маркером “міжнародна”.

Міжнародними договорами є лише такі угоди, які регулюються міжнародним правом. Міжнародні договори є правочином [677, с. 6]. Міжнародний договір є дійсним, якщо укладений відповідно до основних принципів і норм міжнародного права, поєднуючи в собі “правомірність” – юридичну повноцінність та дійсну угоду суб’єктів міжнародного права, котрі наділені міжнародною “правоздатністю”. Суб’єкти міжнародного права – це учасники міжнародних правовідносин з притаманними їм елементами міжнародної правосуб’єктності. Вони володіють правоздатністю до безпосереднього здійснення міжнародних прав й обов’язків, створення норм міжнародного права, укладення міжнародних договорів та понесення відповідальності за порушення. Дійсність міжнародного договору передбачає його дію. Але це правило не є абсолютним, оскільки міжнародний договір може діяти, не будучи при цьому чинним. Недійсність міжнародних договорів може бути відносна або абсолютна. Ознакою відносної недійсності є порушення внутрішніх конституційних норм. Ознака абсолютної недійсності – договір суперечить основним принципам або імперативній нормі загального міжнародного права. Абсолютна недійсність міжнародного договору має об’єктивний характер і не залежить від волевиявлення суб’єктів, які його уклали. Такий договір вважається юридично нікчемним від самого початку (*ab initio*) [608, с. 116; 726; 728]. Міжнародні договори можуть бути правомірними, а також неправомірними. Юридична сила неправомірних договорів може визнаватися нікчемною [725, с. 84]. Нікчемні правочини

вважаються недійсними з моменту їх укладення і належать до недійсних правочинів. Недійсний правочин це акт, який здійснився, але в силу наявних у нього недоліків не має правової сили. Неукладений правочин ніколи не існував та існувати не міг, тому правової сили не має [620, с. 519].

Станом на 1944 р. норми міжнародного права щодо процедури укладення міжнародних договорів були уніфіковані Статутом Ліги націй (ЛН) від 28 червня 1919 р., який набрав чинності 10 січня 1920 р. і був опублікований у „Dzienniku Ustaw” № 35 від 26 квітня 1920 р. як частина Мирного трактату, який був ратифікований Законом РП від 31 липня 1919 р. [443]. У практиці міжнародних правовідносин існувало визначення, прийняте у рішенні Постійної палати міжнародного правосуддя ЛН від 1927 р. у справі між ФР та Туреччиною щодо пароплава “Lotus”, в якому значилося, що міжнародне право регулює відносини між незалежними державами; джерелом норм права, яке пов’язує держави, є їх власна воля, виражена у трактатах або звичаях, загально визнаваних як такі, що виражають правові засади і встановлені для того, щоб регулювати відносини між цими співіснуючими незалежними суспільствами [429, с. 328]. Польський правознавець Ю. Маковський у праці “Teorja i technika zawierania umów międzynarodowych”, виданій 1931 р. на підставі міжнародних правових актів розкрив сутнісні категорії міжнародного права і міжнародних договорів таким чином: лише суверенним державам належить так звана міжнародно-правова безпосередність; виключно вони можуть бути сторонами правотворчих умов, бо їм лише належить законодавча влада в міжнародній спільноті; підписання міжнародних умов можуть здійснювати лише державні органи; міжнародна практика та доктрина одностайно визнають, що єдиним органом держави, якому міжнародне право надає міжнародну компетенцію, є його керівництво одно- чи багатоособове; цей орган має обличчя дволикого Януса: він має подвійну компетенцію міжнародну, надану йому міжнародним правом, і

внутрішню, надану конституційним правом його держави [677, с. 23, 12–13, 41].

Міжнародні договори поділяються на міждержавні, якщо від імені держави виступає голова держави; міжурядові, якщо від імені держави виступає прем'єр або уряд; міжвідомчі, якщо від імені держави виступає міністр або прем'єр, як шеф відомства [725, с. 83]. На підставі чинної на 1944 р. Конституції РП 1935 р., яка пунктом f) ст. 12 визначала, що президент РП укладає і ратифікує умови з іншими державами [438, с. 498], в РП був визначений міждержавний тип укладання міжнародних угод. Конституція РП 1921 р., на норми якої посилались КРН/ПКНВ, теж встановлювала у ст. 49, що президент РП укладає умови з іншими державами і подає їх до відома Сейму [448, с. 643]. Ю. Маковський розтлумачує, що лише певна категорія міжнародних угод вимагала згоди Сейму. Правилем було укладення умов президентом РП, а винятком – надання згоди Сейму для певних, чітко визначених категорій умов. Сейм РП не схвалював умов і не ратифікував їх, а лише давав свою згоду на здійснення ратифікації президентом РП. Така згода не була обов'язковою, унаслідок чого президент РП не був узалежнений і міг, незважаючи на цю згоду, не ратифікувати умову. Пункт 1 ст. 49 Конституції РП 1921 р. визначав: договір повинен бути ратифікований президентом РП, навіть якщо обмін ратифікаційними документами не передбачений; тому що перша є чинністю внутрішньою, у той час як друга – міжнародним актом. Ратифікацію президент РП здійснює або на самому оригіналі, або у спеціальному документі [677, с. 47, 49, 85]. Відповідно, норми Конституцій РП і 1921 р. і 1935 р. визначали, що лише президент РП був уповноважений до укладання міжнародних угод і більше ніхто. Отже, в правовому полі КРН/ПКНВ не мали права укладати міжнародні угоди. А президент РП, який у 1944 р. перебував в еміграції у Лондоні, ніяким чином не був пов'язаний з цими злочинними структурами та з їх політичними аферами.

Вирок Конституційного Трибуналу РП від 15 грудня 2004 р. визначає, що Люблінські угоди вересня 1944 р. були укладені не РП з СРСР, а лише ПКНВ з РНК БРСР, РНК УРСР і РНК ЛитРСР [452, с. 17]. Дійсно, у Люблінських угодах вересня 1944 р. ПКНВ не декларував себе як “польський уряд”, виступаючи виключно від свого імені, а не від імені РП, тим самим навіть не претендуючи на міжнародну правосуб’єктність. Це не дає можливість визнати РП стороною цих угод. Відповідно, Люблінські угоди вересня 1944 р. не можуть належати ні до міждержавних, бо ПКНВ не був урядом РП і “укладав” їх лише від свого імені, ні до міждержавних, бо вони не були підписані президентом РП. Унаслідок цього, Люблінські угоди вересня 1944 р. взагалі не можуть мати статусу міжнародних.

У період “укладення” Люблінських угод вересня 1944 р. не було дуалізму міжнародного представництва РП. Єдиним легальним, і в той же час визнаним на міжнародній арені де-юре, залишалося еміграційне керівництво РР. Тобто від самого початку акти ПКНВ були фікцією у зв’язку з браком його легальності щодо підписання міжнародних зобов’язань [674, с. 11–12]. Крім того, еміграційне керівництво РП не лише не підтримувало, але рішуче засуджувало появу Люблінських угод вересня 1944 р., підкреслюючи їх репресивну суть: “Соглашение, заключенное с Белоруссией, Украиной и Литвой, об обмене населением являются дальнейшим продолжением гитлеровской политики, направленной к материальному и моральному уничтожению нашего народа” [222, арк. 39].

В основі міжнародної правосуб’єктності держав лежить притаманна їм особлива політико-правова властивість – суверенітет. ПКНВ був створений Й. Сталіним як засіб керування РП у русло такого собі “обмеженого суверенітету”. Проте щодо концепції “обмеженого суверенітету” можна сказати, що суверенітет – це така політико-правова категорія, яка не знає якісної диференціації і частковості, тобто немає суверенітету вищої або нижчої якості, як і немає “трохи” або “обмежено” суверенних держав.

Обмеження суверенітету фактично означає його відсутність [728]. Стан речей свідчить, що ПКНВ не міг представляти на міжнародній арені суверенну РП, будучи лише структурною складовою радянської окупаційної адміністрації.

В Архіві Нових Актів у Варшаві зберігається чернетка документа “Програма діяльності ПКНВ” без дати [145, арк. 1–23], але не пізніше 10 вересня 1944 р. У цій же справі зберігається чистовик цього ж документа [145, арк. 24–48]. Ця “Програма діяльності ПКНВ” була проголошена на засіданні КРН 11 вересня 1944 р. [189, арк. 61–69]. Також “Програма діяльності ПКНВ” була опублікована в газеті “Rzeczpospolita” від 12 вересня 1944 р. [417, с. 1–3].

Ключовою для нашого дослідження є згадана чернетка “Програми діяльності ПКНВ”. Це машинопис, що має велику кількість рукописних виправлень, які враховані у чистовому варіанті цього ж документу. Варта особливої уваги наступна частина тексту: “Виходячи з цієї засади змогли ми не[розділено вертикальною рисою]тільки без великого труду знайти спільну політичну мову з СРСР, але також укласти шерег міжнародних [закреслено подвійною лінією] угод, що регулюють спірні справи у спосіб, гарантуючий їхню довготривалість і результативність. До таких угод напр. належать угоди з Українською і Білоруською республіками про добровільний обмін населенням” [145, арк. 6]. З наведеної цитати найбільше значення для дослідження має перекреслення слова “міжнародних”, відносно Люблінських угод ПКНВ з УРСР і БРСР. У чистових текстах “Програми діяльності ПКНВ” [145, арк. 25; 189, арк. 62], як і в тексті надрукованому в газеті [417, с. 1], категорія “міжнародні” вже не зустрічається. Таким чином, навіть самі підписанти Люблінських угод вересня 1944 р. не вбачали в них ознак “міжнародності”, дистанцюючись від цієї категорії її перекресленням.

Додамо ще один важливий аргумент щодо питання визначеності з категорією “міжнародні” в стосунку до Люблінських угод вересня 1944 р. Ст. 18 Статуту Ліги націй від 28 червня 1919 р., визначала, що кожен

міжнародний договір або зобов'язання, укладені членом ЛН, повинні бути негайно зареєстровані Секретаріатом ЛН і опубліковані у найкоротший час; жоден з договорів і жодне з міжнародних зобов'язань не отримає обов'язкової сили, поки не будуть зареєстровані [437, с. 18]. Відповідно до цієї статті, ЛН у 1920–1946 рр. видала “League of Nations Treaty Series” (Серія договорів ЛН) у 205 томах, які містять 4834 зареєстровані договори та міжнародні зобов'язання [746, с. 662]. Наприклад, Ризький договір 1921 р. був зареєстрований у Секретаріаті ЛН 12 серпня 1921 р. під № 149 [323, с. 51–169].

РП була однією з країн-засновниць ЛН і перебувала у ній до останнього дня, коли 20 квітня 1946 р. ЛН припинила свою діяльність. правонаступницею ЛН стала ООН, яка у ст. 102 свого Статуту визначала, що будь-який договір і будь-яка міжнародна угода, укладені будь-яким членом ООН, повинні бути, за першої ж можливості, зареєстровані у Секретаріаті ООН і ним опубліковані [385, с. 313]. Статут ООН ратифікований РП 8 липня 1946 р. [398]. Резолюцією ГА ООН на 67-му її засіданні були затверджені правила введення у дію ст. 102 Статуту ООН [594, с. 361–362]. У “United Nations Treaty Series” (Серія договорів ООН) від 1946 р. опубліковано 2960 томів, що містять договори та інші міжнародні угоди [431].

Із цього виникає, що ПКНВ, або ж ТУ РП, або ж ТУНС РП з польської сторони та РНК УРСР, РНК БРСР і РНК ЛитРСР – з радянської повинні були направити Люблінські угоди вересня 1944 р. з метою їх реєстрації у Секретаріаті ЛН та публікації в “League of Nations Treaty Series”. Проте відсутня будь-яка інформація щодо такого факту, як і відсутнє оприлюднення цих угод у вказаному офіційному виданні ЛН. Також відсутня інформація щодо реєстрації Люблінських угод вересня 1944 р. у Секретаріаті ООН та публікації в “United Nations Treaty Series”. Незареєстрований у визначеному порядку міжнародний договір не породжує жодних правових наслідків. Це означає, що Люблінські угоди вересня 1944 р., відповідно до норм міжнародного права, не можуть визнаватися ні легальними, ні міжнародними.

Крім того, радянські дипломатичні норми у цей період визнавали, що після входу міжнародного договору в силу, кожна з держав, що його уклала, “розпубліковує” його (якщо справа не йде про секретний або конфіденційний договір) у своїх збірниках законів; після цього договір стає внутрішнім законом цієї держави, обов’язковим для його влади та громадян [527, с. 812]. Відповідно, навіть якби Люблінські угоди вересня 1944 р. мали статус міжнародних, то їх неопублікованість в радянських збірниках законів виключає їх обов’язковість, а відповідно і легальність.

Дослідження не могло б мати достатньої об’єктивності без з’ясування статусу інших підписантів Люблінських угод вересня 1944 р.

Після остаточної більшовицької окупації УНР державне керівництво УНР перебувало з 21 листопада 1920 р. в екзилі. Його легальність спиралася на повновладді, мандаті й уповноваженнях, наданих йому Українською Центральною Радою 22 січня 1918 р. і Конгресом Трудового Народу України 22 січня 1919 р. Тяглість державного керівництва УНР в екзилі опиралася на Закон УНР “Про Форму Української Влади” від 28 січня 1919 р. [286], Закон УНР “Про Державну Народну Раду УНР” від 12 листопада 1920 р. [335] та Закон УНР “Про Тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в УНР” від 12 листопада 1920 р. [336]. УНР мала міжнародне визнання – де-факто і де-юре 42 державами світу [520, с. 68, 111]. Вищі державні органи УНР в екзилі знаходились: 1921–1923 рр. – Тарнов та Ченстохов, 1924–1926 рр. – Париж, 1926–1939 рр. – Варшава, 1940–1944 рр. – Париж, 1944–1976 рр. – Веймар, Кісінген, Мюнхен, 1976–1992 рр. – Філадельфія [719]. Державне керівництво УНР виконувало свої функції в екзилі до 22 серпня 1992 р., коли президент УНР М. Плав’юк, Голова Уряду УНР І. Самійленко і Голова Української Національної Ради М. Воскобойник передали владі України свої повноваження, мандат, печатки та клейноди УНР [520, с. 10, 199].

У ст. 7. Закону УНР “Про Форму Української Влади” від 28 січня 1919 р. щодо захоплення української території “арміями совітськими” було заявлено рішучий протест проти замахів на цілість, самостійність і незалежність УНР [286]. На окупованій Ча території УНР радянський режим проголосив 10 березня 1919 р. УСРР. Від грудня 1920 р. УСРР мала союзні відносини із РСФРР, БСРР, ЗСФРР. 30 грудня 1922 р. УСРР разом з РСФРР, БРСР та ЗСФСР ухвалила декларацію про створення СРСР. УСРР зреклася міжнародної суб’єктності на користь СРСР і не займала жодної позиції на міжнародній арені. УСРР не була суверенною державою, а її інституції, що мали украй обмежені права в галузі управління, використовувалися для приховування окупаційного характеру режиму, який панував тоді на території УНР [730]. В. Винниченко відзначав: “УСРР – фікція”, “уряд – фікція”, “суверенність існує тільки в офіційних заявах. Уряд УСРР є бюрократичним апаратом московського центру, який повинен проводити дані йому директиви в дусі загальних принципів найсуворішого централізму” [727, с. 254, 257, 263]. Керівництво УСРР було структурною складовою радянської окупаційної адміністрації на території УНР.

1 лютого 1944 р. ухвалений Закон СРСР “О предоставлении союзным республикам полномочий в области внешних сношений и о преобразовании в связи с этим НКВД из общесоюзного в союзно-республиканский народный комиссариат” [285, с. 29]. Конституцію СРСР 1936 р. було доповнено ст. 18 а), яка визначала, що кожна союзна республіка має право вступати у безпосередні відносини з іноземною державою, укладати з нею угоди і обмінюватися дипломатичними і консульськими представництвами [292, с. 290]. На підставі цієї норми була прийнята Постанова ЦК КП(б)У та Указ ПВР УРСР “Про утворення НКЗС УРСР” від 5 лютого 1944 р. 4 березня 1944 р. VI сесія ВР УРСР доповнила Конституцію УРСР 1937 р. ст. 15 б), а ст. 30 про повноваження ПВР УРСР була доповнена пунктом и) призначає і відкликає повноважних представників УРСР в іноземних державах та і) приймає вірчі й

відкличні грамоти акредитованих при ній дипломатичних представників іноземних держав [341]. У цей же день, 4 березня 1944 р., був прийнятий Закон УРСР “Про утворення союзно-республіканського НКЗС УРСР” [729]. Це давало УРСР право підписання угод і встановлення двосторонніх зв’язків, що призвело до унікальної – навіть для федеральних держав – ситуації, так званого подвійного представництва у міжнародних відносинах [674, с. 11]. Проте всі необхідні характеристики суверенності, ухвалені Постановою ВР СРСР від 1 лютого 1944 р., хоча і були внесені до Конституцій УРСР, мали лише декларативний характер. НКЗС УРСР цілком підпорядковувалася союзному уряду і УРСР не мала самостійної позиції на міжнародній арені, що дозволяло б вважати її суверенною державою та суб’єктом міжнародного права [614, с. 186, 189]. Після входження УРСР у 1945 р. до ООН подальша розбудова НКЗС УРСР була знята з порядку денного [521, с. 17, 18]. Жодна держава, включно з членами радянського блоку, не визнала УРСР як державу і не підтримувала з нею прямих зв’язків. УРСР ніколи не мала дипломатичних чи консульських представництв, що виключає її правову здатність до міжнародної діяльності. Незважаючи на прописані у Конституції УРСР норми, не було здійснено процедури дипломатичного визнання між УРСР і ПКНВ, не було повноважного представника УРСР при ПКНВ, не було і акредитованого дипломатичного представника ПКНВ в УРСР. У міжнародно-правовому полі ці держави одна для одної не існували. Унаслідок цього, були відсутні будь-які легальні підстави щодо участі ПКНВ і РНК УРСР як сторін в “укладенні” Люблінської угоди. За інформацією МЗС України від 3 серпня 2018 р., дипломатичні відносини між УРСР та ПНР не встановлювались [79].

На 9 вересня 1944 р. існувало законне керівництво УНР в екзилі, але воно не брало участь в укладенні Люблінської угоди ПКНВ з УРСР. Закон УНР “Про Державну Народну Раду УНР” від 12 листопада 1920 р. ст. 22: “До компетенції Державної Народньої Ради належить: ж) розгляд і ствердження

міжнародних умов” [335]. Закон УНР “Про Тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в УНР” від 12 листопада 1920 р. ст. 2: “Директорія УНР в особі Голови Директорії іменем УНР: в) затверджує ухвалені Державною Народною Радою умови з іншими Державами” [336]. Державна Народна Рада УНР не розглядала і не стверджувала, а Голова Директорії УНР не затверджував Люблінської угоди ПКНВ з УРСР.

Подібні історично-правові обставини стосуються й ситуації з Білоруссю. 9 березня 1918 р. Другою Уставною грамотою була проголошена Білоруська Народна республіка (БНР). 25 березня 1918 р. Третьою Уставною грамотою було проголошено незалежність БНР. Унаслідок окупації території БНР ЧА, її керівництво виїхало за кордон і до нинішнього дня знаходиться в екзилі у канадському Торонто [735]. У свою чергу на окупованих теренах БНР була утворена маріонеткова БРСР та структурна складова радянської окупаційної адміністрації – РНК БРСР.

Другий Всебілоруський конгрес у Мінську 27 червня 1944 р. підтвердив незалежність проголошеної 25 березня 1918 р. БНР, а Білоруську центральну раду (БЦР) оголосив правонаступницею Ради БНР [283]. Правові підстави існування керівництва БНР в екзилі і ставлення до радянського окупаційного режиму та його актів визначає “Зварот Беларускай Цэнтральнай Рады да ўсіх урадаў і народаў супраць дзейнасці савецкіх улад на вызваленай тэрыторыі Беларусі” від 20 серпня 1944 р., підписаний президентом БЦР Р. Астровським 3 вересня 1944 р. У ньому вказується, що не визнається за форму білоруської державності накинута радянським режимом форма БРСР; створений Москвою нібито білоруський уряд немає ніяких правних компетенцій, відповідно, усі угоди чи постанови уряду СРСР і еміграційного уряду РП, які стосуються території Білорусі і білоруського народу, які були укладені раніше або будуть укладені у майбутньому, не мають ніякої правової сили; лише БЦР є єдиним повноправним представником білоруського народу; теперішнє захоплення більшовиками території Білорусі БЦР вважає тимчасовою

військовою окупацією [289, с. 238–239]. Відповідно, ще до 9 вересня 1944 р. законне керівництво БНР офіційно констатувало радянську окупацію БНР і визнало нелегальним будь-які угоди, укладені без його участі.

Литовська Республіка на вересень 1944 р. не мала самостійного державного представництва, але внаслідок другої радянської окупації на її території існувала маріонеткова ЛитРСПР та структурна складова радянської окупаційної адміністрації – РНК ЛитРСПР. Вже згадана відповідь МЗС ЛР від 23 грудня 2016 р. повідомляє про невизнання сучасним керівництвом ЛР легальності Люблінської угоди ПКНВ з ЛитРСПР від 22 вересня 1944 р. [78].

Отже, на 1944 р. РНК УРСР, РНК БРСР та РНК ЛитРСПР ПКНВ були структурними складовими радянської окупаційної адміністрації, а не самостійними суб'єктами міжнародного права, що також виключає “міжнародність” Люблінських угод вересня 1944 р.

На підставі чинного на 1944 р. законодавства і навіть законодавства, на яке посилалися КРН/ПКНВ, укладення міжнародних договорів було у виключній компетенції президента РП. ПКНВ не був суб'єктом міжнародного права і, відповідно, не мав компетенції щодо підписання міжнародних угод. Люблінські угоди ПКНВ з УРСР і БРСР не можуть вважатися “міжнародними” не лише через подані вище об'єктивні критерії внутрішньопольського та міжнародного права, але навіть з огляду на те, що самі підписанти цих угод такими їх не вважали, усвідомлено викреслюючи цю категорію на їх означення. За аналогією і Люблінська угода ПКНВ з ЛитРСПР, будучи однотипною з вищевказаними, також не може бути віднесена до категорії міжнародних. РНК УРСР, РНК БРСР та РНК ЛитРСПР не мали дипломатичних відносини з ПКНВ, що виключає легальність підстав щодо участі ПКНВ і РНК УРСР, РНК БРСР та РНК ЛитРСПР як сторін в “укладенні” Люблінських угод вересня 1944 р. Крім того, незареєстрованість у Секретаріаті ЛН та неопублікованість у “League of Nations Treaty Series” виключають найменшу вірогідність віднесення Люблінських угод вересня 1944 р. до категорії

міжнародних. Отже, трактування Люблінських угод вересня 1944 р., а з-поміж них і Люблінської угоди ПКНВ з УРСР, як “міжнародних” є спотворенням реального стану речей зі спробою надання невідповідного статусу цим угодам.

2.6. Місцезнаходження оригінальних примірників Люблінських угод вересня 1944 р.

Категорія “оригінальні примірники” Люблінських угод вересня 1944 р., з огляду на нелегальність самих угод, має на увазі примірники Люблінських угод вересня 1944 р. під якими стоять оригінальні підписи Е. Осубки-Моравського, М. Хрущова, П. Пономаренка та М. Гядвіласа, а також відтиски “мокрих” печаток ПКНВ та РНК УРСР, РНК БРСР, РНК ЛитРСР.

В усіх, без винятку, роботах за темою евакуації 1944–1946 рр. автори посилаються на копії Люблінських угод вересня 1944 р. і навіть не ставлять питання, чи існують взагалі, фізично, оригінальні примірники цих угод та не намагаються з’ясувати їх місце знаходження.

Зазвичай двосторонні угоди укладаються в двох примірниках мовами договірних сторін. У відповідності до принципу альтернату сторона отримує один примірник для себе, саме той, в якому, вона фігурує на першому місці [677, с. 79]. Тексти договору мовою кожної з договірних сторін є юридично рівнозначними – автентичними [728]. У внутрішньому правопорядку лише текст мовою, визначеною в угоді для даної сторони, є автентичним і лише у такому разі обов’язковим для реалізації.

Згідно з правом договорів, оригінали передаються до Міністерства закордонних справ [88]. Норми міжнародного права, як ключовий елемент легальності міжнародних актів, вимагають наявності оригіналів, підписаних двосторонніх міжнародних угод, у кожної зі сторін підписантів, якщо інше не визначено умовами самих угод.

На наш запит до міністра ЗС РП В. Ващиковського з Правно-трактатового департаменту МЗС РП надійшла відповідь від

25 жовтня 2016 р. [84], з якої відомо, що у Архіві ТПТД МЗС РП зберігається польськомовний оригінальний примірник Люблінської угоди ПКНВ з БРСР [236] та польськомовний оригінальний примірник Люблінської угоди ПКНВ з ЛитРСР [237]. Проте польськомовний оригінальний примірник Люблінської угоди ПКНВ з УРСР відсутній, є лише його завірена копія [232]. А також польськомовні копія “Протоколу до угоди між ПКНВ і урядом УРСР від 9 вересня 1944 р.” від 14 грудня 1945 р. [233] та копія “Протоколу між урядом УРСР і урядом РП до Угоди про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР від 9 вересня 1944 р.” від 6 травня 1947 р. [234]. Треба відзначити, що Люблінські угоди вересня 1944 р. (оригінальні примірники і копії), як і інші документи Архіву ТПТД МЗС РП, як поінформовано в листі від 28 червня 2016 р., не мають нумерації справ (sygnatur), вони знаходяться в течках, які мають свою ідентифікацію лише для внутрішнього користування [87].

Лист МЗС ЛР від 23 грудня 2016 р.: “Министерство иностранных дел не располагает в своих архивах ни оригиналом упомянутого Люблинского соглашения, ни каким-либо другим с ним связанным и Вас интересующим материалом” [78]. У Литовському Центральному державному архіві немає литовськомовного оригінального примірника Люблінської угоди ПКНВ з ЛитРСР від 22 вересня 1944 р. [77, с. 1]. У цьому архіві зберігається, як і в Архіві ТПТД МЗС РП, польськомовний примірник зазначеної угоди [262, арк. 15–25]. Хоча ст. 21 угоди визначала, що: “Ця Угода складена польською і литовською мовами в двох примірниках, при чому при тлумаченні її обидва тексти вважаються автентичними”. Як виникає з повідомлення М. Булганіна від 22 вересня 1944 р., литовськомовний примірник Люблінської угоди ПКНВ з ЛитРСР існував. Проте, імовірно, підписаними і завіреними печатками стали два польськомовні примірники. При тому, польськомовний оригінальний примірник Люблінської угоди ПКНВ з ЛитРСР, який був наданий ЛитРСР є не лише польськомовний, але у ньому сторона ПКНВ

виступає на першому місті, що є порушенням принципу альтернату. Без наявності у себе литовськомовного оригінального примірника Люблінської угоди сторона ЛитРСП не мала підстав щодо виконання її умов.

Також нами встановлено, що білоруськомовний оригінальний примірник Люблінської угоди ПКНВ з БРСР зберігається в архіві МЗС РБ [90, арк. 1–14]. Крім того, у архіві МЗС РБ зберігаються наступні оригінальні примірники: російськомовний протокол № 1 “Совещания Главного уполномоченного ПКНО по эвакуации и Главного представителя СНК БССР по эвакуации” від 27 жовтня 1944 р. [89, арк. 1], російськомовний протокол № 2 “Совещания и. о. Главного уполномоченного ПКНО по эвакуации и Главного представителя СНК БССР по эвакуации” від 20 листопада 1944 р. [91, арк. 1], білоруськомовний “Додатковы пратакол да пагаднення паміж урадам БССР і ПКНВ аб эвакуацыі беларускага насельніцтва з тэрыторыі Польшчы і польскіх грамадзян з тэрыторыі БССР ад 9 верасня 1944 года” від 25 листопада 1945 р. [92, арк. 1–2], а також, польськомовний оригінальний примірник цього ж додаткового протоколу від 25 листопада 1945 р. [93, арк. 4–5]. З чого виникає, що за відсутності у польської сторони польськомовного оригінального примірника цього додаткового протоколу від 25 листопада 1945 р., вона немала підстави до виконання його умов.

На наш запит до міністра ЗС України П. Клімкіна з ГДА МЗС України надійшла інформація, що обидва оригінальні примірники Люблінської угоди ПКНВ з УРСР, як україномовний, так і польськомовний, зберігаються в цій установі у Києві [75]. Також у цьому архіві зберігаються: україномовний і польськомовний оригінальні примірники “Додаткового протоколу до Угоди між Урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР від 9 вересня 1944 р.” від 14 грудня 1945 р. [35, с. 34–40] та україномовний і польськомовний оригінальні примірники “Протоколу між Урядом УРСР і Урядом Польської

Республіки до Угоди про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР від 9 вересня 1944 р.” від 6 травня 1947 р. [34, с. 29–33]. Польська сторона має лише завірені польськомовні копії цих актів.

Наявність у Києві обох, як україномовного так і польськомовного оригінальних примірників Люблінської угоди ПКНВ з УРСР, підтверджує вірогідність нашої версії щодо підписання Люблінської угоди ПКНВ з УРСР окремо кожною зі сторін: спочатку Е. Осубкою-Моравським у Любліні, а потім вже М. Хрущовим у Києві. Якщо б Люблінська угода ПКНВ з УРСР була вже підписана обома сторонами у Любліні, то немає сенсу переправляти польськомовний оригінальний примірник до Києва.

Свідченням того, що для нашої гіпотези існують підстави слугує наступна серія документів. Першим документом є офіційний запит юридичного бюро МЗС РП до посольства РП в Москві від 9 грудня 1947 р. за підписом директора Юридичного бюро Ю. Маковського: “Юридичне бюро, комплектуючи архів трактатів, переконалося, що йому не вистачає багатьох з угод, укладених Польщею з Радянським Союзом у 1944 і 1945 роках. У зв’язку з цим бюро просить про надання йому, як можна швидше, хоча б копій всіх цих угод, якщо не знайдуться їх [підкреслено] оригінали, які, відповідно до циркуляру Прем’єра, повинні зберігатися в архіві трактатів юридичного бюро. Як приклад відсутніх текстів додаю: угоди про репатріацію, укладені з Литвою, Україною і Білоруссю, угода про оптації з С.Р.С.Р., а також всі (не таємні) військові угоди, укладені з Союзом, про які запитує Міністерство національної оборони. Вважаю, що у цій останній справі буде найбільш компетентним полковник Бардах [підкреслено]. У зв’язку з тим, що ці копії будуть без оригіналів, я дуже прошу про їх завірення” [230, арк. 21]. Зі змісту документу виникає, що той самий Ю. Маковський, автор вже цитованої “Teorji i techniki zawierania umów międzynarodowych”, доктор права, дипломат, який знався на специфіці міжнародного права, при комплектуванні архіву трактатів

юридичного бюро МЗС РП виявив неприпустиму річ – відсутність оригіналів угод, які повинні були зберігатися в цьому архіві. З контексту виникає, що місцезнаходження оригінальних примірників Люблінських угод вересня 1944 р. на території РП невідоме, у зв'язку з цим запит і направляється до посольства РП в Москві, хоча і без певності, що оригінальні примірники там будуть, тому є прохання про завірення копій. Відповідно, на грудень 1947 р. МЗС РП не диспонує не лише оригінальними примірниками Люблінських угод вересня 1944 р., але навіть їх копіями.

Факт відсутності польськомовних оригінальних примірників Люблінських угод вересня 1944 р. у польської сторони на грудень 1947 р., є додатковим аргументом щодо висунутої нами гіпотези про фізичну відсутність Люблінських угод ПКНВ з УРСР і БРСР на засіданні КРН 9 вересня 1944 р.

Проблема з відсутністю оригінальних примірників Люблінських угод вересня 1944 р. у польської сторони не завершилася в грудні 1947 р., тим більше, що у посольстві РП в Москві цей запит отримано 7 січня 1948 р. [230, арк. 21].

Відповідь посольства РП в Москві від 27 березня 1948 р. за підписом радника посольства в Москві Я. Замбровича до директора юридичного бюро МЗС РП Ю. Маковського: “Посольство Р.П. у Москві надсилає в додатку копії угод, укладених Польщею з Радянським Союзом у 1944 і 1945 роках. Це копії з копій, тому що посольство має лише копії. Додатки: [...] 3) Додатковий протокол до угоди Польщі з СРСР від 9.IX.1944 р. 4) Угода між ПКНВ і Урядом ЛитРСР про евакуацію польських громадян з території Литовської РСР і литовського населення з території Польщі від 22.IX.44 р. [...]” [231, арк. 24]. Проте копії вказаної Люблінської угоди ПКНВ з ЛитРСР, як і інших з перерахованих копій актів у цій архівній справі немає. Можна припустити, що саме ця копія Люблінської угоди ПКНВ з ЛитРСР знаходиться у згаданій вище архівній справі КРН, а напис на ній “Копія з незавіреної [підкреслено] копії. Брак оригіналу” [191, арк. 369] міг бути

зроблений в березні 1948 р. в посольстві РП в Москві, бо у цьому листі теж говориться про “копії з копій”. І як вже зазначалося, на копії Додаткового протоколу до Люблінської угоди ПКНВ з ЛитРСР від 10 грудня 1945 р., який зберігається поруч з копією Люблінської угоди ПКНВ з ЛитРСР є дата завірення копії – “24.ІІІ.1948” [192, арк. 376], яка близька до дати написання цього листа – 27 березня 1948 р. Хоча саме цього Додаткового протоколу в листі й не вказано, але, можливо саме його і було помилково записано, як “Додатковий протокол до угоди Польщі з СРСР від 9.ІХ.1944 р.”, помилково вписуючи замість “ЛитРСР” – “СРСР”, могли помилитися і з датою, тим більше що “угоди Польщі з СРСР від 9.ІХ.1944 р.” не існує.

Подальше листування доводить факт відсутності оригіналів Люблінських угод вересня 1944 р. у польської сторони і у 1949 р.

Лист МЗС РП від 10 лютого 1949 р. за підписом начальника Бібліотечно-архівного відділу Р. Флешарової до посольства РП в Москві: “У листі посольства від квітня 1948 р. /R-032/2/ значиться: “3. 12 липня 1946 р. Посольство передало до архіву МЗС акти Посольства Р.П. у Москві за 1944 і 1945.” Бібліотечно-архівний відділ МЗС щиро просить про надіслання копії листа, який супроводжував передачу, відповідно до його номеру і даних щодо адресату, типу актів і тому подібних уточнень, які дають можливість знайдення переданих актів” [223, арк. 1]. Тобто спроба передати до МЗС РП акти з посольства РП в Москві вже відбувалася у липні 1946 р., але на лютий 1949 р. вони були загублені. Наступним був лист МЗС РП від 26 березня 1949 р. за підписом начальника Бібліотечно-архівного відділу Р. Флешарової до посольства РП в Москві: “Пересилаючи у додатку копії наших листів від 10 лютого ц.р. /GMA-032/P/1/49/ і /GMA-032//1/49/, Бібліотечно-архівний відділ МЗС знову просить якнайшвидше надіслати інформацію щодо справи актів, про які мова у в[ище]/в[казаних] листах” [224, арк. 2]. Відповідь посольства РП в Москві від 30 березня 1949 р. за підписом аташе посольства Й. Кадлефа до Бібліотечно-архівного відділу

МЗС РП: “У відповідь на лист МЗС від 10 лютого ц.р. у справі передачі актів до Архіву МЗС, Посольство РП пересилає у додатку акт прийому-передачі з переліком актів, переданих до МЗС за 1944 і 1945 рр. Передані акти особисто забрала, будучи у службовому відрядженні, тодішня керівник Головної канцелярії МЗС гр. Дорота Лассман” [225, арк. 3]. У листуванні з цього питання останнім був лист Посольства РП в Москві від 17 жовтня 1949 р. за підписом аташе Посольства Й. Кадлефа до Бібліотечно-архівного відділу МЗС РП: “Посольство Р.П. в Москві пересилає в додатку решту течок з актами відповідно до доданого списку за 1944–1945 рр. Ці акти у своїй більшості належать до категорії “В” і повинні підпасти вибракуванню, однак з огляду на те, що Представництво П.К.Н.В. в Москві було початком Міністерства, посольство вважає за слушне передати їх до М.З.С. для можливого використання. Разом з тим посольство зазначає, що частина актів за вказані роки була передана до Архіву М.З.С. у 1946 р. через делеговану з цією метою до Москви тодішньою керівницею Головної канцелярії М.З.С. гр. Д. ЛАССМАН” [226, арк. 4]. В додатку долучений “Список течок Загальної канцелярії Представництва Польського Комітету Національного Визволення в С.Р.С.Р. за 1944 рік”. У цьому списку вказана течка “Z-18 Репатріація з Білорусі, України [так в документі] і Литви” – 7 справ [227, арк. 5]. А також “Список течок Загальної канцелярії посольства Р.П. в Москві за 1945 рік”. У цьому списку також є течка під назвою “Z-18 Репатріація з Білорусі, України і Литви” – 89 справ (в двох течках) [228, арк. 6]. Імовірно, МЗС РП нарешті отримало відповідні копії актів і змогло доукомплектувати Архів трактатів Юридичного бюро, зокрема і копіями Люблінських угод вересня 1944 р.

На підставі аналізу листування між МЗС РП і посольством РП в Москві з’ясовано відсутність у польської сторони оригіналів Люблінських угод вересня 1944 р. у період здійснення евакуаційної акції 1944–1946 рр. Копії Люблінських угод вересня 1944 р. в МЗС РП могли з’явитися в МЗС РП не раніше осені 1949 р.

З Архіву ТПТД МЗС РП листом від 7 березня 2019 р. поінформовано, що бракує документів, які підтверджують час передачі оригінальних примірників Люблінських угод ПКНВ з БРСР і ЛитРСР до Варшави; вважаючи, що зародки МЗС Народної Польщі були у Любліні [88]. Хоча насправді, як видно з поданої вище переписки, МЗС Народної Польщі зародилося в Москві.

Отже, час появи польськомовних оригінальних примірників Люблінських угод ПКНВ з БРСР і ЛитРСР в МЗС РП, у польської сторони, невідомий, але як виникає із загальної ситуації, це не могло статися раніше 1950 р. Не виключено, що польськомовний примірник Люблінських угод ПКНВ з БРСР, у зв'язку з імовірністю роздільного підписання, міг бути 9 вересня 1944 р. в Любліні спочатку підписаний Е. Осубкою-Моравським в приміщенні, де розташовувався ПКНВ – вул. Спокійна, 4, та разом з білоруськомовний примірником, бути переправлений до Представництва СРСР при ПКНВ – вул. Венявська, 12, де, імовірно, перебуваючий там П. Пономаренко міг її підписати і завірити печаткою. Після цього польськомовний примірник Люблінської угоди ПКНВ з БРСР міг просто залишитися у цій же установі і не бути фізично доступною для польської сторони вже цього ж дня. Унаслідок чого і відбулася її “ратифікація” разом з такою ж недоступною для “ратифікантів” Люблінською угодою ПКНВ з УРСР, яка у цей час могла вже прямувати до Києва.

Не виключено, що ситуація з польськомовним оригінальним примірником Люблінською угодою ПКНВ з ЛитРСР подібна до ситуації з польськомовним оригінальним примірником Люблінської угоди ПКНВ з БРСР: після підписання М. Гядвіласом вона могла залишилася в Представництві СРСР при ПКНВ і бути недоступним польській стороні. Тобто припустімо, що Люблінські угоди ПКНВ з БРСР і ЛитРСР від вересня 1944 р. могли знаходитися у Представництві СРСР при ПКНВ, а потім у

Посольстві СРСР в РП і вже звідки потрапити, імовірно після 1950 р., до МЗС РП.

Є очевидною відсутність у польської сторони протягом усього періоду евакуаційної акції 1944–1946 рр. польськомовних оригінальних примірників Люблінських угод вересня 1944 р. Це виключає будь-які, навіть псевдо-легальні, підстави виконання польською стороною умов Люблінських угод вересня 1944 р.

Обставини, пов'язані з появою Люблінських угод вересня 1944 р., виразно підкреслюють картину правового хаосу. Проте, якщо на цю ж ситуацію поглянути в контексті репресивної політики радянського і підконтрольного йому польського тоталітарних режимів, все відповідає її курсу. Тобто заради досягнення поставленої мети порушуються як основоположні, так і елементарні норми права. А також цілеспрямовано впроваджуються несумісні, з законодавчої точки зору, засади, які призводять до нормативної конфронтації та закладають контрправові міни уповільненої дії.

Досліджуючи статус Люблінської угоди ПКНВ з УРСР, не можна залишити поза увагою і вимір відповідальності тих польських громадян, які стали на шлях співпраці з радянським окупантом. Колабораціоніські КРН і ПКНВ діяли на шкоду державних інтересів РП та були співорганізаторами репресивних акції проти польських громадян. Співпраця польських громадян, членів КРН і ПКНВ, з радянським окупаційним режимом, антизаконна спроба привласнення урядових повноважень, проголошених в Маніфесті від 22 липня 1944 р., заклики до невизнання Конституції 1935 р., непокори законному еміграційному керівництву РП, незаконне виготовлення та використання печаток, незаконне видання документів, актів і укладення угод, з-поміж яких і Люблінська угода ПКНВ з УРСР, як і інше, може підпадати під норми статей 99, 107, 136, 137, 156, 187 Кримінального кодексу 1932 р. [424, с. 1161, 1166–1167], чинного на 1944 р. У світлі норми правової

відповідальності є виразним злочинний характер діяльності КРН/ПКНВ та незаконність появи Люблінської угоди ПКНВ з УРСР.

Висновки до розділу 2

Радянсько-польські відносини від вересня 1939 р. мали коливальний характер і були остаточно перервані за ініціативою СРСР у квітні 1943 р. Радянський тоталітарний режим вдався до здійснення маніпуляцій формуючи псевдо-державні структури РП.

КРН і ПКНВ не могли бути легальними інституціями. У формальному вимірі вони ніколи не були створені, що крім іншого, пов'язано з відсутністю документальної фіксації факту їх появи. Рівень і вид влади КРН і ПКНВ не мав у державній системі законодавчої визначеності, як і рівень їх компетенції. ПКНВ був структурною складовою радянської окупаційної адміністрації на території РП. У зв'язку з цим, символіка, печатки, документи, акти, угоди ПКНВ були символікою, печатками, документами, актами, угодами, структурної складової радянської окупаційної адміністрації, а члени ПКНВ були її функціонерами, підпорядкованими М. Булганіну, як радянському наміснику РП. Існування ПКНВ можна кваліфікувати, як діяльність групи державних злочинців, які з допомогою іноземної військової сили та спецслужб зробили спробу узурпування влади в РП.

ПКНВ не мав належних правно-міжнародних підстав щодо визнання його правосуб'єктності у міжнародних відносинах, творення норм міжнародного права та несення відповідальності за його порушення, тобто не був суб'єктом міжнародних правовідносин, який володіє правоздатністю до представлення інтересів РП під час укладання міжнародних угод.

У Люблінських угодах вересня 1944 р. ПКНВ представляв лише самого себе, але не РП, з чого виникає, що польська сторона, як така, на сторінках цих угод навіть не прописана. Законне еміграційне керівництво РП не лише жодним чином не брало участі в укладанні Люблінських угод вересня 1944 р.,

але категорично виступало проти їх появи та реалізації евакуації 1944–1946 рр., вважаючи її репресивною акцією радянського тоталітарного режиму.

Є підстави для визнання юридичної сили Люблінської угоди ПКНВ з УРСР, як нікчемної. Нікчемні правочини належить до недійсних правочинів, тобто таких, які здійснилися, але на підставі наявних у них недоліків не мають правової сили. Опрацьований матеріал не виключає також визначення статусу Люблінської угоди ПКНВ з УРСР в характері неукладеного правочину, тобто такого, який ніколи не існував та існувати не міг, тому юридичної сили не має. Проте за обох підходів Люблінська угода ПКНВ з УРСР не могла мати юридичної сили.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора “Правовий статус Люблінської угоди з УРСР у контексті правового статусу ПКНВ” [546] та “Сфрагістичний матеріал як складова визначення правового статусу ПКНВ” [547].

РОЗДІЛ 3.

РИСИ ТА ХАРАКТЕР ПРИМУСОВОЇ ЕВАКУАЦІЇ ПОЛЬСЬКИХ ГРОМАДЯН ДО УРСР 1944–1946 рр.

Евакуація 1944–1946 рр. є багатогранною та складною темою, яка і дотепер в дослідницькому просторі залишає багато нез'ясованих питань. Її складові, зокрема декларації актів та реальна практика, етнічне походження та національна належність, громадянський статус та права, інтереси радянської тоталітарної системи та жертв репресії, при більш ретельному дослідженні виявляють в собі як неоднозначність так і категоричні суперечності.

3.1. Громадянський статус, етнічне походження, національна належність та приватна власність осіб міграційних потоків Захід–Схід, Схід–Захід

Текст Люблінської угоди ПКНВ з УРСР містить інформацію про можливість двовекторної міграції – з Заходу на Схід та у протилежному напрямку. На перший погляд обидва міграційні потоки мали бути подібними. Проте у кожного з них існують свої специфічні риси.

Привертає до себе увагу непаритетність категорій, виписаних у назві самої Люблінської угоди ПКНВ з УРСР та в документальних матеріалах, пов'язаних з виконанням її умов. Стосовно міграційного потоку Захід–Схід вживається категорія національної належності – “українське населення”, а до міграційного потоку Схід–Захід – категорія громадянського статусу – “польські громадяни”. Проте обидві ці категорії є недостатньо вичерпними та відповідними реаліям.

Безсумнівним є факт, що означене “українське населення”, яке евакуйовувалося до УРСР на 1944 р. мало громадянський статус, визначений нормами Закону “Про громадянство Польської Держави” від

20 січня 1920 р. [441, с. 82–83]. Головний представник уряду РП у справах евакуації в своєму листі від 26 листопада 1945 р. акцентує на цьому увагу: “на підставі Угоди від 9.9.1944 р. укладеної між П.К.Н.В. і урядом У.Р.С.Р. евакуації підлягають польські громадяни [перекреслено] української, російської, білоруської і русинської національності” [172, арк. 423]. Умови Люблінської угоди ПКНВ з УРСР не мали в собі норм щодо позбавлення осіб, які евакуюються до УРСР, польського громадянства та надання їм радянського. Польське право не має жодного акту щодо позбавлення польського громадянства осіб, евакуйованих на територію СРСР за Люблінськими угодами вересня 1944 р.

Відмінною від Люблінських угод вересня 1944 р. була угода РНК СРСР і ТУНС РП “О праве на выход из советского гражданства лиц польской и еврейской национальностей, проживающих в СССР, и об их эвакуации в Польшу, и о праве на выход из польского гражданства лиц русской, украинской, белорусской, русинской и литовской национальностей, проживающих на территории Польши, и об их эвакуации в СССР” від 6 липня 1945 р. (Угода від 6 липня 1945 р.). За цією угодою громадянський статус евакуйованих підлягав зміні, що зазначено вже в самій назві, а статті визначали процедуру: ст. 2. ТУНС РП погоджувався надати право виходу з польського громадянства; ст. 7. особи, які мали право на вихід з польського громадянства і знаходилися на момент підписання угоди на території РП, могли звернутися до 1 листопада 1945 р. через місцеві органи з клопотанням про вихід з польського громадянства [119, с. 23, 25]. Протоколом від 11 листопада 1945 р. термін подачі клопотання був продовжений до 1 січня 1946 р. [120, с. 34]. На 26 липня 1945 р. в Москві була створена Радянсько-польська змішана комісія з евакуації за Угодою від 6 липня 1945 р. [346, с. 3], яка завершила свою діяльність на підставі Постанови РМ СРСР № 2238-923 від 5 жовтня 1946 р., в УРСР на підставі Постанови РМ УРСР “О ликвидации Комиссии при Совете Министров УССР,

а также обласных комиссий по эвакуации польских граждан” від 28 жовтня 1946 р. [733]. 9 серпня 1945 р. на другому засіданні комісії радянська делегація повідомила про підготовку ряд заходів щодо початку робіт відповідних радянських органів з прийняття клопотань [118, арк. 3]. На території РП, наприклад, в “Obwieszczeniu Nr. 42” президента міста Любліна від 11 жовтня 1945 р. повідомлялося, що Угода від 6 липня 1945 р. не стосується російського, українського, білоруського, русинського та литовського населення з території Білостоцького, Люблінського та Ряшівського воєводств, яке відповідно до угод, укладених 9 і 22 вересня 1944 р. між урядами УРСР, БРСР, ЛитРСР та ПКНВ, буде евакуйоване до СРСР за посередництвом уповноважених цих республік; польські громадяни, мешканці Любліна, які бажають отримати радянське громадянство і переселитися до СРСР, повинні подати свої заяви до Міського староства в Любліні до 1 листопада 1945 р.; польські громадяни, які отримають згоду на зміну громадянства, будуть поінформовані про час і порядок виїзду до СРСР [179]. “Инструкция о порядке оформления ходатайств о выходе из советского гражданства и о приеме в гражданство СССР лиц, подпадающих под действие заключенного 6 июля 1945 года Соглашения между Правительством СССР и Временным правительством национального единства РП” до наказу НКВС № 0219 від 24 серпня 1945 р. пунктом 9 визначала, що особи, які підпадали під дію Угоди від 6 липня 1945 р. і у відповідності до неї вийшли з польського громадянства, звертаються із заявою про прийняття до радянського громадянства у посольство або консульство СРСР за місцем перебування заявника [60, арк. 117]. Саме норми Угоди від 6 липня 1945 р. та актів на її виконання, реалізація яких відбувалася паралельно з реалізацією умов Люблінських угод вересня 1944 р., яскраво підкреслюють неможливість втрати польського громадянства евакуйованими до республік СРСР за умовами Люблінських угод вересня 1944 р., тому що ніякої подібної процедури статтями цих угод для них не передбачалося.

Указ ПВР СРСР “О выходе из советского гражданства лиц польской и еврейской национальностей, бывших польских граждан и членов их семей, переселяющихся из СССР в Польшу, и о приобретении советского гражданства лицами русской, украинской, белорусской, русинской и литовской национальностей и членами их семей, переселяющимися из Польши в СССР” від 10 листопада 1945 р. в частині щодо осіб, які потрапляли до СРСР на підставі Угоди від 6 липня 1945 р. та Люблінських угод вересня 1944 р. встановлював, що вони “преобретают советское гражданство с момента их прибытия на территорию СССР” [122, арк. 7]. Ця норма щодо осіб, які за Угодою від 6 липня 1945 р. відмовилися від польського громадянства на території РП і вже там подавали клопотання на отримання радянського громадянства, була наступним послідовним кроком процедури, визначеної попередніми актами. Але для польських громадян, евакуйованих до республік СРСР за Люблінськими угодами вересня 1944 р., стосовно яких взагалі, жодним актом, не було визначено будь-яких норм та процедури щодо зміни громадянського статусу, це було лише декларацією, що не могла призвести до зміни їх громадянського статусу. Разом з тим, пункт 8 Директиви НКВС СРСР “О порядок оформления дел и списков о выходе из советского гражданства лиц польской и еврейской национальностей, подпадающих под действие Советско-Польского Соглашения от 6 июля 1945 г.” від 19 листопада 1945 р. передбачав: “Гражданам русской, украинской, белорусской, русинской и литовской национальностей, прибывающим из Польши в порядке советско-польских соглашений от 9 и 22 сентября 1944 года в места, где введена паспортная система, выдавать советские паспорта на общих основаниях, т. е. по представлении ими документов, свидетельствующих о месте и времени их рождения, или удостоверений, выдаваемых уполномоченными по эвакуации” [59, арк. 35–36]. Проте отримання радянських паспортів евакуйованими польськими громадянами, як і взагалі нормативно встановлена паспортизація іноземців в СРСР за радянським законодавством, не надавало їм

статусу радянських громадян. У цьому випадку радянський паспорт був лише документом ідентифікації особистості. Звернімо також увагу на те, що паспортизація категоричної більшості евакуйованих польських громадян, які проживали у сільській місцевості, відбулася лише у другій половині 1970-х рр. Відповідно, особи, які потрапили до СРСР у 1944–1946 рр. на підставі Люблінських угод вересня 1944 р., надалі залишалися у попередньому статусі – польських громадян. Детальне дослідження цього питання опрацьовано нами у окремій статті “Громадянський статус осіб, примусово евакуйованих до УРСР 1944–1946 рр.”.

Польські громадяни української, російської, білоруської та русинської національності склали цілісну, історично іменовану як “руська”, етномовнокультурну групу, конфесійно належну до східного обряду. Разом з тим, у її складі були і римо-католики, зокрема у випадку мішаних шлюбів. До неї також належали етнічні поляки та представники інших етносів православного і греко-католицького віросповідання.

Наявність етнічної строкатості у середовищі польських громадян, які потрапляли до УРСР 1944–1946 рр. демонструє наступний приклад. У 1772 р. до Габсбурзької монархії були приєднані південні регіони Речі Посполитої, з яких створено Королівство Галичина та Лодомерія з Великим князівством Краківським і князівствами Освенцимським і Заторським. У 1773 р. до нього приєднано район Спішу, у 1775 р. – Буковину. Імператорка Марія Терезія 1 жовтня 1774 р. видала патент щодо оселення німецьких колоністів на цих територіях. Імператор Йосиф II, продовжуючи політику матері, видав патенти від 17 вересня і 10 листопада 1781 р. Відповідно до офіційних даних, у процесі переселення на ці території впродовж 1782–1786 рр. взяло участь 3249 сімей німецьких колоністів, які налічували від 14400 до 14669 осіб. Районами їх походження були Західнонімецькі землі, зокрема Пфальц, який дав максимальне число колоністів (36%), а також прилеглі країни [676, с. 31, 37, 38, 99, 106]. Специфічним для населення Пфальця, було

те, що після спустошення Тридцятирічною війною 1618–1648 рр., він був знову, відносно швидко, заселений, зокрема іммігрантами з північної Італії. Через століття германізовані нащадки італійців також долучилися до міграційного потоку, що плинув до північно-східних регіонів Габсбурзької монархії [731].

У рамках Йосифінської колонізації 14 березня 1783 р. був виданий ще один патент, яким надавалася можливість великим землевласникам оселяти колоністів на території своїх приватних володінь [689, с. 158]. На підставі цього патенту, граф А. Замойський уклав контракти – 14 вересня 1784 р. [139, арк. 165–172], 28 лютого 1785 р. [240, арк. 1–8] і 1 травня 1785 р. [140, арк. 173–187] та оселив у межах своєї ординації сотню сімей німецьких колоністів, частина з яких походила з Пфальця. Ця група, в декілька сотень осіб, була поселена в дев'яти селах біля Замостя [689, с. 169]. За конфесійною належністю вони були римо-католиками. Але, наприклад, один з колоністів, Йохан Кус (Joannes Kus), в записі про смерть у віці 61 року – 6 грудня 1800 р. має: “Religionis a Catholica” (релігія не католицька) [241, арк. 189], що може вказувати на належність до однієї з протестантських деномінацій. Хоча його сини – Матеус (Matheus), запис про шлюб у віці 30 років – 19 січня 1794 р. [241, арк. 14] і Томас (Thomas), запис про смерть у віці 30 років – 24 липня 1798 р. [241, арк. 188], значаться римо-католиками.

За більше ніж півтора століття проживання на Замойщині нащадки колоністів розселялися по інших населених пунктах, вступали у мішані шлюби з місцевим населенням (що зафіксовано у метричних книгах, фонди яких подано у першому розділі дисертації) та асимілювалися. Певна їх частина залишилась римо-католиками, але вже спілкувалася польською мовою. Інша, спочатку перейшла на греко-католицизм, а потім у 1875 р., як і уся Холмщина, на православ'я (“руську віру”) і спілкувалася руською (українською) мовою. Унаслідок цього, на 1944 р. православні етнічні німці та італо-німці у списках

на евакуацію до УРСР в графі “національність” мали запис “руск.” або “укр.” [161]. Нерідко категорії “поляк”, “русин” були означенням декларованої національної належності, але не етнічного походження [692, с. 27].

Основну ж масу польських громадян, яких умови Люблінської угоди ПКНВ з УРСР виштовхували на Схід, складала місцеві русини (українці) – автохтони Холмщини, Підляшшя, Лемківщини, Надсяння. Наприклад – мешканці села Седліска, гміни Високе (на сьогодні гміна Замостя), Замойського повіту, Люблінського воєводства – нащадки руських шляхтичів – братів Панкрата і Михайла, яким 4 вересня 1457 р. Ян Чурило зі Стоянців, опікун неповнолітньої власниці Щебрешинського повіту Зигмунти, з її волі і дозволу надав привілеї, за які вони повинні були: “одним конем на кошт пана з луком служити є зобов’язані, так у посполитому рушінню, як і поза ним, коли буде потреба” [254], тобто – нести військову службу. Зазначені привілеї були підтвержені Яном Чарнковським з Чарнкова, власником Щебрешинського повіту для “седліських громадян” 4 квітня 1593 р. [255] та 7 квітня 1593 р. [256], Яном Замойським “Собіпаном” 15 червня 1662 р. [257], Мартіном Замойським 1685 р. та Клементом Замойським 1760 р. [687, с. 49]. Перша ж писемна згадка про с. Седліску з-поміж 15 сіл Щебрешинської волості сягає 1398 р. Вжите у цьому документі твердження про те, що віддавна ці села мають визначені кордони [660, с. 152], дає можливість припустити їх староруське походження. Відповідно є фактом, що лише документально засвідчена автохтонність седліщан на 1944 р. складала півтисячолітній період.

Польські громадяни руської національності проживали не лише вздовж сучасного українсько-польського кордону. Вони складала питому частку населення і у більш західних регіонах. Довідка-доповідь Члену Військової Ради 4 Українського фронту від 19 лютого 1945 р.: “В отношении 70.000 украинского населения, установлено, что это [...] русины, постоянно проживающие на территории Горлицкого уезда и составляющие, почти, половину населения этого уезда” [22, арк. 8]. Лист Воєводського представника

Тимчасового уряду РП у справах евакуації в Ярославському окрузі від 9 березня 1945 р.: „На території Краківського воєводства, а особливо в населених пунктах Краків, Закопане, Криниця та інші в даний час проживає близько 25 % населення української національності, яке підлягає евакуації” [175, арк. 219].

Пункт 13 Уточнюючої Інструкції до Люблінської угоди ПКНВ з УРСР визначав: “віросповідання не є істотною рисою, яка стверджує національну належність” [164, арк. 19]. Проте досить часто релігія, а навіть обряд, виступали єдиним з істотних елементів національної ідентифікації і самоідентифікації. Пояснювальна записка до заключного звіту Головного уповноваженого по евакуації українського населення по Замоїському повіту від 15 березня 1945 р.: “Распределение населения по национальности – русские и украинцы условно, ибо многие из эвакуируемых на вопрос о национальности отвечали – “православные”” [11, арк. 12]. Польська локальна адміністрація досить безапеляційно оперувала релігійними критеріями, визначаючи православних або греко-католиків, як українців, а римо-католиків як поляків. По суті, відбувалося ототожнення конфесійної належності з національною [692, с. 27].

Визначення національної належності польських громадян складало проблему, пов’язану з відсутністю законодавчо встановлених критеріїв. На 1944 р. польські офіційні документи, як то міжвоєнні паспорти РП, не мали графи “національність” [81]. Реєстри мешканців населених пунктів “Rejestrzy mieszkańców”, складені на початку 1930-х р. та доповнені в подальшому, також не мали графи “національність”, а лише – “віросповідання” та “рідна мова” [249]. Як свідчить начальник Відділу адміністрації міського управління міста Люблін 16 листопада 1945 р.: “Картка прописки містить лише графу “віросповідання”, але не має графи “національність”” [180, арк. 433].

За часів окупації РП Німецькою імперією польські громадяни отримали документи з записом щодо національної належності. На території

Люблінського дистрикту у 1942–1944 рр. видавалися “Розпізнавчі карти”, в яких була графа “народність” [166].

Виходячи з вищенаведеного, ми вважаємо доречним при роботі з заявленою темою дистанціюватися від використання тоталітарного шаблону – “українське населення”, який витісняє собою категорію громадянського статусу, зводячи евакуйованих в УРСР до рівня групи осіб, не пов’язаної нормами права з РП. Відповідно щодо цих осіб є об’єктивним застосування законодавчо унормованої категорії – “польські громадяни”. Сама ж категорія громадянського статусу включає в себе і таку правову складову, як національні меншини РП, до яких і належали польські громадяни української, російської, білоруської, русинської та інших національності. Евакуація до УРСР 1944–1946 рр. охопила польських громадян, представників національних меншин, належних до православної та греко-католицької конфесій, тобто була здійснена за етнічно-релігійною ознакою.

В контексті заявленої теми раціонально вбачається сентенція М. Горного, що юридичне окреслення акції 1944–1946 рр., як “евакуація” з теренів постійного проживання, де-юре передбачало право повернення евакуйованих в місця попереднього проживання з подальшим правом користування тимчасово залишеним приватним майном. У терміні “евакуація” закладено право зворотної дії – “реєвакуація” [515, с. 59]. Такий підхід відображає сутнісні ознаки акції 1944–1946 рр., але разом з тим потребує доповнення та детальної аргументації.

Дійсно, категорія “евакуація”, прописана у Люблінській угоді ПКНВ з УРСР, у правовому плані визначає стан тимчасовості щодо перебування польських громадян та їх нащадків на території УРСР/України та їх перспективну реєвакуацію. Вказана правова тимчасовість не пов’язана з періодом фактичного перебування в УРСР/Україні та не вигасає з часом. Завершення евакуації на пряму узалежнено від законодавчого розв’язання проблеми державним керівництвом України та РП.

Крім того, більш відповідною правовій термінології є категорія не “місця попереднього проживання”, але “місця постійного проживання”. Місця постійного проживання польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР, це – населені пункти, розташовані на території сучасних південно-східних воєводств РП, в яких польські громадяни проживали до їх примусової евакуації в УРСР і де знаходиться їх нерухоме майно – будинки, будівлі та земельні ділянки, що належать їм та їх спадкоємцям на підставі права приватної власності. А населені пункти на території УРСР, до яких потрапили польські громадяни, доцільно означати як “місця розселення/поселення/перебування польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР”.

23–24 жовтня 1944 р. в Любліні під час наради при Головному уповноваженому РНК УРСР з евакуації, секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко вказував: “нам нужно забирать скорей людей”, “на отправку нажимайте”, “скорее забирайте народ”, “нужно так поставить дело – собирайся и уезжай”, “нужно курс взять на быструю эвакуацию” [20, арк. 23]. Відповідно, керівництво УРСР вже у жовтні 1944 р. визначало принцип проведення евакуації до УРСР у ключі категоричного примусу.

На підставі документів Архіву нових актів, є можливим для означення осіб, які потрапили до міграційного потоку Захід–Схід використовувати категорією – “польські громадяни, примусово евакуйовані до УРСР”. Так у доповідній Районного представника ПКНВ по Ярославському округу у справах евакуації від 2 грудня 1944 р. щодо евакуації до УРСР фігурує категорія – “примусове переселення” [177, арк. 346]. У листі заступника Головного представника ПКНВ у справах евакуації від 29 грудня 1944 р. – “акція виселення українського населення” [178, арк. 395]. Виселення – примусова міграція, визначена і організована владою з метою переміщення групи осіб з їх постійного місця проживання до іншого місця, до іншої країни [749]. У листі Міністерства постачання і торгівлі від 3 січня 1945 р.

використано категорію “примусово евакуйоване населення” [167, арк. 91]. У доповідній Воєводського представника у справах евакуації від 24 квітня 1945 р. – “акція виселення українського населення” [176, арк. 304]. У документі Відділу Державного репатріаційного управління у Межиріччі Підляському від 17 жовтня 1945 р. – “українське населення, яке підлягає виселенню за кордони держави” [173, арк. 112]. Ця ж категорія фігурує в документі Воєводського відділу Державного репатріаційного управління у Любліні від 25 жовтня 1945 р. [168, арк. 111]. У доповідній Районного представника уряду РП у справах евакуації у Томшові Любельському від 8 січня 1946 р. узагальнено формулювання звучить таким чином – “підлягають масовому виселенню сім’ї української національності” [171, арк. 399]. У документі Верховного командування ВП від 12 березня 1946 р. – “обов’язок примусової репатріації на територію СРСР” [169, арк. 226]. У документі Шефа кабінету головнокомандувача Міністра національної оборони від того ж 12 березня 1946 р. – “справа виселення українського населення” [170, арк. 234]. Таким чином, вже від грудня 1944 р. в документах органів з евакуації та вищих органів влади Народної Польщі відображений очевидний, такий, що не потребує додаткових роз’яснень, та відповідний до фактичного стану примусовий характер реалізації евакуації польських громадян до УРСР, що може бути достатньою підставою для означення цих осіб категорією “польські громадяни, примусово евакуйовані до УРСР”, а саму евакуаційну акцію 1944–1946 рр. з вектором Захід–Схід– категорією “примусова евакуація польських громадян до УРСР”.

Міграційний потік Схід–Захід, викликаний умовами тієї ж Люблінської угоди ПКНВ з УРСР, формально теж був визначений категорією “евакуація”, але у фактичному вимірі мав принципово інші ознаки і правові наслідки.

У вказаному напрямку відбулася “евакуація поляків і євреїв, що перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 року” [33, арк. 1]. До “поляків” також були віднесені етнічні українці і білоруси римо-

католицького віросповідання, а у випадках змішаних шлюбів і особи належні до східного обряду.

К. Очко-Кедра пропонує використовувати щодо міграції Схід–Захід термін “переселення”, з огляду на те, що “відбулося переміщення громадян РП у межах її кордонів, а не репатріація, тобто повернення до батьківщини, яку раніше вони повинні були залишити” [688, с. 51]. Проте цю сентенцію варто доповнити наступним аргументом.

Дійсно, міграція Схід–Захід охопила осіб з польським громадянством, які також мали і радянське громадянство, надане їм на підставі Указу ПВР СРСР “О приобретении гражданства СССР жителями западных областей Украинской и Белорусской ССР” від 29 листопада 1939 р. [358, с. 41]. Ці особи з подвійним польським та радянським громадянством насправді, до певного моменту, були переміщені в межах де-юре однієї держави – РП. У другому розділі вже розглядалося, що правова нелегальність ПКНВ призвела до того, що через рік після появи Угоди від 27 липня 1944 р., СРСР уклав Договір від 16 серпня 1945 р., на підставі якого лише 5 лютого 1946 р. де-юре з’явився новий радянсько-польський кордон. З огляду на це існує правова колізія – на територіях Західної України і Західної Білорусі, які були окуповані СРСР у 1939 р. і повторно у 1944 р., фактично діяло радянське законодавство. Але на міжнародно-правовому рівні ці території надалі залишалися частиною РП до 5 лютого 1946 р.

Особи з подвійним польським і радянським громадянством, які на підставі Люблінських угод вересня 1944 р., мігрували зі Сходу на Захід, отримали право на вихід з радянського громадянства на підставі Указу ПВР СРСР “О праве на выход из советского гражданства лиц польской и еврейской национальностей и членов их семей, являющихся гражданами СССР в силу Указа ПВС СССР от 29 ноября 1939 года “О приобретении гражданства СССР жителями западных областей Украинской и Белорусской Советских Социалистических республик”” від 5 липня 1945 р. Ст. 4 цього

указу встановлювала, що особи, які виїхали з СРСР на підставі, зокрема, Люблінських угод вересня 1944 р. визнаються такими, які вийшли з громадянства СРСР [738]. Повторно щодо цієї ж категорії осіб, ця норма визначалася таким же чином у вже згаданому Указі ПВР СРСР від 10 листопада 1945 р. Але, як виникає, до 5 лютого 1946 р. території Західної України і Західної Білорусі де-юре не були територією СРСР. Відповідно, польські громадяни на цих теренах не перебували в межах СРСР і евакуація на Захід протягом періоду від листопада 1944 р. до 5 лютого 1946 р. відбулася, як переселення громадян РП у межах її ж кордонів, і вони де-юре не перетинали радянськ-польський кордон. Лише у період від 5 лютого 1946 р. і до закінчення акції осіб міграційного потоку Схід–Захід є можливим означати як репатріантів-переселенців, які поверталися до держави своєї громадянської належності вже із-за нового радянсько-польського кордону.

Найбільш виразно відображає відмінність міграційних потоків Захід–Схід і Схід–Захід розгляд категорії “власність”. Люблінські угоди вересня 1944 р., декларували можливість компенсації щодо власності. Але, норми законодавства РП і СРСР щодо права власності докорінно різнилися між собою і тому, не могли нести подібні правові наслідки щодо компенсації власності для осіб, які належали до протилежних міграційних напрямків.

Умови Люблінської угоди ПКНВ з УРСР визначали ст. 3.5: “На майно, яке евакуйований залишає на місці, складаються спеціальні описи”, ст. 3.7: “Майно, що залишається, здається під охорону держави” [33, арк. 4, 5]. Таким чином земельні ділянки, будинки та будівлі польських громадян примусово евакуйованих до УРСР не переходили у власність РП, а лише залишалися під її охороною. Уточнення щодо цього подає “Інструкція по здійсненню угоди між урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. 1944”, пункт 32: “Майно, що залишається після евакуації, здається Представниками Сторін місцевим органам влади або самоврядування на зберігання за актами” [54, арк. 10].

Відповідно до цього, уповноваженими і представниками сторін склався документ під назвою “Опис залишеного майна” [163]. У таких описах було вписано приватне нерухоме майно польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР: будинки, будівлі та земельні ділянки в місцях постійного проживання, які за визначеною процедурою були здані під охорону РП місцевим органам влади або самоврядування на зберігання. Є можливим бачення, що РП взяла на себе обов’язок і відповідальність перед своїми громадянами, запропонувавши і де-юре вступивши у правовідносини, якими визначила себе депозитарієм непорушності права власності і самого приватного нерухомого майна на період тимчасової відсутності своїх громадян, примусово евакуйованих до УРСР.

Умови Люблінської угоди ПКНВ з УРСР не мали в собі будь-яких норм щодо позбавлення польських громадян права власності на їх приватне нерухоме майно в місцях постійного проживання на території РП, або норм щодо передачі цього права власності від них до інших суб’єктів. Польські громадяни, примусово евакуйовані до УРСР, як приватні власники, не вчинили ніяких нотаріально завірених правочинів, як то: продаж, дарування, обмін тощо, внаслідок яких би їх приватне право власності на нерухоме майно в місцях постійного проживання могло б перейти до інших суб’єктів. Також це право власності не було припинене у судовому порядку. Не відбулося конфіскації, реквізиції або націоналізації цього майна. Польська держава не видала жодного правового акту, яким би відмовлялася від “охорони” та “зберігання” означеного приватного нерухомого майна польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР.

Е. Кремер висуває тезу, що норми Декрету від 5 вересня 1947 р. “Про перехід у власність держави майна, залишеного після осіб, переселених до СРСР” (далі – Декрет від 5 вересня 1947 р.) та Декрету від 27 липня 1949 р. “Про перехід у власність Держави неперебуваючих у фактичному володінні власників земельних нерухомостей, розташованих в деяких повітах воєводства

Білостоцького, Люблінського, Ряшівського і Краківського” (далі – Декрет від 27 липня 1949 р.) вплинули на право власності щодо приватного нерухомого майна польських громадян, примусово евакуйованих до СРСР на підставі Люблінських угод вересня 1944 р., яке, внаслідок цього, перейшло у власність РП [671, с. 158].

Відразу варто відзначити, що така візія підтверджує вищеподану нами концепцію, відповідно до якої Люблінська угода ПКНВ з УРСР немала норми щодо позбавлення права власності на приватне нерухоме майно польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР. Тобто це право щодо приватного нерухомого майна в місцях постійного проживання на території РП і після 1944–1946 рр., надалі належало їм, як, наприклад, у 1947 р. У свою чергу, якби норми Декрету від 5 вересня 1947 р. дійсно стосувалися польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР, то не було б потреби відносити до цих же громадян норми Декрету від 27 липня 1949 р.

У першому Декреті від 5 вересня 1947 р. оголошувалося: “Все рухоме та нерухоме майно осіб, переселених до С.Р.С.Р., яке залишилося на території Польської держави, переходить на підставі самого права з моменту переселення цих осіб у власність держави без відшкодування” [359, с. 980–981]. У цьому Декреті ключовою є категорія “переселення” – зміна місця постійного проживання, оселення в іншому населеному пункті, у іншій країні [722, с. 1004], тобто – одновекторна, лінійна міграція зі зміною попереднього постійного місця проживання на нове. Евакуація – це маятникова міграція, яка передбачає повернення із місця тимчасового перебування до місця постійного проживання. З чого виникає, що між “евакуацією” і “переселенням”, незважаючи на те що обидва терміни позначають міграційні процеси, існує суттєва різниця.

Існують універсальні принципи законодавчої техніки щодо лексики та мови правових актів. Вони базуються на наявності конкретики та недвозначності щодо виписаних категорій. З метою усунення будь-яких

сумнівів, доосмислювань та протиріч щодо суті змісту категорій правових актів, для однакових понять використовуються однакові терміни, а різні поняття не можуть позначатися однаковими термінами.

За чотири місяці до появи Декрету від 5 вересня 1947 р., 6 травня 1947 р., був підписаний “Протокол між Урядом УРСР і Урядом Польської Республіки до Угоди про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР від 9 вересня 1944 р.” (Протокол від 6 травня 1947 р.) [34, арк. 29–30]. Повідомлення про його підписання було опубліковане, зокрема, у газеті “Głos Ludu” 8 травня 1947 р. [400]. “Ст. 1. Договірні Сторони констатують, що евакуація українського населення з території Польщі до УРСР і польських громадян з території УРСР до Польщі відбувалася і закінчена. Ст. 2. Акт про закінчення евакуації підписаний в м. Любліні”; також прописана категорія – “кількість евакуйованих” [34, арк. 29–30]. Таким чином, у Протоколі від 6 травня 1947 р. сторони остаточно де-юре визначили, що “відбувалася і закінчена евакуація”, а особи, які були змушені до неї – “евакуйовані”. Відтак з акцією 1944–1946 рр. на правовому рівні пов’язані виключно категорії “евакуація” та “евакуйовані” і ніякі інші, зокрема – “переселення” та “переселені”. Існування цих двох окремих, самостійних категорій підкреслює “Соглашение между Правительством СССР, Правительством УССР, Правительством БССР и Правительством ЛитССР, с одной стороны, и Правительством РП, с другой стороны, о взаимных расчетах, возникших в связи с эвакуацией населения и демаркацией советско-польской государственной границы” від 21 липня 1952 р. (Угода від 21 липня 1952 р.), де у ст. 2 визначено, що з метою впорядкування взаємних розрахунків з евакуйованим населенням і населенням, переселеним у зв’язку з демаркацією польсько-радянського державного кордону, уряд РП зобов’язується виплатити урядові СРСР 76 міль. руб. [1]. Отже, на офіційному рівні існувало чітке розрізнення на

“евакуйоване населення” та “населення, переселене у зв’язку з демаркацією польсько-радянського державного кордону”.

Декрет від 5 вересня 1947 р. не міг стосуватися польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР, у зв’язку з тим, що, як визначено в Протоколі від 6 травня 1947 р. та Угоді від 21 липня 1952 р., вони означалися категорією “евакуйовані”, але не “переселені”. Обидва акти: і Протокол від 6 травня 1947 р., і Декрет від 5 вересня 1947 р., з різницею в чотири місяці, були прийняті тим самим урядом РП. Відповідно, неможна вважати, що цей уряд не був здатний розрізнити дві окремі за своїм сутнісним змістом категорії – “евакуйовані” і “переселені”. Таким чином, приватне нерухоме майно польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР, “здане під охорону Польської держави місцевим органам влади або самоврядування на зберігання” в місцях постійного проживання не могло перейти у власність РП на підставі Декрету від 5 вересня 1947 р., у зв’язку з відсутністю у ньому норми щодо цієї категорії польських громадян.

Другий Декрет від 27 липня 1949 р. у ст. 1.1 визначав, що можуть бути прийняті у власність держави в цілому або у частинах земельні нерухомості, розташовані у воєводствах Білостоцькому, Люблінському, Ряшівському і Краківському у межах прикордонної смуги, а також у повітах Білгорайському, Красноставському, Люблінському, та повітах Бжозовському і Преворському Ряшівського воєводства, якщо не знаходяться у фактичному володінні власників [360, с. 963].

Розгляньмо ключову категорію Декрету від 27 липня 1949 р. – “земельні нерухомості” (*nieuchomości ziemskie*). На підставі Декрету від 27 липня 1949 р. у власність РП могли перейти лише “земельні нерухомості”, але не усі “нерухомості”, визначені нормами Декрету “Про речове право” від 11 листопада 1946 р. [638, с. 14].

“Виконавчі правила щодо застосування Тимчасового розпорядження Ради міністрів, регулюючого передачу права власності земельних

нерухомостей від 1 вересня 1919 р.” від 12 вересня 1919 р. визначали, що “земельними нерухомостями належить вважати нерухомості, розташовані за межами міст. Нерухомість, яка знаходяться у власності дрібних селян не є земельними нерухомостями” [420, с. 1]. Ці “Виконавчі правила” втратили чинність на підставі ст. 9.1 Закону “Про обіг сільськогосподарської нерухомості” від 13 липня 1957 р. [440, с. 458–459]. Верховний Суд РП у вироку від 8 жовтня 1926 р. на підставі ст. 27 Закону “Про виконання земельної реформи” від 15 липня 1920 р. [446, с. 1235] встановив, що за нерухомість дрібних селян слід вважати земельні ділянки площею до 23 га [428]. Верховний Суд РП у рішенні від 2/16 вересня 1931 р. на підставі ст. 50 Закону “Про виконання земельної реформи” від 28 грудня 1925 р. [447] встановив, що власністю дрібних селян слід вважати господарство площею до 20 га [427]. Таким чином, на 1949 р. норми польського законодавства визначали “земельні нерухомості”, як господарства площею понад 20 га.

Заключний звіт Головного уповноваженого РНК УРСР з евакуації від 14 лютого 1947 р.: “Основная масса крестьянского населения, ведущего индивидуальное хозяйство, имеет в своем распоряжении небольшое количество земли, в среднем от 3-х до 4-х гектаров на хозяйство” [30, арк. 15]. Відповідно, домінуюча частина польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР, мала в місцях постійного проживання в РП земельні ділянки, площею до 20 га, які не належать до категорії “земельних нерухомостей”.

Л. Белецькім запропоновано погляд, що в період видання Декрету від 27 липня 1949 р. господарством дрібних селян слід вважати нерухомість, яка не перевищувала площі 5 га. Підставою щодо цього вказується Декрет ПКНВ від 6 вересня 1944 р. “Про проведення земельної реформи” (Декрет від 6 вересня 1944 р.) [638, с. 25]. У відповідь на це зауважимо наступне. Зміст ст. 13 та 15 Декрету від 6 вересня 1944 р. лише встановлював норму виділення землі для новостворених селянських господарств та збільшення площі карликових селянських господарств, в обох випадках до 5 га, визначаючи цим,

що така площа є мінімальною для селянських господарств [367, с. 20–21]. Стосовно категорій Декрету від 6 вересня 1944 р. А. Ліхорович слушно зауважив, що коли в системі функціонує легальна дефініція “земельних нерухоностей” то законодавець, бажаючи надати їй інший зміст у конкретному правовому акті, повинен був це прямо визначити в цьому ж акті [675, с. 1085]. Відповідно, норми Декрету від 6 вересня 1944 р. ніяким чином не визначали, що 5 га є межею між категорією господарств дрібних селян та земельними нерухоностями. Отже, норми Декрету від 6 вересня 1944 р. ніяким чином не змінювали засад щодо земельних нерухоностей, які й надалі нормативно визначалися площею понад 20 га. А правової бази для передачі у власність РП іншої нерухоності, ніж земельні нерухоності не існувало [639, с. 58].

Таким чином є підстави вважати, що польські громадяни, примусово евакуйовані до УРСР, не могли втратити права власності на своє приватне нерухоме майно в місцях постійного проживання, на території РП, на підставі Декрету від 5 вересня 1947 р. або на підставі Декрету від 27 липня 1949 р.

Після Другої світової війни у Народній Польщі була збережена приватна власність індивідуальних селянських господарств [392]. Відповідно до цієї норми, приватне право власності польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР, щодо їх нерухомого майна в місцях постійного проживання в РП не було втрачене. Це право належить їм та їхнім спадкоємцям надалі. Порушеним, унаслідок репресії, примусової евакуації до УРСР, є право користування та розпоряджатися цим приватним нерухомим майном.

Не в кожному “Описі залишиного майна” фігурує будинок та будівлі. Це пов’язано не лише з тим, що вони могли бути знищені, але також з тим, що у цих будинках надалі залишались мешкати рідні примусово евакуйованих – особи старшого віку, які не були цікаві для радянського режиму як трудові ресурси: “Не выехало несколько семей состоящих исключительно со

стариков” [11, арк. 11]. Вони залишалися, маючи сподівання, що дочекаються скорого повернення із евакуації рідних, зберігши майно. У наступні роки, після їх смерті, будинки під маркером “roukraińskich” передавалися місцевими органами влади третім особам [248]. Проте і ці дії ніяким чином не могли вплинути на право власності польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР, щодо їх приватного нерухомого майна в місцях постійного проживання в РП.

Польські громадяни, примусово евакуйовані до УРСР, які не здали будинки на зберігання під охорону Польської держави, прибувши до місць поселення в УРСР, купували будинки за власні кошти, зокрема, з державного фонду [45; 66]. А “большенство было расселено, главным образом, за счет уплотнения жилплощади колхозников” [29, арк. 93].

Ст. 3.6 Люблінської угоди ПКНВ з УРСР: “Вартість нерухомого майна, яке лишається після евакуації, повертається евакуйованим за страховою оцінкою” [33, арк. 5]. Дійсно, у випадку “здачі під охорону Польської держави на зберігання” будинків та будівель визначалася їх страхова оцінка, яка вносилася до “Опису залишиного майна” у графу – “оцінка (в кар.)” Проте у цій же графі навпроти категорії “Всього землі” та “В тому числі орної”, “Ліс”, “Луки” ніякі суми страхової оцінки взагалі не були вписані [163]. Наслідком цього є те, що механізм виплати компенсації за земельні ділянки, “здані під охорону Польської держави на зберігання”, взагалі не передбачався. Навіть якщо припустити, що земельні ділянки польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР, повинні були якимсь чином перейти у власність РП, то, у зв’язку з відсутністю компенсації за них, як в натурі, так і у грошовому еквіваленті, виключається навіть припустима ймовірність щодо втрати цією категорією польських громадян приватного права власності на земельні ділянки в місцях постійного проживання в РП.

При розгляді евакуації 1944–1946 рр., як репресії, вказані обставини вкладаються в її рамки. Це може кваліфікуватися, як примусове порушення

права користування та розпорядження приватним нерухомим майном, що за своєю суттю співвідносне з розкуркулюванням.

Ст. 1 Люблінської угоди ПКНВ з УРСР визначала, що польські громадяни, евакуйовані на територію УРСР, розміщуються згідно з їх бажанням або в колгоспному господарстві, або наділяються землею для ведення одноосібного господарства [33, арк. 2]. Відповідно, польські громадяни, які потрапляли до колгоспів, земельних ділянок взагалі не повинні були отримати. Інша їх частина опинилася у західних областях УРСР, де на той час ще не було колгоспів, але діяли норми Земельного Кодексу УРСР від 29 листопада 1922 р. (у редакції від 30 травня 1928 р., чинний до 30 вересня 1971 р.), які визначали: ст. 2 усі землі у межах УРСР складають власність держави; ст. 3 усі землі сільськогосподарського призначення складають єдиний державний земельний фонд; ст. 4 право безпосереднього користування землями сільгосппризначення зі складу єдиного державного земельного фонду надається; ст. 9–12 визначали право трудового користування землею. Зокрема, ст. 12: “Право на землю трудового пользования признается в виде: а) права на земельный участок” [340]. Виходячи з цих норм польські громадяни навіть гіпотетично не могли отримати земельні ділянки у приватну власність, у зв’язку з відсутністю інституту приватної власності у радянському законодавстві. Так, наприклад, на засіданні ПКНВ 21 вересня 1944 р., обговорюючи проект Люблінської угоди ПКНВ з ЛитРСР, Е. Осубка-Моравський підкреслював: “У Польщі існує приватна власність, а у Литовській РСР земля, заводи і будинки націоналізовані. Поняття власності у нас і в Литовській РСР є різними” [158, арк. 139, 141]. Аналогічний стан речей був і на території УРСР та БРСР. Відповідно, з огляду на радянське законодавство, польські громадяни, примусово евакуйовані до УРСР, мали лише право трудового користування земельними наділами.

Наділення землею для трудового користування примусово евакуйованих польських громадян відбувалося за встановленими в УРСР нормами. У Розпорядженні Голови РНК УРСР і Секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова визначалося, що сім'ї евакуйованих, що прибули в УРСР, у разі їх бажання вести сільськогосподарські роботи, треба наділяти земельними наділами в розмірах не більше середньої норми землезабезпечення на двір, що існують в даному районі чи селі [352, с. 25]. У відповідності до “Інструкції по здійсненню угоди між урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР”, польські громадяни, примусово евакуйовані до УРСР, могли бути наділені землею у Дрогобицькій, Львівській, Тернопільській областях площею до 7 га, у деяких районах до 10 га; у Станіславській так само, один гірський район до 15 га; у Волинській та Рівненській областях до 10 га, деякі райони до 15 га [235, с. 3–4]. Насправді ж, наприклад, по Тернопільській області площа земельних наділів складала у середньому 3 га на сім'ю. Але навіть ці наділи не були закріплені юридично [481, с. 26]. Період користування земельними наділами у західних областях УРСР був недовгим, там до 1951 р. були також створені колгоспи.

Отже, навіть якщо радянський та польський тоталітарні режими планували саме переселення польських громадян до УРСР, то процес цей не був відповідним чином юридично оформлений. Зокрема, питання майнової компенсації в рамках радянського законодавства не могло бути реалізоване, у зв'язку з відсутністю в УРСР інституту приватної власності. Акція в частині вектору Захід–Схід, як у формальному, так і у фактичному аспектах, була примусовою евакуацією, що несе в собі право повернення примусово евакуйованих польських громадян та їх спадкоємців до місць постійного проживання, де, як де-факто, так і де-юре, надалі знаходиться “здане під охорону Польської держави на зберігання” їх приватне нерухоме майно.

Для осіб міграційного вектору – Схід–Захід, стосовно категорії “власність”, виникли інші правові наслідки.

Під час першої радянської окупації Західної України польські громадяни опинилися у сфері радянської законодавчої системи. Конституція СРСР 1936 р.: ст. 6 – земля є державною власністю, ст. 9 – допускається дрібне приватне господарство без власності на землю, ст. 10 – право особистої власності на будинок та підсобне домашнє господарство [292, с. 286]. Земельний Кодекс УРСР 1922 р., як було подано вище, у ст. 2, 3, 4, 9–12, констатував державну власність на землю, а радянські громадяни мали лише право користування нею [340]. Уся нерухомість на так званих “Східних кресах” була націоналізована [392]. Таким чином, втрата права приватної власності щодо нерухомого майна на “Східних кресах” особами з подвійним польським і радянським громадянством відбулася не внаслідок переселення у 1944–1946 рр. на Захід, а в результаті введення норм радянського законодавства ще 1939 р., повторно у 1944 р. Будинки належали їм за правом особистої, а не приватної власності, а земля була державною.

Особи міграційного потоку Схід–Захід, на відміну від польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР, в нових місцях проживання в межах сучасних кордонів РП мали можливість отримати в приватну власність житло і земельні ділянки. Забезпечення нерухомим майном відбувалося за рішеннями Державного репатріаційного управління, як “еквівалент” за “залишене забужанське майно”, зокрема, з фонду “господарств поукраїнських та понімецьких”. На отриману нерухомість документально оформлювалося право приватної власності. Крім того, на підставі ст. 212 Закону РП “Про управління нерухомістю” від 21 серпня 1997 р., надавався еквівалент за майно залишене поза сучасними кордонами РП [439, с. 3580]. Цю справу регулювало Розпорядження РМ РП “Про способи компенсації вартості нерухомого майна, залишеного за кордоном для покриття ціни продажу нерухомості або оплати за довічне користування, а також способу визначення

вартості цієї нерухомості” від 13 січня 1998 р. [426, с. 333–334]. Голова РМ РП 6 грудня 2002 р. повідомив, що 1,5 мільйона осіб отримало еквівалент за майно, залишене на “Східних кресах”, а також їм виділено близько 300 тисяч нових сільських господарств площею 1,7 мільйона гектарів разом з забудовами [451, с. 7]. Закон “Про реалізацію права на рекомпенсацію за майно залишене за межами сучасних кордонів РП” від 8 липня 2005 р. надавав можливість отримати грошову компенсацію від РП за це майно [444, с. 10288–10294].

Переміщення осіб з подвійним польським та радянським громадянством міграційного потоку Схід–Захід до 5 лютого 1946 р. відбулося в межах, де-юре, довоєнних кордонів РП, хоча і через фактичну радянсько-польську демаркаційну лінію. У місцях нового постійного проживання вони отримали будинки, будівлі, земельні ділянки та документальне оформлення щодо права приватної власності на це майно, що має в собі усі ознаки остаточно завершеного міграційного процесу, в якому поставлена крапка щодо фактичного та юридичного переміщення осіб з відповідною компенсаційною складовою. Якщо з формальної точки зору ця міграція була означена категорією “евакуація”, то фактично відбулося “переселення” з відповідними правовими наслідками.

Враховуючи примусове переміщення польських громадян до іншої країни – УРСР, юридичну неможливість завершення міграційного процесу, унаслідок норм радянського законодавства та пов’язаний з цим статус тимчасовості їх перебування в УРСР/Україні, можливо визначити міграційний потік Захід–Схід категорією – “примусова евакуація польських громадян до УРСР”. У той же час переміщення осіб з подвійним польським і радянським громадянством на Захід 1944–1946 рр. та фактична і правова завершеність міграційного процесу дає можливість означити його, як “переселення осіб з подвійним польським і радянським громадянством у нові межі РП”.

За офіційними даними, на підставі Люблінської угоди ПКНВ з УРСР 1944–1946 рр. до УРСР потрапило 482880 польських громадян [30, арк. 30]. Проте польські громадяни були примусово евакуйовані до УРСР не лише за Люблінською угодою ПКНВ з УРСР. До УРСР також потрапило 11503 польських громадянина, які були примусово евакуйовані на підставі Люблінської угоди ПКНВ з БРСР [275, с. 367]. Відповідно, кількість польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР, складає не менш ніж 494383 особи.

До БРСР за Люблінською угодою ПКНВ з БРСР евакуйовано – 20359 польських громадян. До РСФСР за Люблінською угодою ПКНВ з БРСР – 4002 польських громадянина. До інших республік СРСР за Люблінською угодою ПКНВ з БРСР – 97 польських громадян. До ЛитРСР за Люблінською угодою ПКНВ з ЛитРСР – 14 польських громадян [275, с. 367]. Загальна кількість евакуйованих з території РП до СРСР склала не менше ніж 518084 польських громадянина.

З УРСР у межі сучасних кордонів РП було переселено 789982 особи з подвійним польським і радянським громадянством, з БРСР – 231152 особи, з ЛитРСР – 169244 особи [275, с. 365, 367]. У цілому з території трьох республік СРСР до РП було переселено не менше ніж 1190378 осіб. До цього числа входить і певна кількість, наразі не обчислена, польських громадян, які попередньо були примусово евакуйовані на територію СРСР. Вони з метою повернення до місць постійного проживання на території РП, видавали себе за поляків-переселенців. Наприклад, в листі начальника Управління при РНК УРСР у справах евакуації від 5 січня 1946 р. подано: “сім’ї з України повертаються назад з майном та худобою. Прикордонники внаслідок слабого контролю, не розбираючись, пропускають українців разом з поляками назад в Польщу. Багато хто купує евакодокументи в поляків” [293, с. 11]. Люблінський воєвода В. Рuzга у листі від 27 вересня 1946 р. повідомляє про легальне та нелегане повернення значної кількості евакуйованих на територію

РП, які у більшості випадків мали польські репатріаційні документи [301, с. 911]. Окрім того, є можливим припустити, що певний відсоток у міграційному потоці Схід–Захід склали, крім поляків і євреїв, представники інших національностей “Східних кресів”. “Шпарина” Люблінських угод вересня 1944 р. надавала їм можливість тікати з СРСР. Для них не складало труднощів за наявності своїх оригінальних польських документів та володінні польською мовою видавати себе за поляків.

Загальна кількість осіб обох міграційних потоків, Захід–Схід та Схід–Захід, складає не менше ніж 1708462 особи.

Відсоткове співвідношення наслідків акції 1944–1946 рр. є таким: 95 % – польські громадяни, примусово евакуйовані до УРСР, 4 % – до БРСР, решта – менше ніж 1 % – до інших республік СРСР. До РП з території УРСР переселено 66,5 %, з БРСР – 19,5 %, з ЛитРСР – 14 % осіб з подвійним польським і радянським громадянством.

3.2. Періодизація та терміни примусової евакуації до УРСР

Подане у попередньому підрозділі свідчить, що на жовтень 1944 р. вже існувала концепція примусу до евакуації польських громадян в УРСР, а її засади втілювалися в життя, що знайшло своє відображення у офіційних документах, починаючи від грудня 1944 р. Разом з тим, це була лише практична частина цілісної репресивної акції, початком якої стала поява самої Люблінської угоди ПКНВ з УРСР.

Розглядаючи ситуацію другої половини 1944 р., зауважальною є відсутність у середовищі польських громадян східного обряду настроїв щодо залишення місць постійного проживання з метою еміграції. Поява Люблінської угоди ПКНВ з УРСР стала для них несподіваним депортаційним вироком і створювала атмосферу психологічного тиску. П. Полян відзначав, що механізм реалізації рішення щодо примусової евакуації був опосередкований, ніби настійливо-натякаючий. Ніхто не приходив з ордером

на виселення, але створювалися такі умови, коли громадяни самі приймали потрібне для влади рішення. Насправді зрозуміло, що у такій ситуації ступінь добровільності наближався до нуля [576, с. 42].

Під час інформаційно-агітаційних заходів головним аргументом щодо необхідності евакуації до УРСР була загроза смерті. Її носієм був мовби не сам тоталітарний апарат, але неофіційний і може, навіть не свідомий того союзник сталінського режиму – середовища, сформовані за конфесійною ознакою з шовіністично налаштованого римо-католицького елемента, залученого до структур АК, Батальйонів хлопських (БХ) тощо та ситуативно збитого в бандитські зграї. Не меншу роль у цьому процесі відігравали, також військові ВП та Громадянська міліція [301, с. 380]. Представники евакуаційних органів та ПКНВ роз'яснювали, що у випадку невиїзду до УРСР, офіційні структури не зможуть гарантувати захист життя. Ця загроза була вагомим аргументом для людей, які вже відчули на собі терор з боку співгромадян належних до іншої конфесії. Так, підрозділ БХ під командуванням С. Басая, псевдо “Рись”, відомий особливо жорстоким та цинічним терором проти православних польських громадян на Грубешівщині, за свідченнями очевидців, на Святвечір 6 січня 1944 р. у селі Тересін гміни Білопілля, вбив Ананія Антоновича Яртіся (2 лютого 1909 р.н.). Вбивство відбулося біля різдвяного столу на очах дружини Катерини і дочки Зінаїди. Чотирнадцятирічний син Анатолій залишився живий лише тому, що сховався за шафою, а молодий бойовик, помітивши його, не видав [73]. С. Басай після приходу ЧА, як і значна частина бойовиків БХ, перейшов на службу до окупантів у лави колабораціоніської Громадянської міліції, яка, на підставі Декрету ПКНВ “Про Громадянську міліцію” від 7 жовтня 1944 р., на пряму підпорядковувалася Ресорту громадської безпеки [365, с. 67–68] і разом з ПКНВіськими прокуратурою, судами та безпекою належала до каральних органів [19, арк. 70]. Майор Громадянської міліції С. Басай був ліквідований разом з іншими колабораціоністами-міліціонерами 25 березня 1945 р. в

м. Крилові пробоевою чотою Сушка (Гриць Руденко) підрозділу УПА “Вовки” під командуванням Черника (Мар’ян Лукасевич) [317, с. 104]. Подібні дії підрозділів УПА були унормовані “Тимчасовими інструкціями Крайового Проводу ОУН (Б) про Діяльність УПА на ЗУЗ” від 7 вересня 1944 р.: “Б’ємо тих поляків, які пішли на співпрацю з більшовиками проти нас (донощики, польська міліція)” [315, с. 58].

Грубешівський Український Допомоговий Комітет та підпілля ОУН інформували про 46 українських сіл, повністю або частково знищених від лютого до травня 1944 р. та 1,2–1,5 тис. вбитих польських громадян східного обряду. Німецька армійська розвідка на половину березня 1944 р. подавала – близько 3120 вбитих громадян цієї категорії [501, с. 33].

Виразно відображає ситуацію жовтня 1944 р., доповідна Районного Представника ПКНВ у справах евакуації Ярославського округу від 2 листопада 1944 р.: “У селі Тарнавка проживає близько 75 % українців, 25 % поляків. ~~Унаслідок терору~~ [перекреслено олівцем] до виїзду записалася 201 родина, 818 осіб. Багато польського населення заарештовано, нібито за вбивство 3 українців. Село було оточено військом і за допомогою війська здійснювалася ціла акція” [174, арк. 207]. Районний Представник ПКНВ називає речі своїми іменами, проте, усвідомивши недоречність афішування реальної причини евакуації, навіть у внутрішній кореспонденції, намагається усунути категорію “терор”, але інформація щодо вбивства трьох українців лише підкреслює його наявність. “У багатьох випадках евакуація була наслідком примусу, терору і шантажу” [518, с. 49].

Події жовтня–листопада 1944 р. подані у доповідній записці Уповноваженого по Замойському повіту від листопада 1944 р., де наводяться приклади тиску і тероризування польських громадян східного обряду з метою примусу їх до евакуації в УРСР, які відбулися за короткий період перебування уповноваженого (від 17 жовтня 1944 р. [10, арк. 1]) на цій посаді: “Все желают выехать и как можно скорее. Основная причина этому крайне

недоброжелательное отношение к украинскому и русскому населению со стороны поляков и террор со стороны определённых польских кругов, связанных с АК. Следует отметить, что бандитизм и случаи ограбления за последнее время значительно увеличились, причём они носят организованный характер – направляются из определённого центра. Так напр. 14.XI в г. Замостье на ряд украинских семей было совершено нападение. Нападение произведено было одновременно на ряд семей, живущих в различных частях города. Исключительно распоясались бандиты в селах В. Злоецька и Злоець. Жители этих сел принуждены убегать из этих сел в соседние. Бандиты врываются в дома, берут вещи, ищут мужчин, чтобы убить. Следует отметить, что польская милиция, присланная для наведения порядка 18.XI, напилась до пьяна и занялась избиением жителей. Официальные польские круги не ведут борьбу с бандитизмом” [9, арк. 205 зв.–206, 206 зв.]. Пояснювальна записка до заключного звіту Головного уповноваженого з евакуації в Замойському повіті від 15 березня 1945 р.: “На 13/XI-44 года нами была отправлена первая партия эвакуированных в количестве 241 семья [...] села Седлиска. [...] Грабежи, избиения и угон скота, происходившие каждую ночь, особенно усилились после начала эвакуации. Эти выступления несомненно инспирировались АК. [...] Февраль месяц характеризуется резким усилением деятельности АКовцев в Замостьевском уезде. Участились случаи ограбления, избиения и т. п. В результате этого и те крестьяне (кулаки), которые не думали ехать, явились в комиссию с изъявлением желания выехать” [11, арк. 8, 10]. Цей факт підтверджує і очевидиця подій К. Понедзялек (Дулеба), називаючи зокрема таких “добрих господарів” с. Седліска, як Лись, Бекало, Бонь та Онух, які хотіли залишитися, але через “напади бандитів з Завади”, які били та грабували, були змушені евакуюватися до УРСР [70].

Терор створив потужну атмосферу страху, яка примушувала польських громадян шукати порятунку хоча б шляхом евакуації до УРСР. Вони мали надію, що з часом ситуація зміниться і з’явиться можливість повернутися.

Спрацьовувала пам'ять про евакуацію православного населення Холмщини за часів Першої світової війни, коли через кілька років після евакуації до глибинних губерній Російської імперії відбулося повернення, вже в межі нової держави – РП [73].

“Добровільна” евакуація успішно відбувалася лише в тих регіонах, які найбільш потерпали від терору. Так евакуація в Замойському повіті була “закончена 15-го марта 1945 года” [10, арк. 1], що варто пов'язувати з відсутністю на цій території підрозділів УПА, здатних захистити польських громадян від залякування, нищення та примушування до евакуації в УРСР. Так в “Заключительном отчете главного уполномоченного об эвакуации украинского населения по Замостьевскому району” від 15 березня 1945 р., немає згадок про дії УПА в цьому повіті [10]. Доповідна записка Головного уповноваженого уряду УРСР з евакуації від 5 жовтня 1944 р. щодо сусідніх Замойському Красноставського, Холмського та Влодавського повітів свідчить: “ОУН и УПА на территории этих уездов себя не проявляют и о их наличии данных нет” [19, арк. 72].

У той же час, у спецповідомленні від 17 жовтня 1944 р. вказано, що у Красноставському повіті формується 3-й и 7-й полки АК; у Холмському повіті діють загони АК, які налічують більше 300 осіб; у Замойському повіті формується 9-й полк АК і сформована 8-а штурмова група АК; у Люблинському повіті діє загін АК чисельністю до 300 осіб; у Влодавському повіті сформований загін АК у 200 осіб; у Білгурайському повіті формуються “пляцувки” АК, які налічують по 30–40 осіб; у Кросненському повіті діють два загони АК чисельністю до 100 осіб; “В других уездах также имеются бандитские проявления” [310, с. 460].

У зв'язку з цим, польських громадян, які внаслідок цілеспрямованого терору умовно-“добровільно” евакуювалися до УРСР, є можливим визначати категорією “біженці” – особи, які внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками віросповідання, національності

перебувають за межами країни своєї громадянської належності [332]. Отже, за своєю суттю категорія “біженці” має в собі риси недобровільності/примусу і є фактично співвідносною з категорією “примусово евакуйовані”.

У регіонах, де діяльність УПА (Закерзонська VI військова округа “Сян”) [622, с. 14] та Самооборонних Кущових Відділів мала ефективний характер, евакуаційні відсотки були низькими. Підрозділи УПА майже повністю опанували територію деяких повітів Ряшівського і Люблінського воєводств, наприклад, повіти Сянок, Лесько, Любачив, Грубешів, Перемишль [320, с. 97]. Саме на ці терени, безпосередньо до Ліського, Перемишльського, Любачівського та Ярославського повітів, у зв’язку з безуспішністю “добровільної” евакуації, на нараді 11 серпня 1945 р., було вирішено для боротьби з українським та польським підпіллям вислати 3, 8 та 9 дивізії піхоти ВП [269, с. 176]. Лише унаслідок блокування УПА, евакуаційна акція в цих повітах змогла бути завершена, хоча і не у повному обсязі. Остаточна етнічна чистка цього регіону була здійснена під час акції “Вісла” 1947 р. [531, с. 217]. Показники евакуації польських громадян до УРСР протягом 1944–1946 рр. у тому чи іншому повіті напряму залежали від наявності або відсутності антиокупаційних силових структур, здатних протистояти терористичним та каральним акціям, спрямованим на примус до евакуації в УРСР.

На сьогодні не виявлено інформації щодо застосування протягом 1944–1946 рр. на території СРСР військових підрозділів з метою примусу до переселення осіб з подвійним польським і радянським громадянством у нові межі РП. Сам радянський тоталітаризм був більш ніж достатнім аргументом для добровільного залишення території СРСР. Від нього тікали не лише особи, які були визначені положеннями Люблінських угод вересня 1944 р. Наприклад, у пункті 7 Постанови РНК СРСР “Об эвакуации польских граждан с территории УССР, БССР и Литовской ССР и въезде украинского, белорусского и литовского населения из Польши в указанные республики” від

10 листопада 1945 р. подається, що по ЛитРСР відмічається велика кількість спроб незаконного виїзду до РП осіб польської та єврейської національності, мешканців Литви, які ніколи не були польськими громадянами [121, арк. 5]. Проте це не виключає факту застосування радянським режимом Люблінських угод вересня 1944 р. для прикриття відверто депортаційних акцій, про що свідчить лист Л. Берії “О выселении из Белорусской ССР в Польшу 600 польских семей активных бандитов-повстанцев, репрессированных органами НКВД” від 22 листопада 1944 р.: “Принудительное выселение указанных польских семейств будет произведено применительно к порядку, установленному белорусско-польским соглашением от 9 сентября 1944 г. “Об эвакуации польских граждан с территории Белоруссии”” [298, с. 208].

Наочним прикладом “добровільності”/примусу щодо міграційного потоку Захід–Схід може слугувати ситуація з мешканцями окремо взятого населеного пункту. На підставі Угоди від 16 листопада 1939 р. [15] із с. Седліска Замойського повіту восени 1939 р. до СРСР виїхали дві сім’ї. Одна – голова сім’ї Дудек Євген Адамович (5 березня 1911 р.н.) з дружиною Галиною перебралась на Волинь. Потім, щоб повернутися додому, вони у білих халатах по кризі переповзли через Західний Буг [68]. Друга – голова сім’ї Добош Олександр Іванович (1900–1985) з дружиною Теклюю Адамівною (1906–1979) та сином Миколою (1927–2008) прожила кілька місяців у Бердичеві і теж, не витримавши радянської дійсності, у травні 1940 р., повернулася до Седліски через Ковель та Холм [69]. Вищенаведене промовисто показує, що за відсутності тиску, бажання евакуюватися мала лише пара сімей із с. Седліска, а через п’ять років обставини, створені психологічним та фізичним терором, змусили до евакуації в УРСР 259 сімей седліщан [58, с. 29–45], що складало майже усе населення села, окрім кількох православних в старшому віці та римо-католицьких родин, з-поміж яких були й “виксти” (ревіндіковані) [71].

Вже після примусової евакуації до УРСР Президія КРН 19 серпня 1946 р. за поданням Воєводської Ради Народової в Любліні, прийняла ухвалу про відзначення Хрестом Грюнвальда III ступеня громади с. Седліска за допомогу, надану партизанським підрозділам під час німецької окупації [656, с. 470]. Це був один з 22 населених пунктів Люблінського воєводства, відзначений цією нагородою [433]. Восени 1941 р., за сприянням Центрального Допомогового Комітету з Замостя, селіщанам вдалося узгодити з німецькою адміністрацією табору для радянських військовополонених на “Корольовці” (між Замостям і с. Седліскою) можливість щоденної харчової допомоги для військовополонених. У ніч на 25 грудня 1941 р. громада с. Седліска організувала масову втечу військовополонених з цього табору передавши їм запечені у хліб ножиці по металу та підпаливши скирту, як орієнтир до втечі [67]. Від грудня 1941 р. до травня 1942 р. в с. Седліска переховувалися понад 160 втікачів. У зв’язку з загрозою пацифікації села, вони були виведені селіщанами до лісів, де організовувалися в партизанські загони або долучилися до існуючих [656, с. 471].

Евакуація польських громадян до УРСР 1944–1946 рр. була цілісним репресивним процесом. Примус чинився не лише у період практичного здійснення евакуації, від листопада 1944 р. до літа 1946 р., він почався від моменту появи Люблінської угоди ПКНВ з УРСР. Саме вона послужила формальною підставою до організації та реалізації репресії і поставила польських громадян перед фактом евакуації до УРСР, створивши атмосферу психологічного тиску, в наслідок чого залучення до міграційного потоку Захід–Схід не залежало від їх волевиявлення. Вирок Конституційного Трибуналу РП від 19 грудня 2002 р. підкреслює, що хоча Люблінські угоди вересня 1944 р. передбачали проведення з формальної точки зору добровільної евакуації, але в тогочасних умовах засада добровільності мала суто показовий характер [451, с. 8].

Враховуючи подане, є можливим визначити такі етапи примусової евакуації польських громадян до УРСР 1944–1946 рр. Перший – від 9 вересня 1944 р. до кінця літа 1945 р. – малоприхований тоталітарний терор та примус до евакуації. Другий – від вересня 1945 р. до літа 1946 р. – відкритий тоталітарний терор з прямим застосуванням військової сили та примусу до обов'язкової евакуації [667, с. 180–181].

Існує точка зору, яку, зокрема, репрезентує С. Цесельський, що швидке проведення примусової евакуації польських громадян 1944–1946 рр. було неможливе, у зв'язку з великою кількістю осіб, які підпали під цю акцію та технічно-організаційною обмеженістю щодо її виконання; наводяться слова Наркома ДБ УРСР С. Савченка, який заявив, що операція з евакуації не набула очікуваних розмірів з причини браку достатньої кількості транспортних засобів; вважається, що існуючі обмеження і труднощі практично робили неможливою під час Другої світової війни, евакуацію сотень тисяч людей на кількості кілометрів протягом кількох місяців [642].

По-перше, а якими б ще “аргументами” прикривав/виправдовував Нарком ДБ УРСР провал термінів евакуаційної акції? По-друге, і головне, доцільно нагадати дійсні можливості радянського режиму в період все тієї ж Другої світової війни. 5 листопада 1941 р. начальник Відділу спецпоселень НКВС СРСР доповідав: “Несмотря на широкие масштабы и сжатые установленные правительством сроки, транспортные и территориальные органы НКВД СССР в условиях военного времени сумели организовать относительно быстро и организованно переброску переселяемых немцев к пунктам их расселения” [279, с. 67]. До 25 жовтня 1941 р. протягом двох місяців було примусово переміщено 698774 радянських громадян німецької національності [280, с. 72]. На 1 січня 1942 р. їх кількість склала 799459 осіб [311, с. 75]. Загальна кількість примусово переміщених радянських громадян німецької національності від серпня 1941 р. до червня 1942 р. дорівнює 1209430 особам [553, с. 217]. За кілька місяців від жовтня 1943 р. до

березня 1944 р. з Північного Кавказу було вивезено 575768 осіб – чеченців, інгушів, карачаївців та балкарців [312, с. 67]. Примусове виселення кримських татар з Криму тривало з 18 по 20 травня 1944 р., унаслідок цього на спецпоселенні опинилося 193865 кримських татар [475]. Відстань, на яку здійснювалися ці примусові переміщення, складала у середньому 3–4 тис. км.

Потенціал лише польського тоталітарного режиму був настільки високий, що у цей же період, коли відбувалася примусова евакуація польських громадян до СРСР, він здійснив примусове переміщення німецьких громадян окупованих східних земель Ні, які переходили у підпорядкування РП. У 1945 р. близько 500 тис. німецьких громадян німецької національності в наслідок каральної операції були виселені з цих територій за Одер [659, с. 147]. Цей факт відображений у протоколі Берлінської конференції від 1 серпня 1945 р.: “Чехословацкое Правительство, Польское Временное Правительство и Союзная Контрольная Комиссия в Венгрии, им будет предложено воздержаться от дальнейшего выдворения немецкого населения впредь до рассмотрения соответствующими правительствами доклада их представителей в Контрольном Совете” [305, с. 439]. Були укладені дві угоди. Перша – угода між британськими і польськими представниками у Міжсоюзницькій Репатріаційній Екзекутиві при Контрольній Раді у справі переселення німецького населення з Польщі від 14 лютого 1946 р. [206, арк. 61–63]. За нею німецькі громадяни були примусово переміщені з переданих РП територій до британської окупаційної зони в Німеччині. Друга – польсько-радянська угода укладена у Міжсоюзницькій Репатріаційній Екзекутиві при Контрольній Раді про переселення німецького населення з Польщі до радянської окупаційної зони в Німеччині від 5 травня 1946 р. [207, с. 73–74]. Унаслідок реалізації умов цих угод, протягом двох років за Одер і Нису-Лужицьку були примусово переміщені понад 3 млн. німецьких громадян [697, с. 10].

Примусова евакуація польських громадян до УРСР проходила протягом двох років, з яких на час військових дій в Європі припадає лише півроку самого евакуаційного процесу від листопаду 1944 р. до травня 1945 р. Тому посилення на те, що затягування реалізації евакуації протягом усього періоду було пов'язане з тим, що “йшла війна та існували транспортні проблеми”, не витримує критики. Тоталітарна система відчувала в собі сили щодо евакуації за короткий час сотень тисяч польських громадян, на що вказує планована на 1 лютого 1945 р., дата завершення евакуації. Але мінімум охочих до евакуації в УРСР призвів до постійного перенесення терміну завершення акції. Спочатку з 1 лютого 1945 р. на 1 травня 1945 р., потім на 1 листопада 1945 р., а далі на 15 січня 1946 р. і нарешті на 15 червня 1946 р. Унаслідок цього, евакуація “была в основном закончена 5 июля 1946 года” [30, арк. 26].

Під час депортацій народів та етнічних груп в СРСР, протягом однієї доби вивозились десятки тисяч, а то й сотні тисяч осіб. Різниця полягає лише в тому, що для виконання репресивних заходів на території СРСР одразу використовувалися війська. За кордонами СРСР спочатку була створена пропагандивна ілюзія добровільності, а після її провалу відбулось застосування з каральною метою військової сили, як єдиного дієвого інструмента. Якщо проблема здійснення евакуації у намічені терміни полягала лише у нестачі транспорту, то факт залучення ВП з метою змушування польських громадян до евакуації в УРСР сам по собі є запереченням цієї тези. Відповідно, не обставини Другої світової війни та транспортні проблеми, а небажання польських громадян східного обряду залишати місця постійного проживання на території РП були причиною краху “добровільної евакуації” до УРСР та кількаразового відтермінування завершення репресії.

3.3. Встановлення режиму спецпоселень для примусово евакуйованих польських громадян в УРСР

З-поміж іншого, однією з причин здійснення примусової евакуації 1944–1946 рр. до УРСР виступила гостра потреба радянського режиму в дешевій робочій силі. В європейській частині СРСР відчувався брак робочих рук у сільськогосподарському виробництві. Давалися взнаки демографічні втрати внаслідок німецько-радянської війни, яка кривавим ураганом пройшла з Заходу на Схід і у зворотному напрямку широкою смугою західних територій СРСР, та репресій – заслання у цей же період з території УРСР на спецпоселення до східних регіонів СРСР. Зокрема, на підставі Постанови Політбюро ЦК ВКП(б) “О немцах, проживающих на территории Украинской ССР” від 31 серпня 1941 р. [127, арк. 4] та Постанови ДКО “О переселении немцев из Запорожской, Сталинской и Ворошиловградской обл.” від 22 вересня 1941 р. [131, арк. 1–3]. Унаслідок цих обставин, на 1944 р. в УРСР, яка займала передове місце в аграрному секторі СРСР, з’явився критичний дефіцит трудових ресурсів. Від 1942 р. виснажлива експлуатація колгоспників на підконтрольних СРСР територіях сягала рівня 352 трудодні на рік [500, с. 110, 93].

Факт нестачі виробничих сил у сільському господарстві відображає Постанова РНК СРСР “О порядке мобилизации на сельскохозяйственные работы в колхозы, совхозы и МТС трудоспособного населения городов и сельских местностей в 1944 году” від 26 березня 1944 р., якою РНК СРСР визначала зберегти на 1944 р. встановлений Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) № 507 від 13 квітня 1942 р. порядок мобілізації на сільгоспроботи до колгоспів, радгоспів та МТС працездатного населення міст та сільських місцевостей [47, арк. 64]. У 1943 р. трудова мобілізація населення для роботи в сільському господарстві склала 3830000 осіб. [500, с. 110].

Голова Виконкому Сталіндорфської райради у липні 1944 р. доводив до голови Орджонікідзевської сільської ради: “Согласно распоряжения Секретаря

Днепропетровск обкома КП(б)У т. Найде. Прибывшие по мобилизации рабочие с Павлоградского, Межевского и др. районов должны остаться на работе в колхозе до 1/XI-44 г.” [40, арк. 21 а]. Період їх перебування був продовжений до часу, який співпав з початком прибуття примусово евакуйованих польських громадян. Перші з них, зокрема мешканці с. Седліска Замойського повіту, прибули до Орджонікідзевської сільради і сусідніх сільрад у листопаді 1944 р. [73].

Радянське керівництво в пошуках вирішення проблеми визначило польських громадян одним із потенціальних джерел відновлення сільського господарства УРСР, тому у своїх актах воно “придавало исключительное политическое и хозяйственное значение делу эвакуации украинского населения с территории Польши на территорию Украинской ССР” [46, арк. 206]. З метою реалізації Люблінської угоди ПКНВ з УРСР, 23 вересня 1944 р. Рішенням РНК УРСР і ЦК КП(б)У № 1261 при РНК УРСР було утворене Управління у справах евакуації та розселення українського та польського населення. Це управління було лише паралельною структурою сформованого 11 вересня 1943 р. Бюро з обліку та розподілу робочої сили при РНК УРСР. Назва вказаного бюро говорить сама за себе. Навіть справи цих установ зберігаються в одному фонді – “Державний комітет УРСР з праці та соціальних питань 1943–1955 рр.” [6]. Відповідно, примусова евакуація 1944–1946 рр. була одним із засобів наповнення УРСР необхідною робочою силою і польські громадяни, примусово евакуйовані до УРСР, розглядалися саме під цим кутом зору.

П. Полян відзначав, що існує співвідношення типологічних та організаційних рис між системою планово-добровільного та депортаційного переселення. Політика примусових переміщень була тісно пов’язана із загальною політикою примусової праці в СРСР і може бути зрозумілою тільки у співставленні з практикою примусового працевлаштування засуджених в ГУЛАГу і планово-добровільних переселень. Планове, або організоване, або

сільськогосподарське, переселення, було покликане виправити диспропорцію трудових і земельних ресурсів, що склалася в межах СРСР. Формально це переселення велося на “добровільних засадах”, в дійсності ж – в умовах тоталітарного режиму – все було зовсім інакше [576, с. 49]. Декларована добровільність евакуації 1944–1946 рр. в реаліях сталінізму знаходилася в рамках фактичної депортаційної безвиході, а польські громадяни, визначені тоталітарною системою до “виправлення диспропорції трудових ресурсів”, опинилися на примусових роботах в колгоспній системі УРСР.

Плани розселення польських громадян по областях УРСР у спорожнілих німецьких колоніях подані у додатку до “Справки о наличии свободных мест в восточных областях УССР на 15.XI–1944 года” від 17 листопада 1944 р.: Дніпропетровська – 3,5 тис. осіб, Запорізька – 24 тис. осіб, Херсонська – 8 тис. осіб, Миколаївська – 20 тис. осіб, Одеська – 20 тис. осіб [4, арк. 184]. Крім того, у Запорізькій області примусово евакуйовані польські громадяни розміщувалися в будинках, що залишилися внаслідок виселення болгар, греків та ін. [486, с. 201].

З-поміж спорожнілих населених пунктів УРСР були і колишні єврейські колонії. Наприклад, на території Сталінського (до 15 серпня 1944 р. Сталіндорфський) району Дніпропетровської області було 52 таких населених пункти. Частина їх мешканців була евакуйована у серпні 1941 р. на схід СРСР, а частина довоєнного єврейського населення загинула [732]. Постановою Дніпропетровських Облвиконкому і бюро Обкому КП(б)У від 23 грудня 1944 р. планувалось розселити у цьому Сталінському районі, 645 сімей примусово евакуйованих польських громадян [5, арк. 248].

До однієї з колишніх єврейських колоній – Орджонікідзе (колонія № 23, до 1938 р. – Бухаріндорф, від 12 травня 2016 р. – Степове [349]), Орджонікідзевської (від 1955 р. у складі Новософіївської) сільської ради, Сталінського (від 1945 р. у складі Чкаловського району, від 2 березня 1946 р. райцентр перенесений з с. Чкалове до м. Нікополя) району потрапило чотири

сім'ї примусово евакуйованих польських громадян с. Седліска Замойського повіту [64, арк. 112 зв.–114, 118 зв.–120]. Загалом, перша партія у 714 мешканців с. Седліска була вивезена зі станції Завада Замойського повіту 14 листопада 1944 р. [165, арк. 2] і розселена у Запорізькій, Дніпропетровській, Миколаївській, Одеській, Херсонській і Ровенській областях [57, с. 20–36].

Влада бачила у примусово евакуйованих польських громадянах потенційних колгоспників, які на рівні з уже наявними стануть такою ж дармовою робочою силою для економічного зміцнення режиму. Постанова РНК УСРР і ЦК КП(б) “О подготовке к приему, размещению и устройству украинского населения, эвакуируемого с территории Польши, и утверждению плана расселения” від 15 грудня 1944 р.: “Провести массовую работу по разъяснению устава сельхозартели, оказывая всемерную помощь в скорейшем приеме их в члены колхозов” [46, арк. 207]. Польські громадяни, примусово евакуйовані до УРСР, цікавили радянське керівництво, як ресурсний потенціал і ставлення до них мало суто споживацький характер. Прибуваючи до місць поселення в УРСР, примусово евакуйовані польські громадяни опинились у тяжких умовах, що було пов'язане як з існуванням самої сталінської системи, так і з колгоспним типом господарювання безпосередньо. Тоталітарний режим передбачав лише використання трудового потенціалу людей, але не дбав про їх добробут, що завдавало важкі матеріальні, а з ними і моральні страждання [545, с. 453].

Разом з тим, лише примусовими роботами в колгоспах залучення до стандартів радянської дійсності не закінчилося. У місцях перебування для польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР, був встановлений нормативно визначений фактичний режим спецпоселень.

Документом, який надає інформацію щодо планів створення режиму спецпоселень для польських громадян в УРСР, є довідка заступника наркома НКВС СРСР І. Серова від 15 вересня 1944 р., в якій він повідомляє про “существовавший в 1940 году порядок обмена гражданами украинской

національності с одной стороны, поляками и немцами с другой” [32, арк. 3]. Мова йде про обставини евакуації на підставі Угоди від 16 листопада 1939 р. [15]. У цій довідці вказано: “В местах расселения, переселяемых берут на специальный учет местные органы власти и периодически проводят их проверку. На случай выявления отсутствующих переселенцев, выясняют причины отсутствия” [32, арк. 4]. Отже, ще до початку самого процесу евакуації вже було розглянуто питання щодо створення режиму спецпоселень для майбутніх “добровільно” евакуйованих до УРСР. Сама ж примусова евакуація польських громадян до УРСР 1944–1946 рр. здійснювалася під патронатом НКВС, про що свідчить “Список заместителей районных уполномоченных и заместителей районных представителей НКВД УССР, выделяемых для работы по эвакуации граждан украинской, русской, белорусской и руссинской национальности с территории Польши на территорию УССР и поляков с территории УССР на территорию Польши” від 18 вересня 1944 р. [17, арк. 28–30]. Також, наказ Наркома НКВС СРСР Л. Берії “О мероприятиях в целях обеспечения выполнения соглашения между Польским комитетом национального освобождения и правительством УССР” від 7 грудня 1944 р. [304, с. 64].

Потрапивши до місць поселення в східних областях УРСР, примусово евакуйовані польські громадяни опинялися в такому ж безправному положенні, як і місцеве населення, замкнуте в рамки колгоспної системи. Відчувши на собі всі принади колгоспного “раю” та “турботливу допомогу” в облаштуванні, примусово евакуйовані польські громадяни намагалися вирватися до західних областей УРСР, де колгоспів у той час іще не було. Станом на 11 березня 1945 р. примусово евакуйовані польські громадяни самовільно виїхали із Запорізької області – 615 осіб, з Одеської – 1284 особи, з Миколаївської – 586 осіб, з Дніпропетровської – 429 осіб, з Херсонської – 3734 особи [479, с. 220]. Але ситуація контролювалася НКВС. Про це свідчить лист НКВС УРСР від 2 липня 1945 р., де подано факти затримання груп,

примусово евакуйованих польських громадян мігруючих на Захід [23, арк. 277].

На рівні районів вже на початок вересня 1945 р. існувала заборона залишення примусово евакуйованими польськими громадянами місць поселення. Так, 5 вересня 1945 р. Голова Виконкому Чкаловської райради доводив до відома Голови Орджонікідзевської сільради: “Исполком Чкаловского Райсовета категорически запрещает всякие выезды с территории В/сельсовета переселенцам-украинцам с Польши без разрешения на то Исполкома Райсовета” [42, арк. 100].

5 жовтня 1945 р. НКВС УРСР видав наказ “Про запобігання самовільним переїздам господарств евакуйованого з Польщі українського населення” [297, с. 221], у якому було визначено заборону переїздів у західні області УРСР. У Постанові РНК УРСР і ЦК КП(б)У “О незаконной выдаче исполкомом Ровенского Горсовета депутатов трудящихся разрешения на право въезда в гор. Ровно семьям украинского населения, эвакуированного из Польши в восточные области УССР” від 16 жовтня 1945 р. було категорично попереджено голів виконкомів обласних, районних і міських рад та секретарів обкомів, райкомів і міськкомів КП(б)У у західних областях УРСР про те, що у випадку виявлення фактів видачі дозволу сім’ям, примусово евакуйованих і розселених у східних областях, на переїзд до західних областей УРСР, винні будуть притягнуті до найсуворішої відповідальності [49, арк. 172–173].

Наказ НКВС УРСР від 5 жовтня 1945 р. та Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 16 жовтня 1945 р. (стан речей вказує на те, що могли бути і більш ранні акти) стали офіційною нормативною базою щодо створення для польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР, фактичного режиму спецпоселення.

На рівні обласних органів влади, у разі порушення режиму фактичного спецпоселення, приймалися жорсткі рішення. Так, 8 жовтня 1945 р. було прийняте Рішення Виконкому Запорізької облради “Про припущення

самовільного виїзду переселенців з Польщі з території колгоспу ім. Кірова, Н. Пилипівської с/ради, Н. Василівського району”, в якому за видачу довідок на право виїзду примусово евакуйованих до західних областей УРСР, посадовим особам було оголошено суворі догани та зауваження, а “переселенці були затримані і зняті з потягу на ст. Запоріжжя, і відправлені до колгоспу” [52, арк. 62]. Рішення Виконкому Запорізької Облради “Об отмене решений Исполкома Н-Керменчикского Райсовета депутатов трудящихся от 29/ХІІ-1945 г. за № 30 и от 26/І-1946 г. за № 2 о ходатайстве граждан переселенцев Турчук Ф. Т., Пятнички А. Л., Хомик И. И., переселится из Запорожской области в Западные области” від 27 лютого 1946 р.: “в ходатайстве о переселении вышеуказанных граждан из Запорожской области в Западные области отказать” [53, арк. 151]. Заходи із закріплення примусово евакуйованих польських громадян в місцях поселення мали жорсткий системний характер.

У Рішенні Виконкому Нікопольської райради від 6 квітня 1946 р., доводилося: “В ряде с/советов имеют место случаи самовольных выездов переселенцев в Западные области. В соответствии с указанием Совета Министров УССР и ЦК КП/б/У от 23 и 31-го марта 1946 г. о прекращении самовольных переездов переселенцев в Западные области и скорейшего их хозяйственного и бытового устройства, Исполком Райсовета обязывает Вас: [...] 2. Провести среди переселенцев-украинцев массово-раз’яснительную работу и раз’яснить им, что семьи переселенцев самовольно выехавшие в Западные области будут немедленно возвращены по первоначальному месту расселения, согласно с указанием Совета Министров УССР и ЦК КП/б/У от 23 и 31/ІІІ-46 г.”, а також попереджалося, що за: “самовольные выезды переселенцев Вы будете привлечены к ответственности” [44, арк. 74]. Директивна вказівка Голови Виконкому Нікопольської райради Голові Орджонікідзевської сільради від 25 травня 1946 р.: “На Ваше письмо от 20/V-46 г. Исполком Никопольского

Райсовета депутатов трудящихся сообщает о том, что всех переселенцев-украинцев желающих выезжать с нашего района во что бы то не стало задержите на местах и пусть работают в колхозе” [43, арк. 65]. 26 листопада 1946 р. була видана чергова Постанова РМ УРСР “Про припинення самовільних переїздів з південних областей евакуйованих українців з Польщі” [350, с. 104].

3 листопада 1944 р. до вересня 1945 р. в 11 східних областях УРСР було розселено 43497 примусово евакуйованих сімей. На 1 січня 1947 р. там залишилася 8981 сім'я, 30066 сімей виїхали на Захід [8, арк. 78–79]. Статистика щодо “голосування ногами” у західному напрямку, на тлі офіційно заборони, – це промовистий індикатор масового міграційного ризику, на який зважувалися примусово евакуйовані польські громадяни. Спроба переїзду до західних областей УРСР була лише першим, камуфлюючим, кроком у їх прагненні повернутися до місць постійного проживання на території РП. В інформації інспектора Управління з перевірки партійних органів ЦК ВКП(б) “О результатах проверки Украинской партийной организации и выявлении ряда серьезных недостатков в ее работе” від 13 липня 1946 р. вказано, що порушення законів у відношенні до евакуйованих “вызывало массовое бегство из восточных в западные области УССР, а у некоторых стремление даже выехать обратно в Польшу. По сообщениям, полученным из пограничных районов западных областей часть переселенцев возвратилась в Польшу, перейдя нелегально границу” [126, арк. 38]. Доповідна міністра ДБ СРСР В. Абакумова від 6 серпня 1946 р.: “Переселенцы покидают районы восточных областей Украины и переезжают в западные области с целью пробраться в Польшу” [26, арк. 98]. Доповідна МВС СРСР від 4 червня 1947 р.: “За последнее время участились случаи попыток к нелегальному возвращению в Польшу лиц украинской национальности, ранее эвакуированных в СССР на основании соглашения между Украинской ССР и Польской Республикой от 9 сентября 1944 года и расселенных в тыловых областях УССР. Только за

період с 29 апреля по 11 мая с. г. пограничниками Украинского округа задержано, пытавшихся нелегально возвратиться в Польшу 155 семей украинцев в числе 566 человек. Кроме того, ранее в 1946–1947 г.г. лиц такой категории, пытавшихся уехать в Польшу, было задержано 408 человек. Все задержанные переданы местным органам власти для возвращения их к местам прежнего расселения” [28, арк. 90]. Доповідна записка МВС СРСР керівництву СРСР “О результатах охраны государственной границы пограничными войсками МВД за 1947 год” від 21 січня 1948 р. повідомляє, що протягом 1947 р. переважно чинили спроби порушити кордон евакуйовані, які мали намір повернутися з СРСР до РП – 1792 особи [469, с. 87].

Категорична заборона повернення польських громадян до місць постійного проживання на території ПНР була прописана в угоді між урядом ПНР і урядом СРСР “О сроках и порядке дальнейшей репатриации из СССР лиц польской национальности” від 25 березня 1957 р. Угода надавала можливість репатріації “в индивидуальном порядке” до ПНР радянським громадянам польської національності. Але ст. 15 цієї угоди визначала нерозповсюдження її умов на польських громадян, примусово евакуйованих до СРСР за Люблінськими угодами вересня 1944 р. [354]. З контексту угоди виникає, що ці польські громадяни, мала правові підстави для репатріації ПНР, але це повернення було для них суворо заборонено. Якщо б евакуація 1944–1946 рр. була дійсно добровільною, то через десять років після її завершення не було б потреби визначати заборону щодо можливості повернення саме цієї категорії польських громадян до місць постійного проживання в РП.

Створення нормативно визначеного фактичного режиму спецпоселень для польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР, прирівнювало їх статус до правового положення спецпоселенців/спецпереселенців. Доповідь міністра МВС СРСР С. Круглова про роботу МВС СРСР зі спецпоселенцями із західних областей України, від 7 лютого 1948 р.: “Согласно Постановлению СНК СССР № 35 от 8 января 1945 г. спецпереселенцы, в том числе члены

семей бандитов, высланных из западных областей Украины, в местах поселения пользуются всеми правами граждан СССР, за исключением права свободного выезда за пределы района поселения. Спецпереселенцы в местах поселения живут не в изолированных поселках, а расселены совхозами, колхозами и предприятиями, в которых они работают, среди местного населения в зависимости от наличия жилой площади. Охрана спецпереселенцев в местах поселения постановлением правительства не предусмотрена” [274, с. 384]. Порівнюючи умови, в яких перебували польські громадяни, примусово евакуйовані до УРСР, та офіційно репресовані радянські спецпоселенці/спецпереселенці, бачимо, що й ті, й інші були розселені поміж місцевого населення, їх не передбачалося охороняти, вони працювали, зокрема у колгоспах, користувалися всіма правами громадян СРСР, крім права вільного виїзду за межі району поселення.

Дії радянської тоталітарної системи, спрямовані на обмеження права щодо залишення місць поселення в евакуації та на примусове повернення втікачів до цих місць, дають вагомі підстави трактувати примусову евакуацію 1944–1946 рр., як репресію в формі заслання на примусові роботи з встановленням нормативно визначеного у 1945 р. вищими органами влади УРСР та НКВС фактичного режиму спецпоселень. Чинність після 10 грудня 1948 р. нормативно визначеного фактичного режиму спецпоселень для польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР та ст. 15 Угоди від 25 березня 1957 р. щодо заборони їм репатріації в РП були прямим порушенням прав і свобод людини і громадянина визначених ст. 4, 13. 1, 13. 2 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. [268, с. 12, 13].

Особи міграційного потоку Схід–Захід, переселені на територію РП, не опинилися в умовах спецпоселення і не застосовувалися в системі примусової праці. З-поміж цієї категорії осіб не відомі випадки цілеспрямованої міграції, з метою оселитися ближче до польсько-радянського кордону, та спроб його нелегального перетину для повернення в СРСР. Немає польсько-радянських

договорів, умовами яких було б заборонено особам, переселеним до РП на підставі Люблінських угод вересня 1944 р., повертатися до СРСР.

3.4. “Пільги” Люблінської угоди ПКНВ з УРСР

Квінтесенція “прав і пільг” статей 3 та 4 Люблінської угоди ПКНВ з УРСР подана у Заключному звіті Головного уповноваженого РНК УРСР з евакуації від 14 лютого 1947 р.: “предоставление права перевозить с собою весь скот, все орудия профессионального труда и, кроме того, еще до двух тонн прочего имущества; предоставление бесплатного транспорта; обеспечение компенсации за оставленное в Польше имущество; освобождение населения, заявившего о желании эвакуироваться, от недоимок по натуральным поставкам и денежным налогам; предоставление им в местах нового поселения в УССР ссуд в размере 5000 рублей на хозяйство; льготные условия оформления и т. д.” [30, арк. 11]. Створюється враження турботливого ставлення до евакуйованих осіб з боку радянської системи, яка в часи Другої світової війни знаходить резерви для надання таких, здавалося б, виняткових умов, “которые должны были сделать процесс переселения мероприятием совершенно безболезненным” [30, арк. 11].

Опрацювання корпусу радянських репресивних актів, які унормовували примусові переміщення на території СРСР, дає можливість відзначити, що не лише польські громадяни, примусово евакуйовані до УРСР, мали право на “пільги”. Перерахуємо акти, в яких була прописана “державна допомога” репресованим у 1941–1945 рр., тобто у той же період, що і примусова евакуація 1944–1946 рр.: Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) “О переселении немцев из республики Немцев Поволжья, Саратовской и Сталинградской областей” від 26 серпня 1941 р. [351]. Постанова ДКО “О переселении немцев из г. Москвы и Московской области и Ростовской области” від 6 вересня 1941 р. [129, арк. 178–179], Постанова ДКО “О переселении немцев из Краснодарского, Орджоникидзевского краев, Тульской области, Кабардино-

Балкарской и Северо-Осетинской АССР” від 21 вересня 1941 р. [130, арк. 171–172], Постанова ДКО “О переселении немцев из Запорожской, Сталинской и Ворошиловградской областей” від 22 вересня 1941 р. [131, арк. 2–3], Постанова ДКО “О переселении немцев из Воронежской области” від 8 жовтня 1941 р. [132, арк. 130–131], Постанова ДКО “О переселении немцев из Грузинской, Азербайджанской и Армянской ССР” від 8 жовтня 1941 р. [133, арк. 134–135], Постанова ДКО “О переселении немцев из Дагестанской и Чечено-Ингушской АССР” від 22 жовтня 1941 р. [134, арк. 70–71], Постанова РНК СРСР “О порядке приема от спецпереселенцев с Северного Кавказа имущества, скота и продукции сельского хозяйства, а также об условиях частичного возмещения этого имущества в местах расселения” від 14 жовтня 1943 р. [734]. Постанова РНК СРСР “О выселении калмыков, проживающих в Калмыцкой АССР” від 28 грудня 1943 р. [302, с. 478–480].

Для наочності наведемо приклад “державної допомоги”, прописаної Постановою “О крымских татарах” від 11 травня 1944 р., яка встановлювала дозвіл щодо можливості взяти з собою речі, одяг, побутові приладдя, посуд і продовольство до 500 кг на сім’ю; зобов’язувала Наркомздор’я СРСР виділити на кожний ешелон одного лікаря й дві медсестри з відповідним запасом медикаментів та забезпечити медичне та санітарне обслуговування спецпоселенців у дорозі; Наркомторг СРСР забезпечити усі ешелони щоденним гарячим харчуванням і окропом; визначала наділення спецпоселенців присадибними ділянками і надання допомоги в будівництві будинків; зобов’язувала Сільгоспбанк видати для спецпоселенців суду на будівництво будинків та господарське обзаведення до 5000 рублів на сім’ю з розстрочкою на 7 років; Наркомзаг виділити борошно, крупи і овочі для безкоштовної видачі спецпоселенцям, як розрахунок за прийняті від них сільгосппродукти і скот [135, арк. 2–5].

28 липня 1945 р. РНК СРСР прийняв дві постанови: № 1927 “О льготах спецпереселенцам” [303, с. 55] та № 1872 “О льготах для эвакуированных хозяйств, переселенных из Польши на территорию Украинской ССР” [41, арк. 82], якими визначалися додаткові пільги. Це у черговий раз зміцнює думку, що радянською системою обидві ці категорії – спецпоселенці та польські громадяни, примусово евакуйовані до УРСР, кваліфікувалися як рівнозначні.

З поданих актів виникає: усі репресивні заходи з примусового переміщення народів і етнічних груп у СРСР супроводжувались невід’ємною їх складовою – наданням державної допомоги та пільг репресованим-спецпоселенцям. Разом з тим, “пільги” Люблінської угоди ПКНВ з УРСР поступалися “державній допомозі”, яка надавалася під час примусових переміщень і облаштування офіційно репресованих. Зокрема, для польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР, не передбачалося і не надавалося медичного забезпечення та гарячого харчування під час транспортування до місць поселення. Примусово евакуйованим польським громадянам і офіційним спецпоселенцям видавалася позика в однаковій сумі – 5000 карбованців, проте, “добровільно” евакуйовані повинні були повернути її протягом 5 років, а деякі категорії офіційно репресованих – протягом 7 років. З огляду на це, пільги Люблінської угоди ПКНВ з УРСР – це лише клон стандартної “державної допомоги” та “пільг”, що були виписані у нормативно-правових актах, які стосувалися репресованих-спецпоселенців.

Надання вказаних пільг і допомоги здійснювалося не заради задоволення соціальних потреб та підвищення життєвого рівня репресованих. Це був лише той необхідний мінімум забезпечення, який давав можливість доставки живими трудових ресурсів і збереження стану їх достатньої працездатності на початковому етапі перебування на засланні, з метою подальшої експлуатації, як дешевої робочої сили у місцях господарського запотребування. Відповідно, дії радянського тоталітарного режиму з примусової евакуації польських

громадян до УРСР, по своїй суті, жодним чином не відрізняються від акцій з примусового переміщення народів та етнічних груп на території СРСР. Але, зважаючи на статус іноземних громадян, їх заслання на спецпоселення для примусових робіт в УРСР радянський режим камуфлював Люблінською угодою ПКНВ з УРСР та декларацією “добровільної евакуації”.

Заходи з примусового переміщення трудових ресурсів не були матеріально обтяжливими для радянського тоталітарного режиму. Об’єм фінансових витрат для здійснення примусової евакуації 1944–1946 рр. засвідчує Заключний звіт Головного уповноваженого РНК УРСР з евакуації від 14 лютого 1947 р.: “Расходы, связанные с эвакуацией, за исключением расходов по оплате транспорта, составляют 10.110.491 злотый, в среднем, таким образом, на одно эвакуированное хозяйство приходится 82,56 злотых, а на одного человека 20,97 злотых. Таким образом, относительные расходы на эвакуацию следует признать весьма незначительными” [30, арк. 42]. З чого можна зробити висновок, що радянський тоталітарний режим, вклавши в процес примусової евакуації польських громадян до УРСР мінімум матеріально-фінансових засобів, отримав економічний зиск, унаслідок довготривалого використання польських громадян на своїй території як дешевої робочої сили в системі примусової праці народного господарства СРСР.

Для прикладу: під час проведення акції Замостя від 27 листопада 1942 р. по березень 1943 р., у ході примусового переміщення німецькою окупаційною адміністрацією польських громадян була виконана “зачистка” 116 сіл. Близько 7000 православних з Замойського повіту потрапили до 63 сіл Грубешівського повіту, з яких попередньо були виселені римо-католики. Зокрема, на підставі спеціального наказу № 8 Шефа Поліції безпеки і Служби безпеки від 4 грудня 1942 р., 5 грудня 1942 р. 1073 мешканці с. Седліска були виселені [242, арк. 14] і розселені в селах Білопілля, Тересін, Раціборовіце, Забуднів. У нових місцях поселення седліщани отримали будинки та земельні

ділянки [72]. Обставини примусової евакуації 1944–1946 рр. мають подібність до репресивних дій, вчинених німецькою окупаційною адміністрацією на Холмщині у 1942–1943 рр.

При аналізі складових примусової евакуації польських громадян до УРСР 1944–1946 рр. звертає на себе увагу те, що з-поміж синонімів категорії евакуація, в контексті примусу до залишення місця постійного проживання, таких, як виселення, вислання, вигнання, видворення, вивезення, заслання, є також і категорія, депортація [743]. Депортація – примусове переміщення окремої категорії осіб, народів, етнічних, етноконфесійних, соціальних або інших груп населення з місць їх постійного проживання з політичних, класових, соціальних, релігійних, національних мотивів, за відсутності підстав, які припускає міжнародне право, здійснене, як форма репресії – виселення, висилка, заслання до іншої держави. Депортація може мати ознаки етнічно-релігійної чистки, яка має на меті впровадження етнічної або конфесійної одноманітності певної території [334; 718, с. 162; 736; 741]. Зважаючи на фактичний стан справ, пов'язаних з примусовою евакуацією польських громадян до УРСР 1944–1946 рр., є можливим означити цю акцію категорією “депортація”. Проте до сих пір немає жодного державного акта в Україні та РП, який би кваліфікував евакуацію 1944–1946 рр. до УРСР як депортацію. Указ Президента України “Про заходи у зв’язку з 60-ю річницею примусового виселення етнічних українців з території Польщі” від 23 вересня 2005 р. визначає цю акцію, як “примусове виселення з території Польщі” [739], що за своєю суттю може дорівнювати депортації.

1944–1946 рр. на підставі Люблінської угоди ПКНВ з УРСР, була організована і проведена примусова евакуація – репресивна операція з виселення польських громадян за етнічно-релігійною ознакою з місць постійного проживання на території сучасних південно-східних воєводств РП та засланням їх до УРСР, що супроводжувалося цинічним порушенням прав та свобод людини і громадянина, зокрема порушенням права клятстуватися та

розпоряджатися своєю нерухомою приватною власністю в місцях постійного проживання, встановленням в місцях поселення в примусовій евакуації на території УРСР нормативно визначеного вищими органами влади УРСР фактичного режиму спецпоселень, використанням цих громадян на примусових роботах в колгоспній системі господарства, заборонаю повернення в місця постійного проживання, обмеженням політичних, соціальних, економічних, релігійних і культурно-національних прав.

Під час проведення примусової евакуації 1944 – 1946 рр. відбувався Нюрнберзький процес, на якому подібні дії з примусових переміщень за часів Другої світової війни за ст. 6: b) та c) Статуту Міжнародного військового трибуналу від 8 серпня 1945 р. кваліфікувалися, як військові злочини та злочини проти людськості [316, с. 147–148].

Висновки до розділу 3

Кількість польських громадян, які були примусово евакуйовані до УРСР 1944–1946 рр. складає не менше 494383 особи. Це 95 % кількості польських громадян, які опинилися в республіках СРСР за Люблінськими угодами вересня 1944 р.

Унаслідок реалізації умов Люблінської угоди ПКНВ з УРСР у 1944–1946 рр. виникли міграційні потоки, які можна окреслити наступним чином: міграційний потік Захід–Схід – “примусова евакуація польських громадян до УРСР”, міграційний потік Схід–Захід – “переселення осіб з подвійним польським та радянським громадянством у нові межі РП”.

Розгляд питання права власності польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР, дає можливість визначити, що, хоча внаслідок їх заслання до УРСР їх право, в частині можливості користування та розпорядження своєю приватною власністю, було порушено, проте з огляду на безперервне існування на території РП інституту приватної власності та відсутності правового акту, який би позбавляв їх цього права, вони та їх

спадкоємці й надалі залишаються приватними власниками нерухомого майна в місцях постійного проживання на території сучасних південно-східних воєводств РП.

Ситуація з цього ж питання щодо переселенців міграційного потоку Схід–Захід відрізняється. Від 1939 р. вони, на підставі впровадження радянського законодавства, втратили право приватної власності щодо нерухомого майна на так званих “Східних кресах”. У 1944–1946 рр. в нових місцях проживання на території РП вони отримали, як компенсацію, нерухоме майно та документальне оформлення права приватної власності на нього.

Примусова евакуація польських громадян до УРСР від моменту появи Люблінської угоди ПКНВ з УРСР була цілісним репресивним процесом, що виключає можливість вважати хоч би якийсь з її етапів “добровільним”.

У 1945 р. вищими органами влади УРСР для примусово евакуйованих польських громадян був нормативно визначений фактичний режим спецпоселень. Заборона залишення місць поселення в примусовій евакуації та примусове повернення втікачів за своїми репресивними ознаками не відрізняється від заслання на спецпоселення.

Пільги, виписані в умовах Люблінських угод вересня 1944 р., були лише стандартною складовою репресивних заходів радянського тоталітарного режиму, подібними до “державної допомоги”, яка надавалася народам і етнічним групам під час примусових переміщень та на спецпоселенні.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора “Початковий етап розміщення примусово евакуйованих забужан в Запорізькій області” [545], “Добровільні засади Люблінської угоди від 9 вересня 1944 р. і “примусово евакуйоване населення” акції з виконання її умов” [543], “Закріплення примусово евакуйованих у 1944–1946 рр. польських громадян у місцях поселення в УРСР” [544] та “Przymusowa ewakuacja (1944–1946) – periodyzacja w świetle dokumentów archiwalnych Archiwum Akt Nowych w Warszawie” [667].

ВИСНОВКИ

У середині 1940-х рр. радянська тоталітарна система, як і у попередні десятиліття, продовжувала втілювати в життя ленінсько-сталінські ідеї, оперуючи репресивним інструментарієм, в арсенал якого входило різноманіття методів порушення законодавчих норм, прав та свобод людини і громадянина, а також фізичне знищення. Репресії охоплювали не лише радянських громадян, їх жертвами були і громадяни інших держав.

Однією з репресивних акцій сталінізму, яка і на сьогодні знаходиться поза нормами реабілітаційного права України та РП, є примусова евакуація польських громадян до УРСР 1944–1946 рр. Дистанціювання державних органів від розв’язання цієї проблеми, з посиленням на “фактичне виконання міжнародної угоди”, не витримує критики щодо необґрунтованості такого підходу.

Системне дослідження причин, підстав та характеру примусової евакуації польських громадян до УРСР 1944–1946 рр. було здійснено на основі опрацювання наукової літератури, міжнародно-правових норм, польських та радянських нормативно-правових актів, дипломатичних джерел, актуалізованих та неактуалізованих архівних матеріалів.

У відповідності до поставлених завдань:

1. Проаналізовано рівень дослідженості теми в історіографії, наявність і повноту джерельної бази, необхідної для її розкриття, з визначенням напрямків подальшого вивчення, окреслено методологію дослідження. На підставі аналізу напрацювань за обраною темою, зроблено висновки щодо рівня дослідженості, виділено питання, які не були опрацьовані на достатньому науковому рівні; показано необхідність розв’язання вказаних проблемних складових з визначенням їх актуальності та перспективності. Опубліковані дослідження містять матеріали щодо участі каральних органів, військових та підпільних формувань у ході здійснення акції; розглядають

вектори східного і західного міграційних потоків евакуації та пропонують їх кількісні обчислення; аналізують матеріальні фактори, з-поміж яких характеристики майнового рівня в місцях постійного проживання в РП та в місцях поселення в УРСР; відстежують міграції примусово евакуйованих територією УРСР; описують емоційний сентимент щодо залишення споконвічної батьківської землі та проблематику адаптації в УРСР; відзначають, що акція мала ознаки депортації. Проте нами виявлено відсутність цілісних опрацювань щодо вичерпного визначення передумов, причин та характеру евакуації 1944–1946 рр. з достатнім долученням історичних, правових та дипломатичних джерел. В історіографії переважає означення ПКНВ у форматі законного польського уряду, а Люблінської угоди ПКНВ з УРСР, як легальної міжнародної умови. Періодизація евакуації 1944–1946 рр., практично у всіх авторів подається з етапом “добровільності” або “непримусовості”. На доведення незаконності існування ПКНВ, Люблінської угоди ПКНВ з УРСР та примусового характеру евакуації наводяться недостатньо вичерпні аргументи, що пов’язано з потребою додаткового дослідження архівних, історико-правових та дипломатичних джерел.

Опрацьовано наявну джерельну базу українських та закордонних архівів, яка охоплює необхідні аспекти заявленої теми та надає можливість всебічного та повноцінного розкриття проблемних питань. При роботі з архівними справами проаналізовано, співставлено й порівняно значний масив документальних матеріалів. До наукового обігу введено значну кількість важливих для теми дослідження архівних документів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об’єднань України, Галузевого державного архіву МЗС України, Державного архіву Дніпропетровської області, Державного архіву Запорізької області, Державного архіву Львівської області, Архіву Управління Міністерства внутрішніх справ України в Херсонській області, Архіву Новософіївської сільської ради Нікопольського району,

Головного архіву давніх актів у Варшаві, Архіву нових актів у Варшаві, Архіву МЗС РП, Архіву трактатів Правно-трактатового департаменту МЗС РП, Державного архіву в Любліні, Державного архіву в Замості, Центрального державного архіву Литовської Республіки, Архіву МЗС Республіки Білорусь, Архіву зовнішньої політики РФ, Державного архіву РФ та нашого приватного архіву. Також до наукового обігу введені документи, які є наслідком нашого листування з установами України, Республіки Польща, Республіки Білорусь і Литовської Республіки. Архівні матеріали та джерела надали можливість переглянути існуючі підходи та зробити вичерпні висновки щодо теми примусової евакуації польських громадян до УРСР 1944–1946 рр.

Дисертаційне дослідження здійснено на основі використання методів, принципів та підходів, властивих історичній науці. Їх сукупність сприяла детальному й ґрунтовному висвітленню проблемних складових та більш об'єктивному трактуванню цілого ряду важливих питань заявленої теми.

2. З'ясовано причини й підстави примусової евакуації польських громадян до УРСР 1944–1946 рр. Причинами примусової евакуації польських громадян до УРСР 1944–1946 рр. були діяльність радянського тоталітарного режиму, спрямована на розширення території СРСР на Захід та підпорядкування своєму впливу РП, складовою якої стало створення КРН і ПКНВ та дефіцит трудових ресурсів, який мали поповнити польські громадяни, примусово евакуйовані до УРСР як дешева робоча сила. Підставами стали обставини, які склалися на 1944 р. у радянсько-польських відносинах та призвели до появи псевдолегальної Люблінської угоди ПКНВ з УРСР і реалізації її умов.

3. Визначено статус еміграційного керівництва РП, КРН, ПКНВ. З'ясовано, що радянсько-польські відносини, які склалися на вересень 1944 р., були наслідком розвитку подій у попередній п'ятирічний період. Починаючи від вересня 1939 р. взаємини мали коливальний характер і були остаточно перервані за ініціативою СРСР у квітні 1943 р. Еміграційне керівництво РП діяло на підставі польського законодавства, залишаючись легальним та надалі

визнаним на міжнародному рівні.

Радянський тоталітарний режим вдався до формування псевдо-державних структур – КРН та ПКНВ, які висунули претензії на владні повноваження в РП. Доведено, що порядок та спосіб появи КРН і ПКНВ не відповідав нормам чинного польського законодавства, яке взагалі не визначало навіть можливість виникнення таких структур. КРН і ПКНВ не могли бути легальними інституціями: у формальному вимірі вони ніколи не були створені, що, крім іншого, пов'язано з відсутністю документальної фіксації факту їх появи. Тобто, на рівні правового поля РП, ні КРН, ні ПКНВ не лише не були легальними, але взагалі ніколи не існували. Разом з тим, і у системі тоталітарного “права” поява КРН і ПКНВ також не мала підстав до постання. Рівень і вид влади КРН і ПКНВ не мав у польській державній системі законодавчої визначеності, як і рівень їх компетенції. Вони не були конституційними інституціями суверенної держави, які мали відповідне демократичне право до прийняття від її імені суверенних рішень, з чого виникає відсутність у них законних прав до здійснення владних повноважень.

ПКНВ був структурною складовою радянської окупаційної адміністрації на території РП, підпорядкованою Кремлю, який і визначав сферу його застосування, обсяг та характер функцій. Існування ПКНВ можна кваліфікувати, як діяльність групи державних злочинців, які з допомогою іноземної військової сили та спецслужб, здійснили спробу узурпування влади в РП. У сфері норм польського законодавства ПКНВ не міг бути і не був державною структурою як у зв'язку з невизнаністю на міжнародному рівні, так і у зв'язку з існуванням законного еміграційного керівництва РП та його Делегатури на Батьківщині. ПКНВ не мав як де-юре, так і де-факто атрибутів державності – підпорядкованих йому території та збройних сил. ПКНВ не належало право використовувати у своїй діяльності польські державні символи. У зв'язку з тим, що ПКНВ був структурною складовою радянської окупаційної адміністрації – символика, печатки, документи, акти, угоди ПКНВ

були символікою, печатками, документами, актами, угодами структурної складової радянської окупаційної адміністрації, а члени ПКНВ були її радянськими функціонерами, підпорядкованими М. Булганіну, як радянському наміснику в РП.

Польське, чинне на 1944 р., законодавство, не визначаючи можливість існування ПКНВ як такого, відповідно не могло надавати йому права та компетенції щодо видання правових актів та укладення угод. ПКНВ не мав належних міжнародно-правових підстав щодо визнання його правосуб'єктності у міжнародних відносинах, творення норм міжнародного права та несення відповідальності за його порушення, тобто не був суб'єктом міжнародних правовідносин, який володіє правоздатністю до представлення інтересів РП під час укладення міжнародних угод. На підставі конституцій РП і 1921 р. і 1935 р., міжнародні угоди міг укладати лише президент РП.

Аналіз сфрагістичного матеріалу ПКНВ свідчить про невідповідність печаток цієї структури чинним на 1944 р. нормам польського законодавства, які вичерпно регламентували засади щодо державних печаток. Цим засадам не відповідали – зображення орла, напис, діаметр та місце виготовлення печаток ПКНВ. Проте ПКНВ у спробі легітимізувати узурпацію влади безпідставно використовував свої нелегальні печатки, намагаючись надати їм значення атрибуту державної влади. Крім того, ПКНВ не був тим органом, який мав право замовляти виготовлення печаток вищих органів влади та візувати такими печатками документи, нормативні акти та міжнародні угоди, а тим більше, робити це власними печатками. Легальні державні печатки РП у період існування ПКНВ, як і в подальшому, знаходились в руках законного еміграційного керівництва РП. ПКНВ де-юре не видав жодного документа, нормативно-правового акта та не став стороною жодної угоди, у зв'язку з візуванням їх незаконними печатками, що виключає їх легальність, набрання чинності, юридичну силу, обов'язковість до виконання та правові наслідки. Все вище зазначене стосується і Люблінських угод вересня 1944 р., а з-поміж

них і Люблінської угоди ПКНВ з УРСР, завізованих нелегальною печаткою ПКНВ та виключає їх легальність.

4. Досліджено обставини появи та встановлено статус Люблінської угоди ПКНВ з УРСР. При дослідженні та реконструкції подій викликають сумнів щодо факту підписання угоди ПКНВ з УРСР 9 вересня 1944 р. у Любліні. Газетні повідомлення щодо цього не мають конкретики, що могло бути елементом пропаганди. Відсутні будь-які документальні свідчення щодо факту перебування 9 вересня 1944 р. в Любліні М. Хрущова. У своїх спогадах М. Хрущов фактично заперечує підписання угоди, вказуючи, що підписав угоду з Б. Берутом в серпні 1944 р., що абсолютно не відповідає даним, які фігурують у самій Люблінській угоді ПКНВ з УРСР. Ймовірно, Люблінська угода ПКНВ з УРСР була окремо підписана Е. Осубкою-Моравським у Любліні, а потім переправлена до Києва, де її підписав М. Хрущов. Після цього як україномовний, так і польськомовний оригінальні примірники залишилися в Києві, де знаходяться до теперішнього часу. Тобто, польськомовний оригінальний примірник Люблінської угоди ПКНВ з УРСР ніколи не був доступний для польської сторони. З огляду на двозначність щодо перебування П. Пономаренка 9 вересня 1944 р. у Любліні, існує імовірність, що Люблінська угода ПКНВ з БРСР хоча і могла бути підписана в Любліні, але евентуально окремо і неодноразово – спочатку Е. Осубкою-Моравським, а потім П. Пономаренком. Після чого припустимо, що польськомовний оригінальний примірник залишився в Представництві СРСР при ПКНВ, та мінімум до 1950 р. він був недоступний польській стороні. Стосовно Люблінської угоди ПКНВ з ЛитРСР також відсутня однозначна відповідь щодо факту її укладення 22 вересня 1944 р. в Любліні та одночасного підписання відповідно до належної процедури. Як і в ситуації з Люблінською угодою ПКНВ з БРСР, існує імовірність, що польськомовний оригінальний примірник Люблінської угоди ПКНВ з ЛитРСР після роздільного підписання також залишився в Представництві СРСР при ПКНВ і

тому також був недоступний польській стороні мінімум до 1950 р.

Поява Люблінських угод вересня 1944 р. пов'язана зі зловмисною змовою, фарсом та містифікацією, здійсненими структурними складовими радянської окупаційної адміністрації – РНК УРСР, РНК БРСР, РНК ЛітРСР та ПКНВ, які за абсолютної централізованості радянського тоталітарного режиму діяли за наказами Й. Сталіна, про що свідчать документальні матеріали.

У Люблінських угодах вересня 1944 р. ПКНВ представляв лише самого себе, але не РП, з чого виникає, що польська сторона як така на сторінках цих угод навіть не прописана. Законне еміграційне керівництво РП не лише жодним чином не брало участі в укладенні Люблінських угод вересня 1944 р., але категорично виступало проти їх появи та реалізації евакуації 1944–1946 рр., вважаючи її репресивною акцією радянського тоталітарного режиму.

Люблінські угоди вересня 1944 р. не лише мали ознаки відносної дійсності, не відповідаючи польським конституційними нормам, але й абсолютної: ці угоди суперечили імперативним нормам загального міжнародного права, з чого виникають підстави вважати їх юридично нікчемними *ab initio* (від самого початку) з моменту їх “укладення”, тобто “мертвонародженими” – такими що не були правомірними, спроможними, дійсними, не мали юридичної сили та не породжували передбачених ними правових наслідків, у зв'язку з чим не могли бути обов'язковими до виконання. Відповідно, є підстави для визнання юридичної сили Люблінських угод вересня 1944 р., а з-поміж них і Люблінської угоди ПКНВ з УРСР, як нікчемної. Нікчемні правочини належать до недійсних правочинів, тобто таких, які здійснилися, але на підставі наявних у них недоліків, не мають правової сили. Опрацьований матеріал не виключає також визначення статусу Люблінської угоди ПКНВ з УРСР в характері неукладеного правочину, тобто такого, який ніколи не існував та існувати не міг, тому юридичної сили не має. Проте, за обох підходів Люблінська угода ПКНВ з УРСР не могла мати юридичної сили.

Відсутні будь-які підстави, з найменшим ступенем імовірності, відносити Люблінські угоди вересня 1944 р. до категорії “міжнародних”, як з уваги на вищеподане та невиконання процедури реєстрації цих угод у Секретаріаті ЛН й їх неопублікованості у “League of Nations Treaty Series”, так і з огляду на те, що й самі підписанти не вважали їх “міжнародними”.

Незважаючи на твердження державних структур, що умови Люблінських угод вересня 1944 р. були виконані, вони знаходяться за межами внутрішньопольського та міжнародного правового поля, що встановлюється безпосередньо чинним на 1944 р. законодавством і не може залежати від волі їх підписантів та сучасних державних органів щодо визнання їх “чинними”. Крім того, ст. 1 і 9 Декрету президента РП “Про нечинність правових актів окупаційних влад” від 30 листопада 1939 р. наперед позбавили чинності будь-які угоди, укладені за участю окупаційної адміністрації, якщо це виходило за межі її компетенції. Люблінські угоди вересня 1944 р. знаходились за межами компетенції радянської окупаційної адміністрації, структурною складовою якої і був ПКНВ.

Документально встановлено, що до 1949 р. включно Народна Польща не мала у себе оригінальних примірників Люблінських угод вересня 1944 р. Час, коли у неї з’явилися польськомовні оригінальні примірники Люблінських угод ПКНВ з БРСР і ЛитРСР, не відомий, але не раніше 1950 р. Отже, під час здійснення евакуаційної акції 1944–1946 рр. польська сторона не диспонувала усіма трьома польськомовними оригінальними примірниками Люблінських угод вересня 1944 рр., що виключає наявність будь-яких підстав до реалізації нею умов цих угод та є ще одним елементом у визначенні незаконності здійснення цієї акції. Оригінальні примірники Люблінських угод ПКНВ з БРСР і ЛитРСР зберігаються у Архіві трактатів Правно-трактатового департаменту МЗС РП у Варшаві. Польськомовний оригінальний примірник Люблінської угоди ПКНВ з УРСР зберігається у Галузевому державному архіві МЗС України у Києві разом з україномовним оригінальним примірником

цієї угоди. Білоруськомовний оригінальний примірник Люблінської угоди ПКНВ з БРСР зберігається у Архіві МЗС РБ у Мінську. Другий оригінальний примірник Люблінської угоди ПКНВ з ЛитРСР, який є також польськомовним, зберігається у Литовському центральному державному архіві у Вільнюсі.

У дійсності ж Люблінські угоди вересня 1944 р. за сукупністю усіх обставин, можна характеризувати, як Люблінські репресивні накази вересня 1944 р.

5. Розкрито риси та характер примусової евакуації польських громадян до УРСР 1944–1946 рр. У цей період до УРСР було примусово евакуйовано не менше ніж 494383 польських громадянина, що складає 95 % від загальної кількості польських громадян, які потрапили до республік СРСР за Люблінськими угодами вересня 1944 р.

Аналіз документальних джерел надає можливість визначити міграційні потоки 1944–1946 рр., які виникли внаслідок реалізації умов Люблінської угоди ПКНВ з УРСР, наступним чином: міграційний потік Захід–Схід – “примусова евакуація польських громадян до УРСР”, міграційний потік Схід–Захід – “переселення осіб з подвійним польським та радянським громадянством у нові межі РП”.

Розгляд питання права власності польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР, показує, що хоча внаслідок цієї репресії їх право, в частині можливості користування, було порушено, але з огляду на безперервне існування на території РП інституту приватної власності та відсутності правового акту, який би позбавляв їх цього права, вони та їх спадкоємці й надалі залишаються приватними власниками нерухомого майна в місцях постійного проживання на території сучасних південно-східних воєводств РП. Це порушення права власності має подібність ознак, характерних для розкуркулювання.

Принципово відрізняється ситуація щодо цього ж питання у випадку переселенців міграційного потоку Схід–Захід. Від 1939 р. вони, хоча фактично

й продовжували господарювати на своїх земельних ділянках, але, на підставі впровадження радянського законодавства, втратили право приватної власності щодо нерухомого майна на так званих “Східних кресах”. У 1944–1946 рр. в нових місцях постійного проживання на території РП вони отримали, як компенсацію, нерухоме майно та документальне оформлення права приватної власності на нього. Для них тип господарювання не змінився, вони залишилися приватними одноосібними власниками. А для малоземельних селян, переселення мало корисні наслідки: збільшення площі приватних земельних ділянок. Таким чином, виконання умов Люблінської Угоди ПКНВ з УРСР у фактичному і правовому вимірі мають різні наслідки для учасників міграційних потоків Захід–Схід та Схід–Захід.

Евакуація польських громадян до УРСР 1944–1946 рр. була цілісним репресивним процесом і від самого початку мала наперед спланований примусовий характер, пов’язаний із застосуванням комплексного психологічного і фізичного терору. При чому, часові межі примусового періоду охоплюють не лише етап практичного здійснення евакуації, від листопада 1944 р. до літа 1946 р., але від моменту появи самої Люблінської угоди ПКНВ з УРСР. Саме вона послужила формальною підставою до організації і реалізації репресії та поставила польських громадян перед фактом евакуації до УРСР, створивши атмосферу психологічного тиску. Залучення до міграційного потоку Захід–Схід не залежало від волевиявлення польських громадян. Їх евакуація до УРСР була наслідком репресивних методів, застосованих радянським та польським тоталітарними режимами. Етапи примусової евакуації польських громадян до УРСР 1944–1946 рр. можна визначити таким чином: перший – від 9 вересня 1944 р. до кінця літа 1945 р. – малоприхований тоталітарний терор та примус до евакуації; другий – від вересня 1945 р. до літа 1946 р. – відкритий тоталітарний терор з прямим застосуванням військової сили та примусу до обов’язкової евакуації.

Порівняння кількісних показників репресивної спроможності тоталітарних режимів при здійсненні примусових переміщень народів та етнічних груп з кількістю примусово евакуйованих під час акції 1944–1946 рр., дозволяє довести, що об'єктивно існували інші, ніж подані у дотеперішній історіографії, причини щодо неможливості здійснення акції у терміни, визначені Люблінською угодою ПКНВ з УРСР та додатковими протоколами. Евакуація польських громадян проходила протягом двох років, з яких на час військових дій в Європі припадає лише півроку самого евакуаційного процесу від листопада 1944 р. до травня 1945 р. Тому посилення на те, що затягування реалізації евакуаційної акції протягом усього періоду було пов'язане з тим, що йшла війна та існували транспортні проблеми, не витримує критики. Саме відсутність доброї волі польських громадян до евакуації в УРСР мала наслідком невиконання евакуаційного плану в офіційно визначений як перший, так і наступні терміни та видовжила акцію від трьох місяців до майже двох років.

У світлі досліджених матеріалів щодо нелегального статусу Люблінської угоди ПКНВ з УРСР та обставин виконання її умов є можливим кваліфікувати примусову евакуацію польських громадян до УРСР 1944–1946 рр., як репресивну акцію, здійснену у формі депортації за національно-релігійною ознакою та заслання на примусові роботи з встановленням нормативно визначеного у 1945 р. вищими органами влади УРСР та НКВС фактичного режиму спецпоселень. Заборона на залишення місць поселення та примусове повернення втікачів до цих місць, за своїми репресивними ознаками не відрізняється від заслання на спецпоселення.

Дії радянського тоталітарного режиму з примусової евакуації польських громадян до УРСР, по своїй суті, жодним чином не відрізняються від акцій з примусового переміщення народів та етнічних груп в СРСР. Але, зважаючи на статус іноземних громадян, їх заслання на спецпоселення до УРСР радянський

режим камуфлював Люблінською угодою ПКНВ з УРСР та пропагандою “добровільної евакуації”.

Пільги, виписані в умовах Люблінських угод вересня 1944 р., були лише стандартною складовою репресивних заходів радянського тоталітарного режиму, подібними до “державної допомоги”, яка надавалася народам і етнічним групам в СРСР під час примусових переміщень та на спецпоселенні. Це був лише той необхідний мінімум забезпечення, який давав можливість доставки живими трудових ресурсів і збереження стану їх достатньої працездатності на початковому етапі перебування на засланні, з метою подальшої експлуатації як дешевої робочої сили у місцях господарського запотребування.

Примусова евакуація польських громадян до УРСР 1944–1946 рр. може розглядатися як одна з репресій радянського і підконтрольного йому польського тоталітарних режимів, а сама Люблінська угода ПКНВ з УРСР, за своїм статусом, – лише як один із серії репресивних актів.

Отже, причинами примусової евакуації польських громадян до УРСР 1944–1946 рр. були діяльність радянського тоталітарного режиму, який створив КРН та ПКНВ, а також потреба СРСР у дешевій робочій силі. Підставами – обставини, які склалися на 1944 р. у радянсько-польських відносинах, що призвело до появи псевдолегальної Люблінської угоди ПКНВ з УРСР. Реалізація умов цієї угоди, для польських громадян, примусово евакуйованих до УРСР у 1944–1946 рр., мала репресивний характер.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні документи і матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (ЦДАВО України)

1. Відділ режимно-секретної роботи, секретне зберігання. Соглашение между Правительством СССР, Правительством УССР, Правительством БССР и Правительством ЛитССР, с одной стороны, и Правительством Польской Республики, с другой стороны, о взаимных расчетах, возникших в связи с эвакуацией населения и демаркацией советско-польской государственной границы от 21 июля 1952 г. // Лист ЦДАВО України № 864 від 27 грудня 2010 р. За підписом заступника директора ЦДАВО О. Б. Берковської.

Ф. Р. 2 Управління Справами Ради Народних Комісарів Української РСР. Сектор землевпорядкування і переселення населення.

Оп. 7.

2. Спр. 1420. Матеріали про організацію і роботу Переселенського управління при РНК Союзу РСР (за 1939 р.), 256 арк.

3. Спр. 1420. Докладная записка Н. Хрущова И. Сталину о ходе работы по осуществлению Соглашения между Правительством Украинской ССР и ПКНО, об эвакуации украинского населения с территории Польши и польских граждан с территории УССР, 256 арк. Арк. 109–118.

4. Спр. 1420. Справка начальника Управления при СНК УССР по делам эвакуации и расселения Иванова В. Заместителю председателя СНК УССР Старченко В. Ф. от 17.XI–1944 года о наличии свободных мест в восточных областях УССР на 15.XI–1944 года., 256 арк. Арк. 184.

5. Спр. 1420. Приложение № 1 к постановлению Облисполкома и бюро Обкома КП(б)У № 20069 от 23/XII-44 года. План расселения в районах

Днепропетровской области эвакуированного с территории Польши украинского населения., 256 арк. Арк. 248.

Ф. Р. 4626. Державний комітет УРСР з праці та соціальних питань 1943–1955 рр.

Он. 1.

6. Спр. 11. Справки, информации групп по эвакуации и расселению при исполкомах областных советов депутатов трудящихся УССР о приёме, расселении и хозяйственном устройстве переселенцев из Польши за 1945 год., 46 арк.

7. Спр. 25. Справки, информации исполкомов областных Советов депутатов трудящихся УССР о выполнении постановлений Совета Народных Комиссаров УССР и ЦК КП(б)У от 3 октября 1945 г. “О неотложных мерах по хозяйственному устройству украинского населения, прибывшего из Польши на территорию УССР, и работы среди него” за 1944–1946 гг., 73 арк.

8. Спр. 27. Довідка про стан господарського влаштування українського населення, евакуйованого з Польщі в УРСР на 1 січня 1947 р. Арк. 78–88.

Ф. Р. 4959. Главный Уполномоченный Правительства УССР по эвакуации украинского населения с территории Польши.

Он. 1.

9. Спр. 39. Переписка с районными уполномоченными Замостьевского, Красноставского и Листовского районов о ходе эвакуации украинского населения за 1944–1946 годы. Докладная записка Уполномоченного по Замостянскому уезду И. А. Кукобы Главному Уполномоченному Правительства УССР по эвакуации тов. Подгороному. Ноябрь 1944 г., 221 арк. Арк. 205 зв.–206, 206 зв.

10. Спр. 54. Заключительный отчёт главного уполномоченного об эвакуации украинского населения по Замостьевскому району от 15 марта 1945 г., 22 арк.

11. Спр. 54. Заключительный отчёт главного уполномоченного об эвакуации украинского населения по Замостьевскому району от 15 марта 1945 г. Объяснительная записка к заключительному отчёту Главного уполномоченного об эвакуации украинского населения по Замостьевскому уезду от 15 марта 1945 г., 22 арк. Арк. 5–13.

Он. 9.

12. Спр. 3. Материалы Главного Уполномоченного Правительства УССР по эвакуации украинского населения из Польши в СССР. 1944–1946. Переписка с ЦК Компартии Украины, Советом Министров УССР и другими организациями по эвакуации украинского населения с территории Польши и расселения его в СССР. Всему цивилизованному миру. Открытое письмо Украинцев, живущих за линией Керзона, 390 арк. Арк. 293–297.

13. Спр. 4. Шифротелеграммы главного уполномоченного Правительства СССР по эвакуации украинского населения с территории Польши в СССР и его представителей о выполнении Соглашения, 170 арк.

**Центральний державний архів громадських об'єднань України,
м. Київ (ЦДАГО України)**

***Ф. Р. 1. Центральный Комитет Коммунистической партии
Украины***

Он. 6.

14. Спр. 737. Засідання Політбюро ЦК КП(б)У. Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У “Про Угоду між урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію” від 16 вересня 1944 р., 199 арк. Арк. 17.

Он. 20.

15. Спр. 7308. Соглашение между правительствами СССР и Германии об эвакуации украинского и белорусского населения с территории бывшей Польши, отошедшей в зону государственных интересов Германии и неметского населения с территории бывшей Польши, отошедшей в зону государственных интересов СССР от 16 ноября 1939 г. (копія), 18 арк.

Он. 23.

16. Спр. 790. Лист М. С. Хрущева Й. В. Сталіну № 1/80 від 26 серпня 1944 р., 240 арк. Арк. 1.

17. Спр. 790. НКВД УССР В. Рясной секретарю ЦК КП(б)У О. Кириченку, список заместителей районных уполномоченных и заместителей районных представителей НКВД УССР выделяемых для работы по эвакуации граждан украинской, русской, белорусской и русинской национальности с территории Польши на территорию УРСР и поляков с территории УРСР на территорию Польши от 18 сентября 1944 г., 240 арк. Арк. 28–30.

18. Спр. 790. Справка Отдела по изучению иностранных армий Востока Генерального штаба Верховного командования Сухопутных сил Германской империи от 1 июля 1944 года, 240 арк. Арк. 56–57.

19. Спр. 790. Докладная записка № 245/с Зам Главного Уполномоченного Правительства УССР Т. Кальченко Секретарю ЦК КП(б)У Д. Коротченку и Наркому НКВД УССР В. Рясному от 5 октября 1944 г., 240 арк. Арк. 70–75.

20. Спр. 792. Стенограмма совещания при Главном Уполномоченном Правительства УССР по переселению украинского населения с территории Польши от 23 – 24 октября 1944 р., 40 арк. Арк. 4–27.

21. Спр. 1470. Докладные записки, справки и переписка по вопросу эвакуации украинского населения с территории Польши в районы УССР за 1945 г. 08.02.1945–17.07.1945, 371 арк.

22. Спр. 1470. Справка-доклад Члену Военного Совета 4 Украинского фронта Генерал-полковнику тов. Мехлис от 19 февраля 1945 г., 371 арк. Арк. 8.

23. Спр. 1470. Письмо НКВД УССР в ЦК КПУ о фактах задержания групп переселенцев при продвижении на запад от 2 июля 1945 г., 371 арк. Арк. 277.

24. Спр. 1473. Справки и переписка по вопросу эвакуации украинского населения из Польши в районы УССР. 08.02.1945 – 17.07.1945, 12 арк.

25. Спр. 1474. Справка о ходе переселения украинского, русского, белорусского населения с территории Польши в СССР. 05.02.1945, 8 арк.

26. Спр. 2606. Докладная В. Абакумов Л. Берии № 1378/А от 6 августа 1946 г. Арк. 96–99.

27. Спр. 4352. Звіти, доповідні, довідки відділів ЦК КП(б)У, бригад ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР, обкомів КП(б)У, секретарю ЦК КП(б)У, Л. М. Кагановичу, про господарське облаштування громадян української, російської, білоруської національностей переселених з Чехословаччини, Польщі та Франції, до УРСР за 1947 р., 219 арк.

28. Спр. 4352. Доповідна МВС СРСР С. Круглова Секретарю ЦК КП(б)У Кагановичу Л. М. № 3132/к від 4 червня 1947 р., 219 арк. Арк. 90.

29. Спр. 4352. Справка в ЦК КП(б)У от 9 апреля 1947 г., 219 арк. Арк. 93.

30. Спр. 4356. Заключение отчёт Главного уполномоченного правительства Украинской Советской Социалистической Республики по эвакуации украинского населения с территории Польши о выполнении Соглашения от 9-го сентября 1944 года между Правительством Украинской ССР и Польским Комитетом Национального Освобождения об эвакуации украинского населения с территории Польши от 14 февраля 1947 р., 143 арк. Арк. 5–80.

Он. 30.

31. Спр. 68. Справки по вопросам переселения польского населения в Польшу и украинского населения Польши на Украину 1944 г., 7 арк.

32. Спр. 68. Справки по вопросам переселения польского населения в Польшу и украинского населения Польши на Украину 1944 г. Справка Серова И. О. Коротченку Д. С. и Хрущову Н. С. от 15 сентября 1944 г., 7 арк. Арк. 2–4.

**Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ
України, м. Київ (ГДА МЗС України)**

Ф. 1.

Он. 1.

33. Спр. 56. Угода між урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. 9 вересня 1944 р. (оригінали українською і польською мовами з печатками РНК УРСР і ПКНВ та підписами М. Хрущова і Е. Осубки-Моравського). Арк. 1–28.

34. Спр. 56. Протокол між Урядом УРСР і Урядом Польської Республіки до Угоди про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР від 9 вересня 1944 р. від 6 травня 1947 р. (оригінали українською і польською мовами). Арк. 29–33.

35. Спр. 56. Додатковий протокол до Угоди між Урядом УРСР і ПКНВ про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР від 9 вересня 1944 р. від 14 грудня 1945 р. (оригінали українською і польською мовами). Арк. 34–40.

Державний архів Дніпропетровської області, м. Дніпро (ДАДО)

***Ф. Р. 213. Герасимовский сельский совет депутатов трудящихся
Перецепенского района, Днепропетровской области.***

Он. 1.

36. Спр. 1. Директивные распоряжения Перецепенского райисполкома и райземотдела, касающиеся деятельности сельсовета. 1943–1945 гг. Из указания председателя исполкома райсовета “Об оказании помощи семьям польских граждан, прибывших в Перецепенский район (предоставление квартир)” от 28 декабря 1944 г., 211 арк. Арк. 6.

Ф. Р. 1558. Исполнительный комитет Павлоградского районного совета депутатов трудящихся. Решение Павлоградского райсовета депутатов трудящихся.

Оп. 1.

37. Спр. 4. Решение Павлоградского Райсовета депутатов трудящихся. Решение Павлоградского РИК № 51 “О предоставлении кредита украинским переселенцам прибывающим из Польши, для покупки предметов домашнего обихода” от 23 февраля 1945 г., 372 арк. Арк. 53.

38. Спр. 20. Сведения о хозяйственно-бытовом устройстве переселенцев, прибывших из Польши в Павлоградский район. Статистические сведения об украинцах-переселенцах, прибывающих из Польши. 1946 г., 148 арк.

Ф. Р. 4523. Исполнительный комитет Никопольского Районного совета депутатов трудящихся. 1944-1966-1969-1970-1976 гг.

Оп. 1.

39. Спр. 89. Решения заседаний исполкома Райсовета депутатов трудящихся с № 254 по № 471. Решение Никопольского райисполкома “О проведении взаиморасчетов с переселенцами за оставленное в Польше имущество” № 436 от 13 июня 1950 г., 364 арк. Арк. 277.

Ф. Р. 5113. Исполком Орджоникидзевского сельсовета Никопольского р-на Днепропетровской обл.

Оп. 1.

40. Спр. 1. Переписка с Райисполкомом Сталинского р-на. Орджоникидзевский С/совет. 1944 г. Председатель Сталиндорфского исполкома районного совета Председателю Орджоникидзевского сельского совета. Июль 1944 г., 53 арк. Арк. 21 а.

41. Спр. 5. Циркулярные письма и указания исполкома райсовета, присланные для руководства Орджоникидзевского сельсовета за 1945 г.

Председатель Чкаловского Исполкома Райсовета Председателю Орджоникидзевского сельского совета. 5 августа 1945 г., 105 арк. Арк. 82.

42. Спр. 5. Циркулярные письма и указания исполкома райсовета, присланные для руководства Орджоникидзевского сельсовета за 1945 г. Председатель Чкаловского исполкома районного совета Председателю Орджоникидзевского сельского совета. 5 сентября 1945 г., 105 арк. Арк. 100.

43. Спр. 23. Директивные указания вышестоящих организаций присланные для руководства Орджоникидзевского сельсовета Никопольского района за 1946 год. Председатель Исполкома Райсовета депутатов трудящихся Председателю Орджоникидзевского сельского света. № 1021 от 25 мая 1946 р., 128 арк. Арк 65.

44. Спр. 23. Директивные указания вышестоящих организаций присланные для руководства Орджоникидзевского сельсовета Никопольского района за 1946 год. Решение Исполкома Никопольского Районного Совета Депутатов Трудящихся № 842 от 6 апреля 1946 г., 128 арк. Арк. 74.

45. Спр. 36. Материалы Р.Ф.О. Переписка с райфинотделом по вопросу наложенных штрафов за 1947 год. Список строений принадлежащих госфонду подлежащих реализации по к-зу “Шевченко” Орджоникидзевского с/совета Никопольского р-на. 1947, 20 арк.

Державний архів Запорізької області, м. Запоріжжя (ДАЗО)

Ф. Р. 1335. Виконавчий комітет Запорізької обласної ради депутатів трудящих

Он. 9.

46. Спр. 21. Постановление № 1678 Совета Народных Комисаров УССР и Центрального Комитета КП(б) “О подготовке к приему, размещению и устройству украинского населения, эвакуируемого с территории Польши, и утверждении плана расселения” от 15 декабря 1944 г., 210 арк. Арк. 206–210.

47. Спр. 28. Постановление Совета Народных Комисаров СССР № 310 “О порядке мобилизации на сельскохозяйственные работы в колхозы, совхозы

и МТС трудоспособного населения городов и сельских местностей в 1944 году” от 26 марта 1944 г. Арк. 64.

48. Спр. 32. Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У № 1195 “Об освобождении от обязательных поставок сельскохозяйственных продуктов, от денежных налогов и от платежей обязательного окладного страхования хозяйств, переселенных из Польши на территорию Украинской ССР” 31 червня 1945 р., 56 арк. Арк. 32.

49. Спр. 39. Постановление Совета Народных Комиссаров УССР и Центрального Комитета КП(б)У № 1674 “О незаконной выдаче исполкомом Ровенского Горсовета депутатов трудящихся разрешения на право въезда в гор. Ровно семьям украинского населения, эвакуированного из Польши в восточные области УССР” от 16 октября 1945 г., 247 арк. Арк. 172–173.

Оп. 14.

50. Спр. 27. Постановление Исполкома Запорожского областного Совета депутатов трудящихся и бюро Обкома КП(б)У № 809-а “О подготовке, приеме и размещении прибывающих из Польши переселенцев-украинцев”. от 21 ноября 1944 г., 149 арк. Арк. 131.

51. Спр. 27. Рішення виконкому Запорізької обласної Ради депутатів трудящих № 810 “Про утворення в апараті Облвиконкому Сектору по розселенню Українського населення евакуйованого з Польщі” від 22 листопада 1944 р., 149 арк. Арк. 134.

52. Спр. 41. Рішення Виконкому Запорізького облради депутатів трудящих № 51§4 “Про припущення самовільного виїзду переселенців з Польщі з території колгоспу ім. Кірова, Н. Пилипівської с/ради, Н. Василівського району” від 8 жовтня 1945 р., 173 арк. Арк. 62–63.

53. Спр. 50. Решение Исполкома Запорожского облсовета депутатов трудящихся № 10§22 “Об отмене решений Исполкома Н-Керменчикского Райсовета депутатов трудящихся от 29/ХІІ-1945 г. за № 30 и от 26/1-1946 г. за № 2 о ходатайстве граждан переселенцев Турчук Ф. Т., Пятнички А. Л.,

Хомик И. И., переселится из Запорожской области в Западные области” от 27 февраля 1946 г., 229 арк. Арк. 151.

Державний архів Львівської області, м. Львів (ДАЛО)

Ф. Р. 1350.

Оп. 2.

54. Спр. 1 а. Інструкція по здійсненню угоди між урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. 1944., 35 арк.

Ф. Р. 3229. Управління при РНК УРСР в справах евакуації та розселення українського та польського населення.

Оп. 13.

55. Спр. 1–7. Описи имущества оставленного в Польше гражданами эвакуированными на территорию УССР по Замостьевскому району.

56. Спр. 14. Поешелонні списки (ф. № 10) сімей, евакуйованих з Польщі на територію УРСР. Замостівський повіт, 173 арк.

57. Спр. 25. Списки сімей (ф. № 2) евакуйованих з Польщі на територію УРСР по Замостівському повіту. Книга № 1. Село Седліска, 172 арк. Арк. 20–36.

58. Спр. 26. Списки сімей (ф. №2) евакуйованих з Польши на територію УРСР по Замостівському повіту. Книга № 1. Седліска, 177 арк. Арк. 29–45.

Архів Управління Міністерства внутрішніх справ України в Херсонській області, м. Херсон (АУМВСУ ХО)

Ф. 12.

59. Т. 117. Распоряжения, директивы и указания НКВД СССР за 1945 г. Директива НКВД СССР № 210 “О порядок оформления дел и списков о выходе из советского гражданства лиц польской и еврейской

національностей, що підпадають під дію Союзно-Польського Угоди від 6 липня 1945 г.” від 19 листопада 1945 г. Арк. 35–36.

60. Т. 118. Укази НКВД СРСР за 1945 г. Інструкція “Про порядок оформлення ходатайств про вихід з радянського громадянства і про прийом в громадянство СРСР осіб, що підпадають під дію заключеного 6 липня 1945 року Угоди між Урядом Союзу ССР і Тимчасовим урядом національного єдності Польської республіки” к указу НКВД № 0219 від 24 серпня 1945 г. Арк. 116–117.

**Архів Новософіївської сільської ради Нікопольського району
Дніпропетровської області, с. Новософіївка (АНСР НР)**

***Ф. 88. Ісполком Ново-Софіївського сільського ради депутатів
працюючих село Ново-Софіївка Нікопольського району
Дніпропетровської області***

Оп. 1.

61. Спр. 17. Господарська книга основних виробничих показників господарств колгоспників с. Олександрівка, с. Ольгінно і с. Ново-Софіївка Ново-Софіївської сільради 1944–1946 рр., 232 арк.

62. Спр. 50. Господарська книга № 3 основних виробничих показників господарств колгоспників с. Путилівка с. Ново-Софіївка Ново-Софіївської сільради 1947–1948 рр., 184 арк.

63. Спр. 103. Господарська книга № 6 основних виробничих показників господарств колгоспників с. Орджонікідзе Ново-Софіївської сільради за 1955–57 рр., 115 арк.

***Ф. 98. Ісполком Орджонікідзевського сільського ради депутатів
працюючих село Ново-Софіївка Нікопольського району
Дніпропетровської області***

Оп. 1.

64. Спр. 3. Погосподарська книга № 2 основних виробничих показників господарств колгоспників к-з “Шевченка” пос № 23 Орджонікідзевської сільської ради за 1944–1946 рр., 137 арк.

65. Спр. 74. Погосподарська книга № 2 основних виробничих показників господарств колгоспників к-з “Шевченка” пос. Орджонікідзе к-з “Шевченко” Орджонікідзевського с/совета 1950–1952 рр., 105 арк.

Приватний архів А. Клоса

66. Договір от 29 декабрія 1947 г. продажі Нікопольским райиспокомом дома в Орджонікідзевском сельсовете принадлежащим Госфонду колхознику Клосу М. П. проживающему в колхозе им. Шевченко. Квитанция Госбанка от 13 декабрія 1947 г. об оплате Клосом М. П. 900 рублей на счёт № 11044 Нікопольского Районного финансового отдела за Госфондовский дом (оригінали).

67. Інтерв'ю з Добошем Миколою Олександровичем (15.05.1927–29.04.2008). До листопада 1944 р. мешкав у с. Седліска Замойського повіту Люблінського воєводства. Дата запису : 28 червня 2002 р. (м. Львів).

68. Інтерв'ю з Добошем Миколою Олександровичем (15.05.1927–29.04.2008). До листопада 1944 р. мешкав у с. Седліска Замойського повіту Люблінського воєводства. Дата запису : 28 червня–5 липня 2003 р. (м. Львів).

69. Інтерв'ю з Добошем Миколою Олександровичем (15.05.1927–29.04.2008). До листопада 1944 р. мешкав у с. Седліска Замойського повіту Люблінського воєводства. Дата запису : 9–10 травня 2007 р. (м. Львів).

70. Інтерв'ю з Понедзялек (Poniedziałek) (дівоче прізвище Дулеба (Duleba)) Кристиною (Krystyna) (15.01.1937 р.н.). Мешканка с. Седліска Замойського повіту Люблінського воєводства. Дата запису : 22 липня 2015 р. (с. Седліска Замойського повіту, Люблінського воєводства).

71. Інтерв'ю з Яртисем Анатолієм Василійовичем (07.05.1931 р. н.). До листопада 1944 р. мешкав у с. Седліска Замойського повіту Люблінського воєводства. Дата запису : 4 липня 2003 р. (м. Львів).

72. Інтерв'ю з Яртисем Володимиром Михайловичем (21.12.1923–жовтень 2014). До листопада 1944 р. мешкав у с. Седліска Замойського повіту. Дата запису : 1 липня 2003 р. (м. Львів).

73. Інтерв'ю з Яртись (дівоче прізвище Кердель) Марією Іванівною (28.08.1928–05.11.2010) дружиною Яртися Анатолія Ананійовича. До листопада 1944 р. мешкала у с. Люхів Горний Білгорайського повіту Люблінського воєводства. Дата запису : 16 квітня 2003 р. (с. Новософіївка Нікопольського р-ну).

74. Лист Галузевого державного архіву МЗС України № 214/19-091-138 від 29 липня 2016 р., за підписом в. о. начальника Відділу Галузевого державного архіву Л. О. Дегтярьової.

75. Лист Галузевого державного архіву МЗС України № 214/72-091-158 від 26 вересня 2016 р., за підписом в. о. начальника Відділу Галузевого державного архіву МЗС України Л. О. Дегтярьової.

76. Лист Департаменту міжнародного права Міністерства закордонних справ України № 72/19-091-2783 від 30 листопада 2016 р., за підписом директора Департаменту міжнародного права О. Т. Гіренко.

77. Лист Литовського Центрального державного архіву Литовської Республіки № 5-481 від 28 березня 2017 р., за підписом заступника керівника відділу письмової документації Л. Чіуікініене.

78. Лист Міністерства закордонних справ Литовської Республіки № (22.24)3-6496 від 23 грудня 2016 р., за підписом Канцлера міністерства Ю. Рагуцкене.

79. Лист Міністерства закордонних справ України № 660/19-091-2983 від 3 серпня 2018 р. за підписом в. о. Директора Другого європейського департаменту В. А. Шкурова.

80. Лист Міністерства закордонних справ Республіки Білорусь № 18-20/27765 від 27 грудня 2016 р., за підписом заступника Міністра закордонних справ Республіки Білорусь Є. Купчиної.

81. Dowód osobisty. Rzeczpospolita Polska. Paszport. Ser. E. № 104489 z dnia 16.III.1926 r. na nazwisko Dudek Marja.

82. Pismo Gabinetu Numizmatycznego Mennicy Polskiej z dnia 12 października 2016 r. sygnowany przez G. Figura-Laskowską.

83. Pismo Departamentu Prawno–Traktatowego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Polski DPT 3161/8/2010/128166/ŁK/132334 z dnia 15 listopada 2010 r., sygnowany przez Dyrektora Departamentu Prawno–Traktatowego R. Sarkowicza.

84. Pismo Departamentu Prawno–Traktatowego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Polski, DPT.277.105.2016/4 z dnia 25 października 2016 r., sygnowany przez zastępcę Dyrektora Departamentu Prawno–Traktatowego MSZ RP K. Marciniaka.

85. Pismo Departamentu Prawno–Traktatowego Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP DPT 277.105.2016/6 z grudnia 2016 r., sygnowany przez Dyrektora Departamentu Prawno–Traktatowego A. Misztala.

86. Pismo elektroniczne Archiwum Traktatowego Departamentu Prawno-Traktatowego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Polski z dnia 27 czerwca 2016 r. sygnowany przez E. Borowską.

87. Pismo elektroniczne Archiwum Traktatowego Departamentu Prawno-Traktatowego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Polski z dnia 28 czerwca 2016 r. sygnowany przez E. Borowską.

88. Pismo elektroniczne Archiwum Traktatowego Departamentu Prawno-Traktatowego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Polski z dnia 7 marca 2019 r. sygnowany przez E. Borowską.

**Архіў Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь, г. Мінск
(АМЗС РБ)**

Ф. 907/3.

Он. 3.

89. Д. 12. Протокол № 1 совещания Главного уполномоченного Польского Комитета Национального Освобождения по эвакуации и Главного представителя СНК БССР по эвакуации” от 27 октября 1944 г. (арыгінал на русской мове). Л. 1.

90. Д. 13. Пагадненне паміж урадам Беларускай Совецкай Соцыялістычнай Рэспублікі і Польскім Камітэтам Нацыянальнага Вызвалення аб эвакуацыі беларускага насельніцтва з тэрыторыі Польшчы і польскіх грамадзян з тэрыторыі БССР. 9 верасня 1944 г. (арыгінал на беларускай мове з пячаткамі СНК БССР і ПКНВ і подпісамі П. Панамарэнкі і Э. Асубкі-Мараўскага). Л. 1–14.

91. Д. 15. Протокол № 2 совещания и.о. Главного уполномоченного Польского Комитета Национального Освобождения по эвакуации и Главного представителя СНК БССР по эвакуации” от 20 ноября 1944 г. (арыгінал на русской мове). Л. 1.

92. Д. 16. Дадатковы пратакол да пагаднення паміж урадам Беларускай Совецкай Соцыялістычнай Рэспублікі і Польскім Камітэтам Нацыянальнага Вызвалення аб эвакуацыі беларускага насельніцтва з тэрыторыі Польшчы і польскіх грамадзян з тэрыторыі БССР ад 9 верасня 1944 г., ад 25 лістапада 1945 г. (арыгінал на беларускай мове). Л. 1–2.

93. Д. 16. Protokół uzupełniający do porozumienie pomiędzy Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a Rzadem Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej z dnia 9 września 1944 r. w sprawie ewakuacji polskich obywateli z terytorium B.S.R.R. i białoruskiej ludności z terytorium Polski, z dnia 25 listopada 1945 r. (oryginał w języku polskim). Л. 4–5.

**Архив внешней политики Российской Федерации, г. Москва
(АВП РФ)**

**Ф. 6. Народный Комисариат Иностранных Дел СССР.
Секретариат В. М. Молотова.**

Он. 5.

П. 15.

94. Д. 140. 04.01.1943–26.12.1943. Австралия. Нотная переписка НКВД СССР с Австралийской миссией. Нота Австралийской миссии в СССР от 18 мая 1943 г., 38 л. Л. 8.

Он. 6.

П. 22.

95. Д. 216. 17.11.1943–14.09.1944. Австралия. Нотная переписка НКВД СССР с Австралийской миссией в СССР. Нота НКВД СССР от 23 августа 1944 г., 33 л. Л. 28.

П. 42.

96. Д. 551. 05.09.1944–14.09.1944. Польша. Инструкция представителю Совета Народных Комиссаров Союза ССР при Польском Комитете Национального Освобождения от 2 августа 1944 г. (копия), Л. 3–6.

97. Д. 552. 05.09.1944–14.09.1944. Польша. Соглашение между Польским Комитетом Национального Освобождения и Правительством УССР и БССР об эвакуации украинского и белорусского населения с территории Польши и польских граждан с территории УССР и БССР. В. Молотов А. Вишинському, А. Павлову и А. Зорину от 5 сентября 1944 г. (оригинал), 58 л. Л. 1.

98. Д. 552. 05.09.1944–14.09.1944. Польша. Проект Соглашение между Правительством Украинской Советской Социалистической Республики и Польским Комитетом Национального Освобождения и об эвакуации украинского населения с территории Польши и польских граждан с территории УССР, 58 л. Л. 4–10.

99. Д. 552. 05.09.1944–14.09.1944. Польша. Проект Соглашение между Правительством Белорусской Советской Социалистической Республики и Польским Комитетом Национального Освобождения и об эвакуации белорусского населения с территории Польши и польских граждан с территории БССР, 58 л. Л. 14–20.

100. Д. 552. 05.09.1944–14.09.1944. Польша. Соглашение между Польским Комитетом Национального Освобождения и Правительством УССР и БССР об эвакуации украинского и белорусского населения с территории Польши и польских граждан с территории УССР и БССР. Проект Постановления СНК СССР, 58 л. Л. 24–25.

101. Д. 552. 05.09.1944–14.09.1944. Польша. Соглашение между Польским Комитетом Национального Освобождения и Правительством УССР и БССР об эвакуации украинского и белорусского населения с территории Польши и польских граждан с территории УССР и БССР. Проект комюнике соглашения с УССР, 58 л. Л. 26–28.

102. Д. 552. 05.09.1944–14.09.1944. Польша. Соглашение между Польским Комитетом Национального Освобождения и Правительством УССР и БССР об эвакуации украинского и белорусского населения с территории Польши и польских граждан с территории УССР и БССР. Проект комюнике соглашения с БССР, 58 л. Л. 29–30.

103. Д. 552. 05.09.1944–14.09.1944. Польша. Соглашение между Польским Комитетом Национального Освобождения и Правительством УССР и БССР об эвакуации украинского и белорусского населения с территории Польши и польских граждан с территории УССР и БССР. И. Сталину и В. Молотову от Н. Булганина, Н. Хрущева, П. Пономаренко № 7 сс от 2 сентября 1944 г. (оригинал), 58 л. Л. 31–32.

104. Д. 552. 05.09.1944–14.09.1944. Польша. Соглашение между Польским Комитетом Национального Освобождения и Правительством УССР и БССР об эвакуации украинского и белорусского населения с территории Польши и польских граждан с территории УССР и БССР. А. Вишинський В. Молотову. Редакционные поправки к соглашению № 831-В от 8 сентября 1944 г. (оригинал), 58 л. Л. 33.

105. Д. 553. 22.09.1944–25.12.1944. Польша. Соглашение между Правительством Литовской ССР и Польским Комитетом Национального

Освобождения об эвакуации литовского населения с территории Польши и польских граждан с территории Литовской ССР. Подписано в г. Люблин 22 сентября 1944 г. Н. Булганин В. Молотову № 25 с от 22 сентября 1944 г. (оригинал), 23 л. Л. 1.

106. Д. 553. 22.09.1944–25.12.1944. Польша. Соглашение между Правительством Литовской ССР и Польским Комитетом Национального Освобождения об эвакуации литовского населения с территории Польши и польских граждан с территории Литовской ССР. Подписано в г. Люблин 22 сентября 1944 г., 23 л. Л. 2–9.

107. Д. 553. 22.09.1944–25.12.1944. Польша. Соглашение между Правительством Литовской ССР и Польским Комитетом Национального Освобождения об эвакуации литовского населения с территории Польши и польских граждан с территории Литовской ССР. Подписано в г. Люблин 22 сентября 1944 г. Протокол подписания от 22 сентября 1944 г., 23 л. Л. 13.

108. Д. 553. 22.09.1944–25.12.1944. Польша. Соглашение между Правительством Литовской ССР и Польским Комитетом Национального Освобождения об эвакуации литовского населения с территории Польши и польских граждан с территории Литовской ССР. Подписано в г. Люблин 22 сентября 1944 г. Вырезка из газеты : “Подписание соглашения”, “Правда” от 25 сентября 1944 г., 23 л. Л. 14.

109. Д. 556. 24.05.1944–25.07.1944. Польша. О создании Польского Комитета Национального Освобождения. В. Василевская В. Молотову, без даты, 76 л. Л. 24.

110. Д. 556. 24.05.1944–25.07.1944. Польша. О создании Польского Комитета Национального Освобождения. Декларация Польского Национального Комитета, 76 л. Л. 26–41.

111. Д. 556. 24.05.1944–25.07.1944. Польша. О создании Польского Комитета Национального Освобождения. Декрет Краевой Рады Народовой о

создании Польского Комитета Национального Освобождения. Варшава, 21 июля 1944 г., 76 л. Л. 62–63.

112. Д. 556. 24.05.1944–25.07.1944. Польша. О создании Польского Комитета Национального Освобождения. Манифест к польскому народу. Хелм, 22 июля 1944 г., 76 л. Л. 64–75.

113. Д. 557. 11.08.1944–04.12.1944. Польша. О награждении орденами СССР группы офицеров и сержантов Красной Армии, Принимавших участие в операции по переброске через фронт из Польши в СССР делегации Крайовой Рады Народовой под руководством Осубка-Моравского. List PKWN do M. Kalinina Nr. P. 41 z dnia 11 sierpnia 1944 r. (оригинал), 35 л. Л. 5, 5 об.

114. Д. 559. 27.07.1944–09.08.1944. Польша. Соглашение между Правительством СССР и Польским Комитетом Национального Освобождения относительно финансово-хозяйственных вопросов, касающихся пребывания советских войск на территории Польши, а также касающихся польских вооруженных сил, формируемых на территории СССР (подписано 4.08. в Москве). С. Лозовский В. Молотову № 341-л от 27 июля 1944 г., 11 л. Л. 6–7.

115. Д. 560. 01.01.1944–31.12.1944. Польша. Соглашение между Правительством СССР и Польским Комитетом Национального Освобождения об отношениях между Советским Главнокомандующим и Польской Администрацией после вступления советских войск на территорию Польши от 26 июля 1944 г. Б. Подцероб А. Павлову 28 июля 1944 г., 14 л. Л. 14.

П. 50.

116. Д. 672. 31.07.1944–24.12.1944. США – Польша. А. Вышинский В. Молотову. Об ответе Шатилову о составе Вр. Польского Правительства от 24 декабря 1944 г., 27 л. Л. 19.

Он. 7.

П. 39.

117. Д. 578. 04.01.1945–24.12.1945. Польша. Нотная переписка тов. В. М. Молотова с польским посольством. З. Модзелевский В. Молотову

препровождает копию телеграммы, касающейся враждебной деятельности Армии Крайовой в Польше от 13 февраля 1945 г., 60 л. Л. 20–21.

П. 40.

118. Д. 606. 24.07.1945–24.12.1945. Польша. Образование Советско-Польской Смешаной Комиссии по эвакуации. А. Александров В. Молотову О втором заседании Смешаной Сов.-Польской Комиссии о выходе из советского гражданства № 10/кэп от 9 августа 1945 г., 63 л. Л. 3.

П. 41.

119. Д. 623. 15.11.1945–15.11.1945. Польша. Соглашение между правительством СССР и Временным Правительством Национального Единства Польской Республики “О праве на выход из советского гражданства лиц польской и еврейской национальностей, проживающих в СССР, и об их эвакуации в Польшу, и о праве на выход из польского гражданства лиц русской, украинской, белорусской, русинской и литовской национальностей, проживающих на территории Польши, и об их эвакуации в СССР” от 6 июля 1945 г., 35 л. Л. 23–27.

120. Д. 623. 15.11.1945–15.11.1945. Польша. Дополнительный протокол к соглашению от 6 июля 1945 г. между правительством Союза Советских Социалистический Республик и Временным Правительством Национального Единства Польской Республики от 11 ноября 1945 г., 35 л. Л. 34.

121. Д. 624. 10.11.1945–10.11.1945. Польша. Постановление СНК СССР “Об эвакуации польских граждан с территории УССР, БССР и литовской ССР и въезде украинского, белорусского и литовского населения из Польши в указанные республики” № 2862-829сс от 10 ноября 1945 г., 7 л. Л. 3–5.

122. Д. 624. 10.11.1945–10.11.1945. Польша. Указ ПВС СССР “О выходе из советского гражданства лиц польской и еврейской национальностей б. польских граждан и членов их семей, переселяющихся из СССР в Польшу и о приобретении советского гражданства лицами русской, украинской, белорусской, русинской и литовской национальностей и членами

их семей, переселяющихся из Польши в СССР” от 10 ноября 1945 г., 7 л. Л. 6–7.

Государственный архив Российской Федерации, г. Москва (ГАРФ)

Ф. Р. 5446. Совет Министров СССР. Протоколы и постановления СНК и СМ СССР. 1923–1991 гг.

Он. 1.

123. Д. 232. Совет Министров СССР. Протоколы и постановления СНК и СМ СССР. 1923–1991 гг. Оригиналы постановлений СНК СССР №№ 1008–1102. Документ № 1019. О Заместителях и Советнике Представителя Советского Правительства при Польском Комитете Национального Освобождения. 2 августа 1944. Л. 25.

124. Д. 232. Совет Министров СССР. Протоколы и постановления СНК и СМ СССР. 1923–1991 гг. Оригиналы постановлений СНК СССР №№ 1008–1102. Документ № 1095. О назначении т. Булганина Н. А. Представителем Совнаркома СССР при Польском Комитете Национального Освобождения. 1 августа 1944. Л. 244.

125. Д. 232. Совет Министров СССР. Протоколы и постановления СНК и СМ СССР 1923–1991 гг. Оригиналы постановлений СНК СССР №№ 1008–1102. Документ № 1096. О советниках Представительства Совнаркома СССР при Польском Комитете Национального Освобождения. 12 августа 1944. Л. 245

Российский государственный архив социально-политической истории, г. Москва (РГАСПИ)

Ф. 17. Центральный Комитет КПСС (ЦК КПСС) (1898, 1903–1991).

Он. 122.

126. Д. 137. Из информации инспектора ЦК ВКП(б) Н. И. Гусарова о результатах проверки Украинской партийной организации и выявлении ряда серьезных недостатков в ее работе. 13 июля 1946 г. Л. 38–59.

Он. 162.

127. Д. 37. Высшие органы партийно-государственной власти Советской эпохи. Политическое Бюро ЦК РКП(б)-ВКП(б). Особая папка. Копии. Протоколы ПБ №№ 35/35-оп–47/47-оп за 26 августа 1941 г.– 29 декабря 1945 г. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) “О немцах, проживающих на территории Украинской ССР”. 31 августа 1941 г. Л. 4.

Ф. 558. Сталин (наст. Джугашвили) Иосиф Виссарионович (1878–1953). Документы И. В. Сталина и присланные И. В. Сталину.

Оп. 11.

128. Д. 358. Сталин (наст. Джугашвили) Иосиф Виссарионович (1878–1953). Документы И. В. Сталина и присланные И. В. Сталину. Записи бесед Сталина И. В. с премьер-министром Польского эмигрантского правительства Миколайчиком С., переписка Сталина И. В. с Миколайчиком по поводу восстания в Варшаве. Запись беседы И. В. Сталина с премьер-министром Польского правительства Ст. Миколайчиком по вопросам нормализации отношений между советским и польским эмигрантским правительств и о возможности совместных действий против гитлеровской Германии. 3 августа 1944 г. Подлинник. Машинопись. Л. 1–11.

Ф. 644. Государственный комитет обороны СССР. Постановления и распоряжения ГКО (подлинники).

Оп. 2.

129. Д. 16. Государственный комитет обороны СССР. Постановления и распоряжения ГКО (подлинники). Постановления и распоряжения ГКО №№ 610сс–638с. Документ № 636сс. О переселении немцев из г. Москвы, Московской области и Ростовской области. № 2584/б от 6 сентября 1941 г. Л. 177–179.

130. Д. 18. Государственный комитет обороны СССР. Постановления и распоряжения ГКО (подлинники). Постановления и распоряжения ГКО №№ 673сс–701 сс. Документ 698сс. О переселении немцев из Краснодарского,

Орджоникидзевского краев, Тульской области, Кабардино-Балкарской и Северо-Осетинской АССР. 21 сентября 1941 г. Л. 170–172.

131. Д. 19. Государственный комитет обороны СССР. Постановления и распоряжения ГКО (подлинники). Постановления и распоряжения ГКО №№ 702сс–724сс. Документ № 702сс. О переселении немцев из Запорожской, Сталинской и Ворошиловградской областей. 22 сентября 1941 г. Л. 1–3.

132. Д. 21. Государственный комитет обороны СССР. Постановления и распоряжения ГКО (подлинники). Постановления и распоряжения ГКО №№ 730сс–754сс. Документ 743сс. О переселении немцев из Воронежской области. 8 октября 1941 г. Л. 130–131.

133. Д. 21. Государственный комитет обороны СССР. Постановления и распоряжения ГКО (подлинники). Постановления и распоряжения ГКО №№ 730сс–754сс. Документ 744сс. О переселении немцев из Грузинской, Азербайджанской и Армянской ССР. 8 октября 1941 г. Л. 134–135.

134. Д. 23. Государственный комитет обороны СССР. Постановления и распоряжения ГКО (подлинники). Постановления и распоряжения ГКО №№ 795сс–841сс. Документ 827сс. О переселении немцев из Дагестанской и Чечено-Ингушской АССР. 22 октября 1941 г. Л. 70–71.

135. Д. 333. Государственный комитет обороны СССР. Постановления и распоряжения ГКО (подлинники). Постановления и распоряжения ГКО №№ 5859сс–5882. Документ № 5859сс. О крымских татарах. 11 мая 1944 г. Л. 1–5.

136. Д. 333. Государственный комитет обороны СССР. Постановления и распоряжения ГКО (подлинники). Постановления и распоряжения ГКО №№ 5859сс–5882. Документ № 5869. О Булганине Н. А. и Телегине К. Ф. Стахурском М. М. 11 мая 1944 г. Л. 163.

137. Д. 364. Государственный комитет обороны СССР. Постановления и распоряжения ГКО (подлинники). Постановления и распоряжения

ГКО №№ 6246сс–6275с. Документ № 6269сс. О военных комендатурах на освобожденных территориях Польши. 29 июля 1944 г. Л. 187–188.

138. Д. 453. Государственный комитет обороны СССР. Постановления и распоряжения ГКО (подлинники). Постановления и распоряжения ГКО №№ 7540сс–7572сс. Документ № 7558сс. О западной и северной границах Польши, о Временном польском правительстве. 20 февраля 1945 г. Л. 92–95.

Archiwum Główne Akt Dawnych, m. Warszawa (AGAD)

Zesp. 385. Archiwum Zamojskich

139. Sygn. 2594. Akta poszczegulnych dobr Zamojskich 1603–1785 i b. d. Kontrakt między Ordynatem Zamojskim a urzędem cyrkularnym zamojskim z dnia 14 września 1784 r. K. 165–172.

140. Sygn. 2594. Akta poszczegulnych dobr Zamojskich 1603–1785 i b. d. Kontrakt między Ordynatem Zamojskim a urzędem cyrkularnym zamojskim z dnia 1 maja 1785 r. K. 173–187.

141. Sygn. 2595. Akta poszczegulnych dobr Zamojskich 1588–1673. Privilegium Subditorum de Siedliska 15.06.1662. K. 1–2.

Archiwum Akt Nowych, m. Warszawa (AAN)

AAN. Zesp. 185. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego.

142. Sygn. I/2. Prezydium. Program Prac PKWN. Spis członków P.K.W.N. i innych osób wyjeżdżających z [Moskwy do Chełma dnia 27 lipca i 1 sierpnia 1944]. Spis członków Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego i osób, wyjeżdżających 1 sierpnia 1944 r. K. 1.

143. Sygn. I/2. Prezydium. Program Prac PKWN. Spis członków P.K.W.N. i innych osób wyjeżdżających z [Moskwy do Chełma dnia 27 lipca i 1 sierpnia 1944]. Список членов Польского Комитета Национального Освобождения и лиц следуемых в Ровно. К. 3.

144. Sygn. I/2. Prezydium. Program Prac PKWN. Spis członków P.K.W.N. i innych osób wyjeżdżających z [Moskwy do Chełma dnia 27 lipca i 1 sierpnia 1944]. Список лиц следуемых в Житомир. К. 4.

145. Sygn. I/3. PKWN. Prezydium. [Program Prac P.K.W.N.] [1944]. K. 1–48.

146. Sygn. I/4. Protokoły posiedzeń PKWN oraz Delegatury KRN dla terenów wyzwolonych i Komisji dla opracowania Manifestu PKWN 20.VII. – 28.XII.1944 r. K. 1–318.

147. Sygn. I/4. Protokoły posiedzeń PKWN oraz Delegatury KRN dla terenów wyzwolonych i Komisji dla opracowania Manifestu PKWN 20.VII. – 28.XII.1944 r. Protokół Nr 1 posiedzenia Delegatury Krajowej Rady Narodowej dla terenów wyzwolonych, odbytego w Moskwie w dniu 20 lipca 1944 r. K. 3–5.

148. Sygn. I/4. Protokoły posiedzeń PKWN oraz Delegatury KRN dla terenów wyzwolonych i Komisji dla opracowania Manifestu PKWN 20.VII. – 28.XII.1944 r. Protokół Nr 2 poobiedniego posiedzenia Delegatury Krajowej Rady Narodowej dla terenów wyzwolonych Polski, odbytego w Moskwie w dniu 20 lipca 1944 r. K. 6–9.

149. Sygn. I/4. Protokoły posiedzeń PKWN oraz Delegatury KRN dla terenów wyzwolonych i Komisji dla opracowania Manifestu PKWN 20.VII. – 28.XII.1944 r. Protokół Nr 3 posiedzenia Delegatury Krajowej Rady Narodowej dla terenów wyzwolonych Polski, odbytego w Moskwie w dniu 20 lipca 1944 r. wieczorem. K. 11–12.

150. Sygn. I/4. Protokoły posiedzeń PKWN oraz Delegatury KRN dla terenów wyzwolonych i Komisji dla opracowania Manifestu PKWN 20.VII. – 28.XII.1944 r. Protokół posiedzenia Komisji dla opracowania Manifestu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego Z posiedzenia z dn. 21/VII _ 1944 r. K. 14–18.

151. Sygn. I/4. Protokoły posiedzeń PKWN oraz Delegatury KRN dla terenów wyzwolonych i Komisji dla opracowania Manifestu PKWN 20.VII. – 28.XII.1944 r. Protokół Nr 4 posiedzenia Plenum Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego odbytego w Moskwie, w dn. 22.VII 1944 r., popołudniu. K. 19–23.

152. Sygn. I/4. Protokoły posiedzeń PKWN oraz Delegatury KRN dla terenów wyzwolonych i Komisji dla opracowania Manifestu PKWN 20.VII. –

28.XII.1944 r. Protokół Nr 5 posiedzenia Plenum Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego odbytego 23 lipca 1944 r., popołudniu. K. 23–27.

153. Sygn. I/4. Protokoły posiedzeń PKWN oraz Delegatury KRN dla terenów wyzwolonych i Komisji dla opracowania Manifestu PKWN 20.VII. – 28.XII.1944 r. Protokół Nr 8 Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego odbytego, odbytego w dniu 25 lipca 1944 r. II posiedzenie. K. 33.

154. Sygn. I/4. Protokoły posiedzeń PKWN oraz Delegatury KRN dla terenów wyzwolonych i Komisji dla opracowania Manifestu PKWN 20.VII. – 28.XII.1944 r. Protokół Nr 10 Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, odbytego w dniu 27 lipca 1944 r. K. 36.

155. Sygn. I/4. Protokoły posiedzeń PKWN oraz Delegatury KRN dla terenów wyzwolonych i Komisji dla opracowania Manifestu PKWN 20.VII. – 28.XII.1944 r. Protokół z posiedzenia Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, odbytego w dniu 2 sierpnia 1944 r. w Lublinie. K. 40–50.

156. Sygn. I/4. Protokoły posiedzeń PKWN oraz Delegatury KRN dla terenów wyzwolonych i Komisji dla opracowania Manifestu PKWN 20.VII. – 28.XII.1944 r. Notatka o zebraniu plenernego posiedzenia PKWN z dnia 9 września 1944 r. K. 114.

157. Sygn. I/4. Protokoły posiedzeń PKWN oraz Delegatury KRN dla terenów wyzwolonych i Komisji dla opracowania Manifestu PKWN 20.VII. – 28.XII.1944 r. Protokół posiedzenia z dnia 9.IX.44. K. 115–116.

158. Sygn. I/4. PKWN. Protokoły posiedzeń PKWN oraz Delegatury KRN dla terenów wyzwolonych i Komisji dla opracowania Manifestu PKWN 20.VII. – 28.XII.1944 r. Protokół zebrania P.K.W.N. z dnia 21 września 1944 r. K. 139–143.

159. Sygn. VII/15. Resort Administracji Publicznej. Ewakuacja ludności : odpis układu między P.K.W.N. z Rędem Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radziskiej, okólniki, protokoły posiedzeń Komisji Mędzyresortowej, instrukcji, korespondencje. 1944. List Przewodniczącego Wojewódzkiej Rady Narodowej do

Kerownika Resortu Administracji Publicznej PKWN z dnia 20 września 1944 r. K. 119.

Zesp. 195. Ministerstwo Przemysłu i Handlu.

160. Sygn. 1342. Ministerstwo Przemysłu i Handlu. Departament Finansowy. Wydział Kosztów Własnych i Cen. Mennica Państwowa. Warszawa-Praga, Markowska 18. P.K.O.I-54020. Cennik Nr. 2/46 Wyrobów typowych produkowanych w warsztatach Mennicy Państwowej. Ważny do dnia 21 maja 1946 r. (справа не має нумерації аркушів).

Zesp. 526. Główny Przedstawiciel Rządu RP do Spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie 1944–1946.

161. Sygn. 1/iw/XVII. Główny Przedstawiciel Rządu RP do Spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie 1944–1946. Spis rodzin ewakuowanych do USRR. Pow. Zamość. woj. lubelskie.

162. Sygn. 3/P/XVII. “Akty-zestawienia” produktów rolnych przekazanych Czerwonej Armii przez ewakuowaną do USRR ludność ukraińską. Gmina Wysokie, pow. Zamość, woj. lubelskie.

163. Sygn. 5/o/XVII. Główny Przedstawiciel Rządu RP do Spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie 1944–1946. Opis mienia pozostawionego przez ewakuowaną ludność ukraińską do U.S.R.R. Gmina Wysokie, pow. Zamość, woj. lubelskie, 441 k.

164. Sygn. 397/1. Główny Przedstawiciel do Spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie. Odpis instrukcji wraz z załącznikami w sprawie ewakuacji Ukraińców z Polski. 1944. Instrukcje uzupełniające Rozdział II. Tryb postępowania. K. 19.

165. Sygn. 397/17. Główny Przedstawiciel Rządu RP do Spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie. Sprawozdania miesięcznie ze stanu ewakuacji ukraińców Zamość 1.XI.1944–30.VI.1946. Rejonowy Przedstawiciel PKWN dla Spraw Ewakuacji w Zamościu 24.XI.1944 r. Międunek do Głównego

Przedstawiciela PKWN w Lublinie. Plan wyjazdów ewakuowanej ludności ukraińskiej w mies. listopadzie 1944 z powiatu Zamojskiego. K. 2.

166. Sygn. 397/77. Główny Przedstawiciel Rządu RP do Spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie. Wykaz dowodów osobistych i innych dokumentów wycofanych od ewakuowanej do USRR ludności ukraińskiej i innej z Rejennowego Przedstawicielstwa RRP. Zamość. 30.VIII.1945. 47 k.

167. Sygn. 397/162. Główny Przedstawiciel Rządu RP do Spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie. Korespondencja z Generalnym Pełnomocnikiem i Urzędami Administracji Państwowej w Sprawach Ewakuacji 1944–45. List Ministerstwa Apropowizacji i Handlu do Do Wojewódzkiego Wydziału Apropowizacji w Rzeszowie Nr 61/45 IV-3-d-B z dnia 3 stycznia 1945 r. K. 91.

168. Sygn. 397/162. Główny Przedstawiciel Rządu RP do Spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie. Korespondencja z Generalnym Pełnomocnikiem i Urzędami Administracji Państwowej w Sprawach Ewakuacji 1944–45. Zawiadomienie Wojewódzkiego Oddziału Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w Lublinie do Przedstawiciela Głównego Rządu RP do Spraw Ewakuacji w Lublinie Nr 7013/45 z dnia 25 października 1945 r. K. 111.

169. Sygn. 397/164. Główny Przedstawiciel Rządu RP do Spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie. Odpisy korespondencji Pełnomocnika Głównego do władz zwierzchnich, podległych i innych w sprawach związanych z pracą Urzędu, i dotyczących ewakuacji Ukraińców 1944–1945. List Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego do Ministerstwa Administracji Publicznej Nr 316/9 Z z dnia 12 marca 1946 r. K. 226.

170. Sygn. 397/164. Główny Przedstawiciel Rządu RP do Spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie. Odpisy korespondencji Pełnomocnika Głównego do władz zwierzchnich, podległych i innych w sprawach związanych z pracą Urzędu, i dotyczących ewakuacji Ukraińców 1944–1945. List Szefa Gabinetu Naczelnego Dowódcy Ministra Obrony Narodowej generała brygady Prugar-

Ktlinga do Pełnomocnika Rządu do Spraw Repatriacji Wiceministra Władysława Wolskiego Nr L.dz. 1619 z dnia 12 marca 1946 r. K. 234.

171. Sygn. 397/164. Główny Przedstawiciel do Spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie 1944–1946. Odpisy korespondencji Pełnomocnika Głównego do władz zwierzchnich, podległych i innych w sprawach związanych z pracą Urzędu, i dotyczą ewakuacji Ukraińców 1944–1945. Meldunek Rejonowego Przedstawiciela Rządu RP do Spraw Ewakuacji w Tomaszowie Lubelskim do Głównego Przedstawiciela Rządu RP do Spraw Ewakuacji w Lublinie Nr 5/46 z dnia 8 stycznia 1946 r. K. 399.

172. Sygn. 397/164. Główny Przedstawiciel Rządu RP do Spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie. Odpisy korespondencji Pełnomocnika Głównego do władz zwierzchnich, podległych i innych w sprawach związanych z pracą Urzędu, i dotyczą ewakuacji Ukraińców 1944–1945. Zarządzenie Głównego Przedstawiciela Rządu RP do Spraw Ewakuacji do Rejonowego Przedstawiciela Rządu RP do Spraw Ewakuacji w Krośnie, Nr L.dz. 2423/445 z dnia 26 listopada 1945 r. K. 423.

173. Sygn. 397/165. Główny Przedstawiciel Rządu RP do Spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie. Korespondencja z Generalnym Pełnomocnikiem i Urzędami Administracji Państwowej w Sprawach Ewakuacji 1944–45. List Powiatowego Oddziału Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w Międzyrzeczu Podlaskim do Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w Lublinie Nr 1083/45 z dnia 17 października 1945 r. K. 112.

174. Sygn. 397/165. Główny Przedstawiciel Rządu RP do Spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie. Korespondencja Rejonowego Pełnomocnika z Głównym. Sprawozdania z przesiedlenia Ukraińców, raporty ze stanu bezpieczeństwa ze wszystkich rejonów 1944–1945. Meldunek Przedstawiciela Rejonowego PKWN do Spraw Ewakuacji na okręg Jarosław J. Bednarza do Przedstawiciela Głównego w Lublinie Nr L. 5/44 z dnia 2 listopada 1944 r. K. 207–208.

175. Sygn. 397/165. Główny Przedstawiciel do Spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie. Korespondencja Rejonowego Pełnomocnika z Głównym. Sprawozdania z przesiedlenia Ukraińców, raporty ze stanu bezpieczeństwa ze wszystkich rejonów 1944–1945. List Przedstawiciela Wojewódzkiego MSZ Rządu Tymczasowego RP do Spraw Ewakuacji na okręg Jarosław Jozefa Bednarza do Głównego Przedstawiciela Rządu Tymczasowego RP do Spraw Ewakuacji w Lublinie Nr 272/I z dnia 9 marca 1945 r. K. 219.

176. Sygn. 397/165. Główny Przedstawiciel Rządu RP do Spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie. Korespondencja Rejonowego Pełnomocnika z Głównym. Sprawozdania z przesiedlenia Ukraińców, raporty ze stanu bezpieczeństwa ze wszystkich rejonów 1944–1945. Meldunek Przedstawiciela Wojewódzkiego dla Spraw Ewakuacji Jozefa Bednarza do Głównego Przedstawiciela Rządu Tymczasowego RP do Spraw Ewakuacji w Lublinie Nr 437/I z dnia 24 kwietnia 1945 r. K. 304.

177. Sygn. 397/165. Główny Przedstawiciel Rządu RP do Spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie. Korespondencja Rejonowego Pełnomocnika z Głównym. Sprawozdania z przesiedlenia Ukraińców, raporty ze stanu bezpieczeństwa ze wszystkich rejonów 1944–1945. Meldunek Przedstawiciela Rejonowego PKWN na okręg Jarosław do Spraw Ewakuacji J. Bednarza do Głównego Przedstawiciela PKWN do Spraw Ewakuacji w Lublinie Nr L. 13 z dnia 2 grudnia 1944 r. K. 346.

178. Sygn. 397/165. Główny Przedstawiciel Rządu RP do Spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie. Korespondencja Rejonowego Pełnomocnika z Głównym. Sprawozdania z przesiedlenia Ukraińców, raporty ze stanu bezpieczeństwa ze wszystkich rejonów 1944–1945. List zastępcy Przedstawiciela Głównego PKWN do Spraw Ewakuacji Stanisława Kisiela do Przedstawiciela Rejonowego PKWN do Spraw Ewakuacji w Krasnymstawie Edwarda Wrzoska Nr 764/44/B/M z dnia 29 grudnia 1944 r. K. 395.

179. Sygn. 397/166. Główny Pełnomocnik do Spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie. Korespondencja Głównego Pełnomocnika z Pełnomocnikami Rejonowymi i władzami administracyjnymi dot. Ewakuacji Ukraińców i innych do ZSRR. 1945. Obwieszczenie Nr. 42 Prezydenta Misa Lublina z dnia 11 października 1945 r. K. brak nómeru.

180. Sygn. 397/166. Główny Przedstawiciel do Spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie. Korespondencja Głównego Pełnomocnika z Pełnomocnikami Rejonowymi i władzami administracyjnymi dot. Ewakuacji Ukraińców i innych do ZSRR. 1945. List Naczelnika Wydziału Administracji Zarządu Miejskiego miasta Lublin Nr AP/R/2/45 do Głównego Przedstawiciela Rządu R.P. do Spraw Ewakuacji w Lublinie z dnia 16 października 1945 r. K. 433.

Zesp. 579. Krajowa Rada Narodowa. Biuro Prezydialne KRN.

181. Sygn. 3. Protokół z posiedzenia 1 sesji KRN 31.XII.1943–1.I.1944 r. Manifest demokratycznych organizacji społeczno-politycznych i wojskowych w Polsce. K. 2–8.

182. Sygn. 3. Protokół z posiedzenia 1 sesji KRN 31.XII.1943–1.I.1944 r. Protokół pierwszego plenarnego posiedzenia Krajowej Rady Narodowej odbytego w Warszawie w dniu 31 grudnia 1943 r. i 1 stycznia 1944 r. K. 74–120.

183. Sygn. 3. Protokół z posiedzenia 1 sesji KRN 31.XII.1943–1.I.1944 r. Dekret Nr. 1 Krajowej Rady Narodowej z dnia 1 stycznia 1944 r. o powołaniu i organizacji Armii Ludowej. K. 124.

184. Sygn. 3. Protokół z posiedzenia 1 sesji KRN 31.XII.1943–1.I.1944 r. Do wszystkich państw i narodów sprzymierzonych. K. 127.

185. Sygn. 4. Protokół 2 posiedzenia 2 sesji K.R.N. 20–23.I.1944 r. Protokół Nr. 2 z drugiego plenarnego posiedzenia Krajowej Rady Narodowej odbytego w czacie od 20 do 23 stycznia 1944 r. w Warszawie. K. 1.

186. Sygn. 5. Protokół z posiedzenia 3 sesji K.R.N. 15.VIII.1944 r. Protokół posiedzenia Krajowej Rady Narodowej z dnia 15 sierpnia 1944 r. w Lublinie. K. 1–5.

187. Sygn. 6. Protokół z posiedzenia 4 sesji K.R.N. 9–11.IX.1944 r. K. 1–5.

188. Sygn. 6. Protokół z posiedzenia 4 sesji K.R.N. 9–11.IX.1944 r. Stenogram z posiedzenia K.R.N. odbytego dnia 9 i 11.9.1944 r. K. 21–60.

189. Sygn. 6. Protokół z posiedzenia 4 sesji K.R.N. 9–11.IX.1944 r. Program prac P.K.W.N. K. 61–69.

190. Sygn. 6. Protokół z posiedzenia 4 sesji K.R.N. 9–11.IX.1944 r. Układ Pomiędzy Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a Rządem Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Rad dotyczący ewakuacji obywateli polskich z terytorium B.S.R.R. i ludności Białoruskiej z terytorium Polski z dnia 9 września 1944 r. K. 363–368.

191. Sygn. 6. Protokół z posiedzenia 4 sesji K.R.N. 9–11.IX.1944 r. Układ pomiędzy Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a Rządem Litewskiej Socjalistycznej Republiki Rad, dotyczący ewakuacji obywateli polskich z terytorium Litewskiej S.R.R. i ludności litewskiej z terytorium Polski z dnia 22 września 1944 r. K. 369–375.

192. Sygn. 6. Protokół z posiedzenia 4 sesji K.R.N. 9–11.IX.1944 r. Protokół uzupełniający do układu z dnia 22 września 1944 roku pomiędzy Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a Rządem Litewskiej Socjalistycznej Republiki Rad, dotyczącego ewakuacji obywateli polskich z terytorium Litewskiej SRR i ludności litewskiej z terytorium Polski, z dnia 10 grudnia 1945 r. K. 376.

Zesp. 1595. Ministerstwo Skarbu.

193. Sygn. 143. Departament Organizacyjno-Administracyjny, sygnatura: Mennica Państwowa w Warszawie. Organizacja. 1945–1946, 1948. Mennica Państwowa – podstawa prawno organizacyjna (справа не має нумерації аркушів).

194. Sygn. 144. Departament Organizacyjno-Administracyjny. Mennica Państwowa – Organizacja i działalność 1946–1947. Sprawozdanie z lustracji, dokonanej w czasie 23–27 lipca 1946 r. w Mennicy Państwowej w Warszawie na

podstawie delegacji z dnia 5 lipca 1946 r. L.D.I. 5637/2/46 (справа не має нумерації аркушів).

**Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej,
m. Warszawa (AMSZ RP)**

***Zesp. 1. Polska Komisja Delimitacyjna. Granica : Polska-ZSRR, akta za
lata 1945–1958.***

Wiqz. 6.

195. Tecz. 53. Polska Komisja Delimitacyjna. Granica : Polska-ZSRR, akta za lata 1945–1958. Protokół opisu przebiegu linii granicy z dnia 30 kwietnia 1947 r. K. 4.

***Zesp. 4. Departament Prawno-Traktatowy. Umowy międzynarodowe za
lata 1944–1964.***

Wiqz. 7/58.

196. Tecz. 19, ZSRR 1. Departament Prawno-Traktatowy. Umowy międzynarodowe za lata 1944–1964. Układ handlowy między Związkiem Socialistycznych Republik Radzieckich i Rzeczypospolitą Polską z dnia 7 lipca 1945 r. (oryginał).

197. Tecz. 19, ZSRR 2. Departament Prawno-Traktatowy. Umowy międzynarodowe za lata 1944–1964. Układ o przyjaźni, pomocy wzajemnej i współpracy powojennej między Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich i Rzeczypospolitą Polską z dnia 21 kwietnia 1945 r. (oryginał).

198. Tecz. 19 a, ZSRR 3. Departament Prawno-Traktatowy. Umowy międzynarodowe za lata 1944–1964. Umowa między Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich i Rzeczypospolitą Polską o radziecko-polskiej granice państwowej z dnia 16 sierpnia 1945 r. (oryginał).

199. Tecz. 19 a, ZSRR 3. Departament Prawno-Traktatowy. Umowy międzynarodowe za lata 1944–1964. Umowa między Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich i Rzeczypospolitą Polską o radziecko-polskiej granice

państwowej z dnia 16 sierpnia 1945 r. Dokument ratyfikacyjny RP z dnia 4 lutego 1946 r. (oryginał).

200. Tecz. 19 a, ZSRR 3. Departament Prawno-Traktatowy. Umowy międzynarodowe za lata 1944–1964. Umowa między Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich i Rzeczypospolitą Polską o radziecko-polskiej granice państwowej z dnia 16 sierpnia 1945 r. Ратификационная грамота Президиума ВС СССР от 13 января 1946 г. (oryginał).

201. Tecz. 19 b, ZSRR 5. Departament Prawno-Traktatowy. Umowy międzynarodowe za lata 1944–1964. Umowa między Rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich a Rządem Rzeczypospolitą Polską o stosunkach prawnych na radziecko-polskiej granice państwowej z dnia 8 lipca 1948 r. (oryginał).

202. Tecz. 19 b, ZSRR 6. Departament Prawno-Traktatowy. Umowy międzynarodowe za lata 1944–1964. Umowa pomiędzy Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich a Rzeczypospolitą Polską o zamianie odcinków terytoriów państwowych z dnia 15 lutego 1951 r. (oryginał).

203. Tecz. 19 e, ZSRR 11. Departament Prawno-Traktatowy. Umowy międzynarodowe za lata 1944–1964. Umowa między Rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich a Rządem Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w sprawie terminu i trybu dalszej repatriacji z ZSRR osób narodowości polskiej z dnia 25 marca 1957 r. (oryginał).

204. Tecz. 19 g, ZSRR 16. Departament Prawno-Traktatowy. Umowy międzynarodowe za lata 1944–1964. Konwencja między Rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich a Rządem Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w sprawie uregulowania obywatelstwa osób o podwójnym obywatelstwie z dnia 21 stycznia 1958 r. (oryginał).

Wiqz. 51/65.

205. Tecz. 18, ZSRR. Departament Prawno-Traktatowy. Umowy międzynarodowe za lata 1944–1964. Umowa między Polskim Tymczasowym

Rządem Jedności Narodowej i Rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich o wzajemnych dostawach towarów z dnia 7 lipca 1945 r. (oryginał).

Zesp. 6. Departament Polityczny, akta za lata 1945–1948.

Wiqz. 42.

206. Tecz. 666. Umowa między brytyjskimi i polskimi reprezentantami w międzysojuszniczej egzekutywie repatriacyjnej w sprawie przesiedlenia ludności niemieckiej z Polski zawarta w imieniu brytyjskiej Armii Renu i władz polskich w Warszawie z dnia 14 lutego 1946 r. K. 61–63.

207. Tecz. 666. Układ polsko-radziecki zawarty w międzysojuszniczej egzekutywie repatriacyjnej przy Radzie Kontroli dotyczący przesiedlenia ludności niemieckiej z Polski do radzieckiej strefy okupacyjnej w Niemczech z dnia 5 maja 1946 r. K. 73–74.

Zesp. 14. Biuro Prawne, akta za lata 1945–1951.

Wiqz. 2.

208. Tecz. 45. Wojsko obce. Opinie prawne w sprawie odpowiedzialności cywilnej żołnierzy radzieckich stacjonujących w Polsce. List Dyrektora Biura Prawnego MSZ RP do Wydziału Wschodniego Z 4 z dnia 5 listopada 1946 r. K. 1.

209. Tecz. 45. Wojsko obce. Opinie prawne w sprawie odpowiedzialności cywilnej żołnierzy radzieckich stacjonujących w Polsce. List Biura Prawnego MSZ RP do Wydziału Radzieckiego Z 5 z dnia 13 grudnia 1946 r. K. 2.

210. Tecz. 45. Wojsko obce. Opinie prawne w sprawie odpowiedzialności cywilnej żołnierzy radzieckich stacjonujących w Polsce. Opinia Biura Prawnego MSZ RP Z 6 z dnia 14 grudnia 1946 r. K. 3.

211. Tecz. 45. Wojsko obce. Opinie prawne w sprawie odpowiedzialności cywilnej żołnierzy radzieckich stacjonujących w Polsce. List Biura Prawnego MSZ RP do Wydziału Wschodniego Z 6 z dnia 14 grudnia 1946 r. List Dyrektora Biura Prawnego MSZ RP do Biura Konsularnego Z 7 z dnia 11 kwietnia 1947 r. K. 4.

Zesp. 27. Ambasada RP w Moskwie; akta za lata 1944–1947.

Wiqz. 1.

212. Tecz. 2. Nota Przedstawicielstwa PKNW w ZSRR do KLSZ ZSRR z dnia 4 września 1944 r. K. 20.

213. Tecz. 2. Nota Przedstawicielstwa PKNW w ZSRR do KLSZ ZSRR Z. 27 z dnia 15 września 1944 r. K. 22.

214. Tecz. 2. Nota Przedstawicielstwa PKNW w ZSRR do KLSZ ZSRR № Z-2/1110 z dnia 23 grudnia 1944 r. K. 36.

215. Tecz. 4. Nota Przedstawicielstwa PKNW w ZSRR do KLSZ ZSRR Z. 59 z dnia 29 września 1944 r. K. 1.

216. Tecz. 4. Ambasada RP w Moskwie. Akta za lata 1944–1947. Nota KLSZ ZSRR do Przedstawicielstwa PKNW w ZSRR № 85/140/Пр z dnia 2 października 1944 r. K. 2.

217. Tecz. 6. Список лиц следуемых в г. Люблин z dnia 1, 15, 21 września 1944 r. sygnowany przez p. o. Przedstawiciela PKWN w ZSRR S. Jędrychowskiego. K. 35, 44, 46.

218. Tecz. 8. Nota PKWN do Komisara Ludowego ZSRR o powołaniu PKWN z dnia 25 lipca 1944 r. (oryginał). K. 1–1 v.

Wiqz. 4.

219. Tecz. 59. Wewnętrzna sytuacja polityczna RP. Письмо из Люблина от 16.X-1944 г. K. 20.

220. Tecz. 59. Wewnętrzna sytuacja polityczna RP. Rozkaz dowódcy dywizji na polecenie rządu londyńskiego. Brak daty. Odpis. K. 27.

221. Tecz. 59. Wewnętrzna sytuacja polityczna RP. Мы приводим характерные отрывки из нелегальных воззваний эмиграционного польского “правительства” в Лондоне и командования Краевой Армии, распространяемых на освобожденных польских территориях. Brak daty. K. 32.

222. Tecz. 59. Wewnętrzna sytuacja polityczna RP. Инструкция польского эмиграционного правительства. Перевод с польского. 197/1.

Совершенно секретно. Instrukcja Polskiego Rządu w Londynie z końca września 1944 r. K. 34–40.

Wiqz. 7.

223. Tecz. 90. Wykaz teczek Przedstawicielstwa PKNW w ZSRR za 1944 r. i Ambasady RP w Moskwie za rok 1945. Informacja Naczelnika Wydziału Biblioteczno-Archiwalny MSZ RP do Ambasady RP w Moskwie Nr GMA-032/ /I/49 z dnia 10 lutego 1949 r. K. 1.

224. Tecz. 90. Wykaz teczek Przedstawicielstwa PKNW w ZSRR za 1944 r. i Ambasady RP w Moskwie za rok 1945. Informacja Naczelnika Wydziału Biblioteczno-Archiwalny MSZ RP do Ambasady RP w Moskwie Nr GMA-032/-/2/49 z dnia 26 marca 1949 r. K. 2.

225. Tecz. 90. Wykaz teczek Przedstawicielstwa PKNW w ZSRR za 1944 r. i Ambasady RP w Moskwie za rok 1945. Informacja Attache Ambasady RP w Moskwie do MSZ Polski Nr 032/3 z dnia 30 marca 1949 r. K. 3.

226. Tecz. 90. Wykaz teczek Przedstawicielstwa PKNW w ZSRR za 1944 r. i Ambasady RP w Moskwie za rok 1945. Informacja Attache Ambasady RP w Moskwie do MSZ Polski Nr 032/5 z dnia 17 października 1949 r. K. 4.

227. Tecz. 90. Wykaz teczek Przedstawicielstwa PKNW w ZSRR za 1944 r. i Ambasady RP w Moskwie za rok 1945. Wykaz teczek Kancelarii Ogólnej Przedstawicielstwa Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego w Z.S.R.R. za 1944 rok. K. 5.

228. Tecz. 90. Wykaz teczek Przedstawicielstwa PKNW w ZSRR za 1944 r. i Ambasady RP w Moskwie za rok 1945. Wykaz teczek Kancelarii Ogólnej Ambasady R.P. w Moskwie za rok 1945. K. 6–7.

Wiqz 9.

229. Tecz. 149. Stosunki polsko-radzieckie w świetle umów 1939–1947. Wykazy poszczególnych umów z ZSRR a Rządem RP zawarte w Moskwie. 1947. Stosunki polsko-radzieckie w świetle umów /1939–1947/. K. 1–18.

230. Tecz. 149. Stosunki polsko-radzieckie w świetle umów 1939–1947. Wykaz poszczególnych umów z ZSRR a Rządem RP zawarte w Moskwie. 1947. List Dyrektora Biura Prawnego MSZ RP do Ambasady RP w Moskwie Nr B. P. 462/237-374/47 z dnia 9 grudnia 1947 r. K. 21.

231. Tecz. 149. Stosunki polsko-radzieckie w świetle umów 1939–1947. Wykaz poszczególnych umów z ZSRR a Rządem RP zawarte w Moskwie. 1947. List Rady Ambasady RP w Moskwie do Dyrektora Biura Prwnego MSZ RP Nr 26/1/48 z dnia 27 marca 1948 r. K. 24.

Archiwum Traktatowy Departamentu Prawno–Traktatowego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej, m. Warszawa (AT DPT MZS RP)

232. Układ pomiędzy PKWN a Rządem Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Rad dotyczący ewakuacji obywateli polskich z terytorium Ukraińskiej SRR i ludności ukrańskiej z terytorium Polski, podpisany w Lublinie dnia 9 września 1944 r. (brak oryginału, kopia w języku polskim) // Pismo Departamentu Prawno–Traktatowego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Polski, DPT.277.105.2016/4 z dnia 25 października 2016 r., sygnowany przez zastępcę Dyrektora Departamentu Prawno–Traktatowego MSZ RP K. Marciniaka.

233. Uzupełniający Protokół do Układu między PKWN a Rządem Ukraińskiej SRR z 9 września 1944 r., podpisany w Warszawie dnia 14 grudnia 1945 r. (brak oryginału, kopia w języku polskim) // Pismo Departamentu Prawno–Traktatowego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Polski, DPT.277.105.2016/4 z dnia 25 października 2016 r., sygnowany przez zastępcę Dyrektora Departamentu Prawno–Traktatowego MSZ RP K. Marciniaka.

234. Protokół między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej do Układu w sprawie ewakuacji polskich obywateli z terytorium USRR i ukraińskiej ludności z teritorium Polski z dnia 9 września 1944 r. z dnia 6 maja 1947 r. (brak oryginału, kopia w języku polskim) // Pismo Departamentu Prawno–Traktatowego Ministerstwa Spraw

Zagranicznych Polski, DPT.277.105.2016/4 z dnia 25 października 2016 r., sygnowany przez zastępcę Dyrektora Departamentu Prawno–Traktatowego MSZ RP K. Marciniaka.

235. Instrukcja do wykonania umowy, zawartej między Rządem Ukraińskiej Sowieckiej Socjalistycznej Republiki i Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego o ewakuacji ukraińskiej ludności z terytorium Polski i obywateli polskich z terytorium USSR. // Pismo Departamentu Prawno–Traktatowego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Polski, DPT.277.105.2016/4 z dnia 25 października 2016 r., sygnowany przez zastępcę Dyrektora Departamentu Prawno–Traktatowego MSZ RP K. Marciniaka.

236. Układ pomiędzy Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a Rządem Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Rad, dotyczący ewakuacji obywateli polskich z terytorium Białoruskiej SRR i ludności białoruskiej z terytorium Polski z dnia 9 września 1944 r. (oryginał w języku polskim) // Pismo Departamentu Prawno–Traktatowego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Polski, DPT.277.105.2016/4 z dnia 25 października 2016 r., sygnowany przez zastępcę Dyrektora Departamentu Prawno–Traktatowego MSZ RP K. Marciniaka.

237. Układ pomiędzy Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a Rządem Litewskiej Socjalistycznej Republiki Rad, dotyczący ewakuacji obywateli polskich z terytorium Litewskiej SRR i ludności litewskiej z terytorium Polski z dnia 22 września 1944 r. (oryginał w języku polskim) // Pismo Departamentu Prawno–Traktatowego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Polski, DPT.277.105.2016/4 z dnia 25 października 2016 r., sygnowany przez zastępcę Dyrektora Departamentu Prawno–Traktatowego MSZ RP K. Marciniaka.

238. Porozumienie między Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a Rządem Socjalistycznych Republik Radzieckich o polsko-radzieckiej granicy z dnia 27 lipca 1944 r. Соглашение между Польским Комитетом Национального Освобождения и правительством Союза Советский Социалистических Республик о польско-советской границе от 27 июля 1944 г. (w języku polskim i

rosyjskim) // Pismo elektroniczne Archiwum Traktatowego Departamentu Prawno-Traktatowego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Polski z dnia 27 czerwca 2016 r. sygnowany przez E. Borowską.

239. Porozumienie między Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego i Rządem Socjalistycznych Republik Radzieckich o stosunkach między polską administracją a radzeckim wodzem naczelnym po wkroczeniu wojsk radzieckich na terytorium Polski z dnia 26 lipca 1944 r. (w języku polskim) // Pismo elektroniczne Archiwum Traktatowego Departamentu Prawno-Traktatowego Ministerstwa Spraw Zagranicznych Polski z dnia 7 marca 2019 r. sygnowany przez E. Borowską.

Archiwum Państwowy w Lublinie, m. Lublin (APL)

Zesp. 71. Akta ogólne administracji jeneralnej Dóbr Ordynacji Zamojskiej dotyczące się kolonistów.

240. Sygn. 5235. Akta ogólne administracji jeneralnej Dóbr Ordynacji Zamojskiej dotyczące się kolonistów. Kontrakt pomiędzy Ordynatem Andrzejem Zamojskim właścicielem Ordy/nacji/ Zamojskiej z jednej strony, a 100 kolonistami niemieckimi mającymi być nasiedlonymi w dobrach ordynackich z drugiej strony z dnia 28 lutego 1785 r. K. 1–8.

Zesp. 106/30. Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Nieliszu.

241. Sygn. 5. Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Nieliszu. Zaślubieni, urodzeni, zmarli – wieś Nielisz. 1785–1826.

Zesp. 513. Centrala Przesiedleńcza Policji Bezpieczeństwa – Ekspozytura w Zamoście 1942–1944.

242. Sygn. 54. Centrala Przesiedleńcza Policji Bezpieczeństwa – Ekspozytura w Zamoście 1942–1944. K. 6, 12–16.

Zesp. 863. Zbiór akt doktora Zygmunta Klukowskiego ze Szczepieszyna 1928–1949.

243. Sygn. 20. Zbiór akt doktora Zygmunta Klukowskiego ze Szczepieszyna 1928–1949. K. 12, 12 v, 13, 13 v.

Zesp. 1953. Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Wielączy, filia w Nieliszu.

244. Sygn. 45. Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Wielączy, filia w Nieliszu. Księga małżeństw. 1826–1841.

245. Sygn. 86. Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Wielączy, filia w Nieliszu. Księga urodzeń, małżeństw i zgonów. 1842.

Zesp. 2123. Akta stanu cywilnego Parafii Greckokatolickiej w Siedliskach.

246. Sygn. 62. Akta stanu cywilnego Parafii Greckokatolickiej w Siedliskach. Księga urodzeń, małżeństw i zgonów. 1868.

247. Sygn. 63. Akta stanu cywilnego Parafii Greckokatolickiej w Siedliskach. Księga urodzeń, małżeństw i zgonów. 1869.

Archiwum Państwowy w Zamościu, m. Zamość (APZ)

Zesp. 6. Starostwo powiatowe w Zamościu 1944–1950 [1966].

248. Sygn. 955. Starostwo powiatowe w Zamościu 1944–1950 [1966]. Protokół podziału zabudowań poukraińskich w Siedliskach z dnia 4 czerwca 1947 r.

Zesp. 71. Akta Gminy Wysokie.

249. Sygn. 4/I/e. Akta Gminy Wysokie. Rejestr mieszkańców wsi Siedliska z 1932 r.

Zesp. 717. Akta stanu cywilnego Parafii Prawosławnej w Siedliskach 1876–1911.

250. Sygn. 13. Akta stanu cywilnego Parafii Prawosławnej w Siedliskach 1876–1911. Księga urodzeń, małżeństw i zgonów. 1888.

251. Sygn. 25. Akta stanu cywilnego Parafii Prawosławnej w Siedliskach 1876–1911. Księga urodzeń, małżeństw i zgonów. 1900.

252. Sygn. 29. Akta stanu cywilnego Parafii Prawosławnej w Siedliskach 1876–1911. Księga urodzeń, małżeństw i zgonów. 1904.

Zesp. 763. Akta stanu cywilnego Parafii Greckokatolickiej w Siedliskach 1872–1875.

253. Sygn. 2. Akta stanu cywilnego Parafii Greckokatolickiej w Siedliskach 1872–1875. Księga urodzeń, małżeństw i zgonów. 1873.

Zesp. 1253. Zbiór dokumentów pergamentowych wsi Siedliska z lat 1457–1662.

254. Sygn. 1. Zbiór dokumentów pergamentowych wsi Siedliska z lat 1457–1662. Przywieleż wsi Siedliska z dnia 4 września 1457 r.

255. Sygn. 2. Zbiór dokumentów pergamentowych wsi Siedliska z lat 1457–1662. Przywieleż wsi Siedliska z dnia 4 kwietnia 1593 r.

256. Sygn. 3. Zbiór dokumentów pergamentowych wsi Siedliska z lat 1457–1662. Przywieleż wsi Siedliska z dnia 7 kwietnia 1593 r.

257. Sygn. 4. Zbiór dokumentów pergamentowych wsi Siedliska z lat 1457–1662. Przywieleż wsi Siedliska z dnia 15 czerwca 1662 r.

Gabinet Numizmatyczny Mennicy Polskiej, m. Warszawa (GNMP)

258. Księga braków z wymiany. Srebro. Wzór Nr 2. Nr inw. 944. (stary Nr inw. 131). 100 s.

259. Księga Monet Obiegowych Mennicy Państwowej 1941–1942. Nr inw. 729 (stary Nr 128). 200 s.

260. Księga Monet Prób. i Wycof. Oraz Monet braków z produkcji i z wymiany Mennicy Państwowej 1941–1942. Nr inw. 942 (stary Nr 129). 100 folio.

261. Księga Sprzedaży Wyrobów Gotowych Mennicy Państwowej 1941–1942 Nr inw. 943 (stary Nr 130). 92 folio. F. 2, 16, 20, 34, 38, 41, 42, 46, 61, 66.

Lietuvos centrinis valstybes archyvas, m. Vilnius

262. F. R. 754. Ap. 4. B. 53. Układ pomiędzy Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a Rządem Litewskiej Socjalistycznej Republiki Rad, dotyczący ewakuacji obywateli polskich z terytorium Litewskiej SRR i ludności litewskiej z terytorium Polski z dnia 22 września 1944 r. (tekst w języku polskim uwizetelowany pieczęciami PKWN i Rządu Litewskiej SRR i sygnowany podpisami E. Osóbki-Morawskiego i M. Gedwilasa). L. 15–25.

Архівні матеріали електронних ресурсів віддаленого доступу

**Instytut Józefa Piłsudskiego w Stanach Zjednoczonych Ameryki,
Nowy Jork city**

263. Zesp. 9. Rząd Polski na Emigracji. URL :
<http://archiwa.pilsudski.org/inwentarz.php?nonav=0&nrar=701&nrzesp=9>
(дата звернення : 03.05.2016).

264. Zesp. 9. Sygn. 701/9/14. Rząd Polski na Emigracji. Ministerstwo Spraw Zagranicznych: Zarządzenia w sprawie organizacji Centrali MSW i obsady personalnej centrali MSW. Spis umów międzynarodowych zawartych przez Polskę od 1939–1945. Polsko-francuska wymiana not dotyczących statutu Rządu Polskiego we Francji. Paryż dn. 19.9.1939. URL :
<http://archiwa.pilsudski.org/dokument.php?nonav=0&nrar=701&nrzesp=9&sygn=14&handle=701.180/802> (дата звернення : 03.05.2016). 4 k. K. 1.

Instytut Polski Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, London city

265. Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie. URL :
http://www.pism.co.uk/index_pl.htm (дата звернення : 11.06.2016).

266. Zesp. A 48. Pod Zesp. Z.II. Tecz. 40. Cofnięcie uznania władzom RP. 1945. URL : <http://pism.co.uk/Docs/A48.pdf> (дата звернення : 11.06.2016).

Опубліковані документи і матеріали

Збірники документів

267. Военное соглашение между Верховным Командованием СССР и Верховным Командованием Польши от 14 августа 1941 г. // Документы и материалы по истории советско-польских отношений (1939–1943 гг.). М., 1973. Т. 7. С. 217–218.

268. Всеобщая декларация прав человека. Принята и провозглашена в резолюции 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1948 г. // Свобода ассоциаций : сборник документов / сост. Е. Тонкачёва, Г. Черепок, Т. Рудкова. Минск : ФУАинформ, 2009. 368 с. С. 11–16.

269. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х томах. 1939–1945 рр. / ред. : Ю. Сливка. Львів, 1996. Т. 1. 752 с.

270. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х томах. 1946–1947 рр. / ред. : Ю. Сливка. Львів, 1998. Т. 2. 540 с.

271. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х томах. Спогади / упор. Ю. Сливка, М. Литвин, О. Луцький та ін. Львів, 2002. Т. 3. 418 с.

272. Директива Генерального штаба Красной Армии командующим войсками 1, 2, 3-го Белорусских и 1-го Украинского фронтов с объявлением Постановления ГКО СССР о советских военных органах на освобожденной территории Польши. 1 августа 1944 г. Документ № 8, (з посиланням на : ЦА МО РФ. Ф. 236. Оп. 2712. Д. 198. Л. 340–342. Заверенная копия) // Русский архив : Великая Отечественная. СССР и Польша. М. : ТЕРРА, 1994. Т. 14 (3–1). 492 с.

273. Директива Ставки Верховного Главнокомандования № 220171 командующим войсками 1, 2, 3-го Белорусских и 1-го Украинского фронтов о назначении представителя Совнаркома СССР при Польском комитете национального освобождения. 2 августа 1944 г. Документ № 170, (з посиланням на : ЦА МО РФ. Ф. 148 а. Оп. 3763. Д. 165. Л. 46. Подлинник) // Русский архив : Великая Отечественная. Ставка ВКГ : Документы и материалы 1944–1945. Т. 16 (5–4). М. : ТЕРРА, 1999. 368 с.

274. Доклад министра внутренних дел СССР С. Н. Круглова И. В. Сталину и Л. П. Берия о работе МВД СССР со спецпоселенцами из западных областей Украины. 7 февраля 1948 г. Документ № 134 (з посиланням на : ГАРФ. Ф. Р. 9401. Оп. 2. Д. 199. Л. 232–236) // НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–

1956) / Сборник документов. Составители : Кокурин А. И., Владимирцев Н. И. М. : Объединенная редакция МВД России, 2008. 640 с. С. 383–385.

275. Доклад министра внутренних дел СССР С. Н. Круглова И. В. Сталину, Н. А. Вознесенскому, Л. П. Берия и А. А. Жданову о переселении польских граждан из Украинской, Белорусской и Литовской ССР в Польшу, а белоруссов, литовцев и украинцев из Польши в СССР. 31 октября 1946 г. Сов. секретно. Документ № 127, (з посланьям на : ГАРФ. Ф. Р. 9401. Оп. 2. Д. 139. Л. 299–303) // НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956) / Сборник документов. Составители : Кокурин А. И., Владимирцев Н. И. М. : Объединенная редакция МВД России, 2008. 640 с. С. 365–367.

276. Доклад представителя Советского правительства при ПКНО Верховному Главнокомандующему о согласовании с главнокомандующим Войском Польским вопросов проведения мобилизации в Войско Польское. 11 августа 1944 г. Документ № 13, (з посиленьям на : ЦА МО РФ. Ф. 48. Оп. 3410. Д. 224. Л. 553–557. Подлинник) // Русский архив : Великая Отечественная. СССР и Польша. М. : ТЕРРА, 1994. Т. 14 (3–1). 492 с.

277. Докладная записка И. Сталину о плане сосредоточения в г. Люблине сводной дивизии войск НКВД СССР общей численностью 8850 человек. 13 октября 1944 г. (з посланьям на : ГАРФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 66. Л. 384) // Архив новейшей истории России. “Особая папка” И. В. Сталина : Из материалов Секретариата НКВД-МВД СССР 1944–1953 гг. Каталог документов. – М., Серия “Каталоги” : 1994. Т. 1. 358 с. С. 51.

278. Докладная записка И. Сталину, В. Молотову о формировании обдельного батальона НКВД СССР дл охраны Представительства СССР в Люблине. 23 августа 1944 г. (з посланьям на : ГАРФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 66. Л. 243) // Архив новейшей истории России. “Особая папка” И. В. Сталина :

Из материалов Секретариата НКВД-МВД СССР 1944–1953 гг. Каталог документов. – М., Серия “Каталоги” : 1994. Т. 1. 358 с. С. 46.

279. Докладная записка начальника Отдела спецпоселений НКВД СССР И. В. Иванова заместителю наркома НКВД СССР В. Н. Меркулову. 5 ноября 1944 р. // Иосиф Сталин – Лаврентию Берии : “Их надо депортировать...” : Документы, факты, комментарии / Вступ. ст., сост., послесл. Н. Бугай. М. : Дружба народов, 1992. 288 с. С. 67.

280. Докладная начальника Отдела спецпоселений НКВД СССР И. В. Иванова заместителю начальника Отдела спецпоселений НКВД СССР М. В. Конрадову. 28 ноября 1941 г. // Иосиф Сталин – Лаврентию Берии : “Их надо депортировать...” : Документы, факты, комментарии / Вступ. ст., сост., послесл. Н. Бугай. М. : Дружба народов, 1992. 288 с. С. 72.

281. Донесение И. А. Серова Л. П. Берии о задержании главного делегата польского эмигрантского правительства Янковского, президента “Рады едности народовой” Пужака и главного коменданта Армии Крайовой Окулицкого. 27 марта 1945 г. [назва документу уточнена відповідно до назви в архівній справі]. Документ № 37 (з посиланням на : ГАРФ. Ф. Р. 9401. Оп. 2. Д. 95. Л. 358). // Из Варшавы. Москва, товарищу Берия... Документы НКВД СССР о польском подполье. 1944–1945 гг. Москва–Новосибирск : Сибирский хронограф, 2001. 448 с. С. 137.

282. Донесение Л. П. Берии И. В. Сталину и В. М. Молотову об аресте председателей подпольных политических партий, членов президиума “Рады едности народовой” и некоторых министров польского эмигрантского правительства Звежинского: Багинского, Урбанского, Чарновского и др. 29 марта 1945 г. [назва документу уточнена відповідно до назви в архівній справі]. Документ № 39 (з посиланням на : ГАРФ. Ф. Р. 9401. Оп. 2. Д. 94. Л. 258–259) // Из Варшавы. Москва, товарищу Берия... Документы НКВД СССР о польском подполье. 1944–1945 гг. Москва–Новосибирск : Сибирский хронограф, 2001. 448 с. С. 141–143.

283. Другі Усебеларускі Кангрэс. Матар’ялы / Пад Ред. Р. Астроўскага. Мюнхен : Выданьне Беларускай Цэнтральнай Рады, 1954. 94 с.

284. Закон БССР “О принятии Западной Белоруссии в состав Белорусской Советской Социалистической Республики” от 14 ноября 1939 г. // Сборник законов Белорусской ССР и указов Президиума Верховного Совета Белорусской ССР. 1938–1973 гг. Минск : Беларусь, 1974. Т. 1. 670 с. С. 26.

285. Закон СССР “О предоставлении союзным республикам полномочий в области внешних сношений и о преобразовании в связи с этим Народного комиссариата иностранных дел из общесоюзного в союзно-республиканский народный комиссариат” от 1 февраля 1944 г. // Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г. / ред. Мандельштам Л. И. Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1956. 531 с. С. 29.

286. Закон УНР “Про Форму Української Влади” від 28 січня 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. : Документи і матеріали у 2-х томах, 3-х частинах. / Упоряд. В.Верстюк. К. : Видавництво Олени Теліги, 2006. Т. 2. С. 467–468.

287. Запись беседы В. Г. Яковлева с Председателем Крайовой рады народовой (КРН) Б. Берутом по поводу подписания советско-польского соглашения об эвакуации украинского, белорусского и польского населения, положения украинцев на территории Польши и др. от 8 сентября 1944 р. Документ № 14, (з посиланням на : АВП РФ. Ф. 0122. Оп. 266. П. 228. Д. 9. Л. 31–33. Подлинник) // Советский фактор в Восточной Европе. 1944–1953 гг. В 2-х тт. Документы. 1944–1948 гг. М. : “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 1999. Т. 1. 687 с. С. 94.

288. Заявление польского эмиграционного правительства от 5 января 1944 г. // Документы и материалы по истории советско-польских

отношений. Январь 1944 г. – декабрь 1945 г. М. : Наука, 1974. Т. 8. 680 с. С. 15.

289. Зварот Беларускай Цэнтральнай Рады да ўсіх урадаў і народаў супраць дзейнасці савецкіх улад на вызваленай тэрыторыі Беларусі от 20 жніўня 1944 г. Документ № 107 // Знешняя палітыка Беларусі : Зборнік дакументаў і матэрыялаў. (чэрвень 1941 г.–жнівень 1945 г.) / склад. Н. М. Дзятык, У. М. Міхнюк, У. К. Ракашэвыч і інш. Минск : БДУ, 2001. Т. 4 394 с. С. 238–239.

290. Информация разведывательных отделов штабов 1-го Белорусского фронта и 1-й армии Войска Польского об отношении командования Армии Крайовой к Войску Польскому и программе действий на польской территории, освобожденной Красной Армией. Зам. нач. ро штаба 1-го Белорусского фронта по политчасти подполковник Озерянский Нач. ро штаба 1-й Польской армии полковник Доморацкий Нач. следственной части ро штаба 1-й Польской армии поручик Брандвайн. 21 сентября 1944 г. Документ № 24, (з посиланням на : ЦА МО РФ. Ф. 233. Оп. 2380. Д. 19. Л. 219–222. Подлинник) // Русский архив : Великая Отечественная. СССР и Польша. М. : ТЕРРА, 1994. Т. 14 (3–1). 492 с. С. 359.

291. Конвенция об определении агрессии от 3 июля 1933 г. // Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных с иностранными государствами : Действующие договоры, соглашения и конвенции, вступившие в силу после 1 января 1933 г. / ред. : В. О. Броун, А. В. Сагбанин. М. : Изд. НКВД, 1935. Вып. 8. 356 с. С. 12–14.

292. Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года (з последующими изменениями и дополнениями) // Кукушкин Ю. Очерк истории Советской конституции. 2-е изд. / Ю. С. Кукушкин, О. И. Чистяков. М. : Политиздат, 1987. 364 с. С. 285–313.

293. Лист Управління РНК УРСР у справах переселення ЦК КП(б)У про нелегальне повернення переселенців-українців до Польщі від 5 січня 1946 р. // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади : у трьох томах. 1946–1947 рр. / ред. Ю. Сливка. Львів, 1998. Т. 2. С. 10–11.

294. Лично и секретно для маршала Сталина от президента Рузвельта от 31 декабря 1944 г. Документ № 255 // Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Трумэном (август 1941 г. – декабрь 1945 г.). – М. : Государственное издательство политической литературы, 1957. Т. 2. 296 с. С. 180–181.

295. Личное и секретное послание от Премьер-Министра г-на У. Черчилля маршалу И. В. Сталину от 30 апреля 1943 г. Документ № 154 // Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.). М. : Государственное издательство политической литературы, 1957. Т. 1. 406 с. С. 124.

296. Манифест к польским трудящимся городов и деревень. 30 июля 1920 г., Белосток. Документ № 128 (з посиланням на : ЦПА ИМЛ. Ф. 68. Оп. 1. Д. 1. Л. 6–8) // Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Апрель 1920 г. – март 1921 г. М. : Наука, 1965. Т. 3. 608 с. С. 223–225.

297. Наказ НКВС УРСР № 00172 “Про запобігання самовільним переїздам господарств евакуйованого з Польщі українського населення” від 5 жовтня 1945 р. (з посиланням на : ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 372. Арк. 221) // Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-

політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. К. : Либідь. Військо України, 1994. Кн. 1. 432 с. С. 221.

298. Письмо наркома внутренних дел СССР Л. П. Берия наркому иностранных дел В. М. Молотову о выселении из Белорусской ССР в Польшу 600 польских семей активных бандитов-повстанцев, репрессированных органами НКВД. 22 ноября 1944 г. Сов. Секретно. Документ № 60, (з посиланням на : ГАРФ. Ф. Р. 9401. Оп. 2. Д. 70. Л. 55. завірена копія) // НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956) / Сборник документов. Составители : Кокурин А. И., Владимирцев Н. И. М. : Объединенная редакция МВД России, 2008. 640 с. С. 208.

299. Письмо представителей политических партий, действовавших конспиративно в Люблинском воеводстве, премьер-министру лондонского правительства С. Миколайчику от 19 августа 1944 г. Документ № 16, (з посиланням на : ЦА МО РФ. Ф. 500-А. Оп. 3393. Д. 3. Л. 190–191) // Русский архив : Великая Отечественная. СССР и Польша. М. : ТЕРРА, 1994. Т. 14 (3–1). 492 с. С. 344.

300. Политдонесение политического управления 2-го Белорусского фронта начальнику Главного политического управления Красной Армии о враждебной деятельности представителей эмигрантского правительства от 28 августа 1944 г. Документ № 19, (з посиланням на : ЦА МО РФ. Ф. 233. Оп. 2380. Д. 17. Л. 78, 196–197. Подлинник) // Русский архив : Великая Отечественная. СССР и Польша. М. : ТЕРРА, 1994. Т. 14 (3–1). 492 с. С. 347–348.

301. Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Переселення поляків та українців. 1944–1946 / Державний архів Служби безпеки України; Архів

міністерства Внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польща. Варшава-Київ, 2000. Т. 2. 1035 с.

302. Постановление СНК СССР № 1432/425 сс “О выселении калмыков, проживающих в Калмыцкой АССР” от 28 декабря 1943 р. Документ № 153. (з посиланням на : ГАРФ. Ф. Р. 9479. Оп. 1. Д. 136. Л. 3–6. Копия) // История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов : Собрание документов в 7-ми томах. Массовые репрессии в СССР / ред. Н. Верт, С. В. Мироненко. М. : Российская политическая энциклопедия, 2004. Т. 1. 728 с. С. 478–480.

303. Постановление СНК СССР № 1927 “О льготах спецпереселенцам” от 28 июля 1945 р. (з посиланням на : Архив Президента Российской Федерации. Ф. 3. Оп. 58. Д. 179. Л. 17) // Бугай Н. Турки из Месхетии : долгий путь к реабилитации : 1944–1994 / Н. Ф. Бугай. М. : Издательский дом РОСС, 1994. 164 с. С. 55.

304. Приказ Наркома НКВД СССР Л. Берии “О мероприятиях в целях обеспечения выполнения соглашения между Польским комитетом национального освобождения и правительством УССР” от 7 декабря 1944 г. (з посиланням на : ГАРФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 68. Л. 88) // Архив новейшей истории России. “Особая папка” И. В. Сталина : Из материалов Секретариата НКВД-МВД СССР 1944–1953 гг. Каталог документов. – М., Серия “Каталоги” : 1994. Т. 1. 358 с. С. 64.

305. Протокол Берлинской конференции трех великих держав от 1 августа 1945 г. // Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. : Сборник документов. Берлинская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (17 июля – 2 августа 1945 г.). М. : Издательство политической литературы, 1984. Т. VI. 511 с. С. 439.

306. Ратификация ЦИК СССР и президентом РП 17 августа 1933 г. Конвенции “Об определении агрессии” от 3 июля 1933 г. // Документы

внешней политики СССР. 1 января – 31 декабря 1933 г. М. : Политиздат, 1970. Т. 16. 920 с. С. 392.

307. Секретно и лично от Премьера И. В. Сталина Премьер-Министру г-ну У. Черчиллю от 23 июля 1944 г. Документ № 301 // Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.). М. : Государственное издательство политической литературы, 1957. Т. 1. 406 с. С. 244–245.

308. Секретный дополнительный протокол к договору о ненападении между Германской империей и СССР от 23 августа 1939 г. (з посланиям на : АВП РФ. Ф. 6. Оп. 1. П. 8. Д. 77. Л. 1–2.) // Документы внешней политики СССР. 1 января – 31 августа 1939 г. М. : Международные отношения, 1992. Т. 22. Кн. 1. 712 с. С. 632.

309. Сообщение об образовании Польского временного революционного комитета и о переходе к нему власти на польской территории занятой Красной Армией. 30 июля 1920 г., Белосток. Документ № 126 (з посланиям на : ЦПА ИМЛ. Ф. 68. Оп. 1. Д. 1. Л. 1) // Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Апрель 1920 г. – март 1921 г. М. : Наука, 1965. Т. 3. 608 с. С. 221–222.

310. Спецсообщение Л. П. Берии И. В. Сталину, В. М. Молотову о проведении войсковых мероприятий на территории Польши против Армии Крайовой и необходимости укрепления органов контрразведки Войска Польского № 1100/б от 17 октября 1944 г. Копия. Машинопись. Документ № 281, (з посланиям на : ГАРФ. Ф. Р. 9401. Оп. 2. Д. 67. Л. 1–6) // Лубянка. Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР ”Смерш”. 1939 – март 1946. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти / ред. А. Н. Яковлева ; сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. М. : МФД : Материк, 2006. 640 с. С. 460–461.

311. Справка Народного комиссариата внутренних дел СССР о выселении немцев с сентября 1941 г. по 1 января 1942 г. // Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: “Их надо депортировать...”: Документы, факты, комментарии / Вступ. ст., сост., послесл. Н. Бугай. М.: Дружба народов, 1992. 288 с. С. 75.

312. Справка о наличии и движении выселенцев (по состоянию на 1 октября 1948 г.) от 14 октября 1949 г. (з посланьям на : ГАРФ. Ф. Р. 9479. Оп. 1. Д. 436. Л. 14) // Бугай Н. Турки из Месхетии: долгий путь к реабилитации: 1944–1994 / Н. Ф. Бугай. М.: Издательский дом РОСС, 1994. 164 с. С. 67.

313. Статут Лиги Наций // Версальский мирный договор. Полный перевод с французского подлинника под редакцией Ю. В. Ключникова и А. Сабанина. М.: Издание Литиздата НКВД, 1925. 198 с. С. 7–15.

314. Телеграмма Народного комиссара иностранных дел СССР В. М. Молотова Полномочному Представителю СССР в Великобритании И. М. Майскому 26 сентября 1939 г. (з посланьям на : АВП РФ. Ф. 059. Оп. 1. П. 296. Д. 2080. Л. 89–90) // Документы внешней политики. 1939. М.: Междунар. отношения, 1992. Т. XXII: В 2 кн. Кн. 2: Сентябрь – декабрь. 688 с. С. 130.

315. Тимчасові інструкції Крайового Проводу ОУН (С. Бандери) про Діяльність УПА на ЗУЗ від 7 вересня 1944 р. Документ № 87, (з посланьям на : Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО). Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 5–8. Арк. 6) // ОУН і УПА в 1944 році: Документи / ред. С. Кульчицький. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. Ч. 2. 256 с. С. 58.

316. Устав Международного военного трибунала. 8 августа 1945 г. (з посланьям на : АВП РФ. Ф. 3 б. Оп. 1. П. 142. Д. 1010. Л. 1–11. Подлинник. Машинописный текст) // Нюрнбергский процесс. Сборник материалов в 8-ми томах. М.: Юридическая литература, 1999. Т. 8. 792 с. С. 146–153.

317. Хроніка відділу “Вовки” // Тактичний відтинок УПА 28-й “Данилів”: Холмщина і Підляшшя: (Документи і матеріали) / ред. П. Й. Потічний. Торонто: Літопис УПА, 2003. Т. 39. 1050 с. С. 57–121.

318. Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. Kwiecień 1943 – lipiec 1944 / H. Czarnocka, K. Iranek-Osmecki, J. Garliński i in. Londyn, 1976. T. III. 627 s. S. 152–153.

319. Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. Październik 1944 – lipiec 1945 / H. Czarnocka, K. Iranek-Osmecki, J. Garliński i in. Londyn, 1981. T. V. 537 s. S. 139–141.

320. Informacja o działalności podziemia ukraińskiego na terenie Polski, sporządzona przez zastępcę naczelnika Wydziału I Departamentu III MBP z dnia 22 marca 1946 r. // Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Організація українських націоналістів у Польщі в 1944–1950 роках. Ліквідація керівних структур. / Ред. кол.: Є. Беднарек, В. Бірчак, В. В’ятрович, С. Кокін, І. Кулик, Р. Лєскевич, М. Маєвський, З. Навроцький, Ю. Шаповал. Галузевий державний архів Служби безпеки України; Інститут національної пам’яті і Комісія з переслідування злочинів проти польського народу; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Варшава; Київ, 2017. Т. 9. Ч. 1. 720 с. С. 97.

321. Odpowiedź rządu brytyjskiego na notę Mołotowa z dnia 17 września 1939 r., z dnia 19 września 1939 r. Dokument Nr 9. (з посиланням на: The National Archives United Kingdom. Public Record Office (PRO). F. O. 371. File 23103. S. 354) // Łojek J. Agresja 17 września 1939 r. Studium aspektów politycznych / J. Łojek. Warszawa, 1990. 204 s. S. 192.

322. Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej: zbiór dokumentów / red. S. Stanisławska. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965. 836 s. S. 546, 673.

323. Traktat pokoju między Polska a Rosja i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku. N 149 // League of Nations Treaty Series. Publication of Treaties and International Engagements Registered with the Secretariat of the League of Nations. 1921. Vol 6. N 1, 2, 3, 4. 414 p. P. 51–169.

Періодичні видання

324. Германо-советский договор о дружбе и границе между СССР и Германией от 28 сентября 1939 г. // Правда. 1939. № 270 (7955) (29 сентября).

325. Германо-советское коммюнике от 18 сентября 1939 г. // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1939. № 218 (6964) (20 сентября).

326. Германо-советское коммюнике от 22 сентября 1939 г. // Правда. 1939. № 264 (7949) (23 сентября).

327. Да здравствует независимая, сильная и демократическая Польша! // Правда. 1944 г. № 178 (9635) (26 июля).

328. Договор между СССР и Польской Республикой о советско-польской государственной границе от 16 августа 1945 г. // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1945. № 193 (17 августа).

329. Договор о ненападении между Германией и Советским Союзом от 23 августа 1939 г. // Правда. 1939. № 234 (7919) (24 августа).

330. Закон СССР “О включении Западной Украины в состав Союза Советских Социалистических Республик с воссоединением её с Украинской Советской Социалистической Республикой” от 1 ноября 1939 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. 1939. № 36.

331. Закон СССР “О включении Западной Белоруссии в состав Союза Советских Социалистических Республик с воссоединением ее с Белорусской Советской Социалистической Республикой” от 2 ноября 1939 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. 1939. № 36.

332. Закон України “Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту” № 3671-VI від 8 липня 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. 2012. № 16. Ст. 146.

333. Закона України “Про правонаступництво України” № 1543-ХІІ від 12 вересня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 46. Ст. 617.

334. Закон України “Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років” від 17 квітня 1991 р. (у редакції від 11 вересня 2018 р.) // Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 22. Ст. 262.

335. Закон УНР “Про Державну Народну Раду Української Народної Республіки” від 12 листопада 1920 р. // Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. 1920. Вип. 2. (19 листопада).

336. Закон УНР “Про Тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці” від 12 листопада 1920 р. // Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. 1920. Вип. 2. (19 листопада).

337. Закон УРСР “Про прийняття Західної України до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки” від 15 листопада 1939 р. // Вісті рад депутатів трудящих УРСР. 1939. № 262 (16 листопада).

338. Заявление Наркоминдела СССР об отношении Советского Союза к Польше от 26 июля 1944 г. // Правда. 1944 г. № 178 (9635) (26 июля).

339. Заявление Советского Правительства о советско-польских отношениях. 11 января 1944 г. // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1944. № 9 (8311) (11 января).

340. Земельний Кодекс УРСР від 29 листопада 1922 р. (у редакції 30 травня 1928 р.) // Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 р. / Робітничо-Селянський Уряд України, Рада Народних Комісарів УРСР. Харків: Юридичне видавництво Народного комісаріата юстиції УСРР, 1929. Ч. 4. Ст. 20. 512 с.

341. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки 30 січня 1937 р. Зі змінами і доповненнями,

прийнятими на III і IV сесіях Верховної Ради Української РСР четвертого скликання // Видання Верховної Ради Української РСР. К., 1957.

342. Мирный договор между Россией и Украиной с одной стороны и Польшей – с другой. (Подписанный в г. Риге 18 марта 1921 года) // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 1921. № 41–42 (21 мая). Ст. № 219. С. 217–236.

343. Назначение представителя Польского Комитета Национального Освобождения при правительства СССР // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1944. № 182 (8484) (2 августа).

344. Нота правительства СССР, врученная польскому послу в Москве утром 17 сентября 1939 г. // Правда. 1939. № 259 (7944) (18 сентября).

345. Нота советского правительства о решении прервать отношения с польским правительством. 25 апреля 1943 г. // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1943. № 98 (8091) (27 апреля).

346. Образование Советско-Польской Смешанной Комиссии по эвакуации // Правда. 1945 г. № 177 (9948) (26 июля).

347. От Советского Информбюро оперативная сводка за 22 июля 1944 г. // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1944. № 174 (8476) (23 июля).

348. От Советского Информбюро оперативная сводка за 14 сентября 1944 г. // Правда. 1944. № 222 (9679) (15 сентября).

349. Постанова Верховної Ради України № 1353-VIII “Про перейменування деяких населених пунктів” від 12 травня 2016 р. // Відомості Верховної Ради України. 2016. № 23. Ст. 479.

350. Постанова РМ УРСР “Про припинення самовільних переїздів з південних областей евакуйованих українців з Польщі” від 26 листопада 1946 р. (з посиланням на : ДАЗО. Ф. П. 102. Оп. 2. Спр. 244. Арк. 51) // Пронь Т. “Вимушене переселення” і господарсько-побутове влаштування українців з Польщі в Україні у 1944–1946 рр. : Запорізька

область / Т. М. Пронь, // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : Просвіта, 2009. Вип. XXV. 252 с. С. 98–105. С. 104.

351. Постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) № 2056-933сс “О переселении немцев из республики Немцев Поволжья, Саратовской и Сталинградской областей” от 26 августа 1941 г. // Nachrichten. 1996. Nr. 34 (171) (21 августа).

352. Розпорядження Голови РНК УРСР і Секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова (з посиланням на : ДАТО. Ф. 1833. Оп. 4. Спр. 36. 47 арк. Арк. 5.) // Боднарчук Ю. Земельне питання як основа економічної адаптації українського населення, депортованого з території Польщі і розселеного на Тернопіллі в 1944–1946 рр. / Ю. Боднарчук, М. Лазарович // Українська наука : минуле, сучасне, майбутнє. Тернопіль : Економічна думка, 2007. Вип. 12. С. 23–32.

353. Соглашение между правительством СССР и ПКНО об отношениях между Советским Главнокомандующим и Польской Администрацией после вступления советских войск на территорию Польши от 26 июля 1944 г. // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1944. № 177 (8479) (27 июля).

354. Соглашение между правительством СССР и правительством Польской Народной Республики “О сроках и порядке дальнейшей репатриации из СССР лиц польской национальности” от 25 марта 1957 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. 1957. № 16.

355. Соглашение между правительством СССР и Польским Правительством от 30 июля 1941 г. // Правда. 1941. № 210 (8618) (31 июля).

356. Сообщение ТАСС о сообщении Германоского информационного бюро от 1 сентября 1939 г. // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1939. № 203 (6973) (2 сентября).

357. Угода між урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію

українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. Дата підписання: 09.09.1944. Дата набуття чинності: 09.09.1944 // Офіційний Вісник України. 2006. № 19 (24 травня). Ст. 1405.

358. Указ ПВС СССР “О приобретении гражданства СССР жителями западных областей Украинской и Белорусской Советских Социалистических Республик” от 29 ноября 1939 г. (з посиланням на : РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 3. Д. 1016. Л. 81–82. Подлинник. Машинописный текст) / Сорокин А. Свой закончили поход ... / А. Сорокин // Родина. 2014. № 9. С. 35–42.

359. Dekret o przejściu na własność Państwa mienia pozostałego po osobach przesiedlonych do ZSRR z dnia 5 września 1947 r. // Dziennik Ustaw. 1947. Nr 59. Poz. 318 S. 980–981.

360. Dekret o przejęciu na własność Państwa nie pozostających w faktycznym władaniu właścicieli nieruchomości ziemskich, położonych w niektórych powiatach województwa białostockiego, lubelskiego, rzeszowskiego i krakowskiego z dnia 27 lipca 1949 r. // Dziennik Ustaw. 1949. Nr 46. Poz. 339. S. 963–964.

361. Dekret KRN o przejęciu zwierzchnictwa nad Armiją Polską w ZSRR i o scaleniu Armji Ludowej i Armji Polskiej w ZSRR w jednolite Wojsko Polskie z dnia 21 lipca 1944 r. // Rzeczpospolita. 1944. Nr 1 (23 lipca).

362. Dekret o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy Państwa z dnia 16 listopada 1945 r. Warszawa // Dziennik Ustaw. 1945. Nr 53 (7 grudnia). Poz. 300.

363. Dekret KRN o utworzeniu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego // Rzeczpospolita. 1944. Nr 1 (23 lipca). S. 1.

364. Dekret o zmianie i uzupełnieniu przepisów o wydaniu Dziennika Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 29 września 1945 r. // Dziennik Ustaw. 1945 r. Nr 55 (15 grudnia). Poz. 305. S. 55.

365. Dekret PKWN o Milicji Obywatelskiej z dnia 7 października 1944 r. // Dziennik Ustaw. 1944. Nr 7 (12 października). Poz. 33. S. 67–68.

366. Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego o ochronie Państwa z dnia 30 października 1944 r. Lublin // Dziennik Ustaw. 1944. Nr 10 (3 listopada). Poz. 50. S. 98

367. Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego o przeprowadzeniu reformy rolnej z dnia 6 września 1944 r. Lublin // Dziennik Ustaw. 1944. Nr 4 (13 września). Poz. 17. S. 18–21.

368. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej o nieważności aktów prawnych władz okupacyjnych z dnia 30 listopada 1939 r. Angers // Dziennik Ustaw. 1939. Nr 102 (2 grudnia). Poz. 1006. S. 2006–2007.

369. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej o organizacji naczelnych władz wojskowych w czasie wojny z dnia 27 maja 1942 r. Londyn // Dziennik Ustaw. 1942. Nr 5 (12 czerwca). Poz. 3. S. 27.

370. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej o powołaniu Rady Narodowej Rzeczypospolitej z dnia 9 grudnia 1939 r. Załącznik do obwieszczenia Prezesa Rady Ministrów z dnia 10 kwietnia 1940 r. Angers // Dziennik Ustaw. 1940. Nr 8 (29 kwietnia) Poz. 22. S. 25–26.

371. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej o powołaniu Rady Narodowej z dnia 9 grudnia 1939 r. Angers // Dziennik Ustaw. 1939. Nr 104 (11 grudnia). Poz. 1008. S. 2010–2011.

372. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej o sprawowaniu zwierzchnictwa nad Siłami Zbrojnymi, o organizacji naczelnych władz wojskowych i o komisarzach cywilnych – od chwili mianowania Naczelnego Wodza z dnia 1 września 1939 r. // Dziennik Ustaw. 1939. Nr 86 (1 września). Poz. 543. S. 1249.

373. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej o tymczasowej organizacji władz na terytorium Rzeczypospolitej z dnia 26 kwietnia 1944 r. Warszawa // Dziennik Ustaw. 1944 r. Nr 1 (20 lipca). Poz. 1. S. 1–3.

374. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej o tymczasowym zawieszeniu wydania Monitora Polskiego i zmianie dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia

6 września 1935 r. o wydaniu Dziennika Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 12 lipca 1940 r. Londyn // Dziennik Ustaw. 1940 r. Nr 11 (27 lipca). Poz. 28. S. 44.

375. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej o wydaniu Dziennika Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 6 września 1935 r. // Dziennik Ustaw. 1935. Nr 68 (12 września). Poz. 423. S. 1197–1198.

376. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej o zakończeniu działalności i rozwiązaniu Rządu Rzeczypospolitej na Uchodźstwie. Londyn // Dziennik Ustaw. 1990 r. Nr 5 (22 grudnia). Poz. 55. S. 105.

377. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej o zmianie dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 9 grudnia 1939 r. o powołaniu Rady Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 stycznia 1942 r. Londyn // Dziennik Ustaw. 1942. Nr 2 (3 lutego). Poz. 3. S. 13.

378. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej o zmianie dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 9 grudnia 1939 r. o powołaniu Rady Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 6 marca 1945 r. Londyn // Dziennik Ustaw. 1945 r. Nr 2 (22 marca). Poz. 3. S. 13.

379. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej o zmianie nazwy “Rada Narodowa” na nazwę “Rada Narodowa Rzeczypospolitej Polskiej” z dnia 21 grudnia 1939 r. Angers // Dziennik Ustaw. 1939. Nr 105 (30 grudnia) Poz. 1009. S. 2012.

380. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej o zmianie postanowień dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 9 grudnia 1939 r. o powołaniu Rady Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 27 marca 1940 r. Angers // Dziennik Ustaw. 1940. Nr 7 (17 kwietnia). Poz. 18. S. 20–21.

381. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej o zmianie przepisów dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 9 grudnia 1939 r. o powołaniu Rady Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 12 sierpnia 1940 r. Londyn // Dziennik Ustaw. 1940. Nr 12 (21 sierpnia). Poz. 33. S. 48–49.

382. Erlaß des Führers und Reichskanzlers über Gliederung und Verwaltung der Ostgebiete vom 8. Oktober 1939 // Reichsgesetzblatt (RGBl). 1939. N 204 (8. Oktober). S. 2042.

383. Erlaß des Führers und Reichskanzlers über die Verwaltung der besetzten polnischen Gebiete vom 12. Oktober 1939 // Reichsgesetzblatt (RGBl). 1940. N 210 (24. Oktober). S. 2077.

384. Gesetz über die Wiedervereinigung der Freien Stadt Danzig mit dem Deutschen Reich vom 1. September 1939 // Reichsgesetzblatt (RGBl). 1939. N 155 (1. September). S. 1547.

385. Karta Narodów Zjednoczonych, San Francysko 26 czerwca 1945 r. // Dziennik Ustaw. 1947. Nr 23. Poz. 90. S. 261–347.

386. Komunikat Wydziału Propagandy Masowej Resortu Informacji i Propagandy o odczycie S. Jędrychowskiego // Gazeta lubelska. 1944. Nr 32 (8 września).

387. Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego // Rzeczpospolita. 1944. Nr 1 (23 lipca). S. 1–2.

388. Mianowanie Naczelnego Wodza Sił Zbrojnych. Londyn // Dziennik Ustaw. 1943. Nr 7 (31 lipca). S. 52.

389. Mianowanie Pana Marszałka Polski Edwarda Śmigłego-Ridza Naczelnym Wodzem // Monitor Polski. 1939. Nr 202 (1 września). Poz. 490.

390. Mianowanie Prezesa Rady Ministrów. Londyn // Dziennik Ustaw. 1943. Nr 7 (31 lipca). Część II. S. 52.

391. Monitor Polski. 1946. Nr 1 (2 stycznia). Łódź. S. 1–4.

392. Naczelny Sąd Administracyjny. Uchwała z dnia 16 grudnia 2013 r. (sygn. akt I OPS 11/13) // Orzecznictwo Naczelnego Sądu Administracyjnego i wojewódzkich sądów administracyjnych (ONSA i WSA). 2014. Nr 6. Poz. 90.

393. Największa zbrodnia dziejów ludzkich. Szczątki 12000 oficerów polskich w masowych grobach / Nowy Kurier Warszawski. 1943. Nr 90 (15 kwietnia).

394. Obwieszczenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 12 października 1938 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej o godłach i barwach państwowych oraz o oznakach, chorągwiach i pieczęciach z dnia 13 grudnia 1927 r. // Dziennik Ustaw 1939. № 2 (10 lutego). Poz. 8. S. 10–11.

395. Orędzie Prezydenta RP Ignaciego Mościckiego z 17 września 1939 r. do obywateli Rzeczypospolitej. Paryż. // Monitor Polski. 1939. Nr 213 (25 września). Poz. I.

396. Ostatni Rozkaz Dzienny Dowódcy Armii Krajowej z dnia 19 stycznia 1945 r. // Biuletyn Informacyjny. 1945. Nr 3 (317) (19 stycznia).

397. Oświadczenie Delegata na Kraj – Wicepremiera Rządu Rzeczypospolitej o utworzeniu Krajowej Rady Ministrów z dnia 3 maja 1944 r.. Warszawa // Dziennik Ustaw. 1944. Nr 1 (20 lipca). Poz. 2. S. 3.

398. Oświadczenie Rządowe w sprawie ratyfikacji przez Polskę Karty Narodów Zjednoczonych podpisanej w Waszyngtonie dnia 16 października 1945 r., z dnia 8 lipca 1946 r. // Dziennik Ustaw. 1947. Nr 23. Poz 91.

399. Oświadczenie Rządowe w sprawie wymiany dokumentów ratyfikacyjnych Umowy o polsko-radzieckiej granicy państwowej między Rzeczpospolitą Polską i Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich, podpisanej w Moskwie dnia 16 sierpnia 1945 r., z dnia 2 lipca 1946 r. // Dziennik Ustaw. 1947. Nr 35 (26 kwietnia). Poz. 168. S. 560.

400. O zakończeniu przesiedlenia obywateli polskich z terytorium USRR do Polski i ludności ukraińskiej z terytorium Polski do USRR // Głos Ludu. 1947. Nr 125 (8 maja).

401. Pierwsze Posiedzenie Krajowej Rady Narodowe // Rzeczpospolita. 1944. Nr 14 (16 sierpnia). S. 1.

402. Pakt nieagresji między Rzeczpospolitą Polską a Związkiem Socjalistycznych Republik Rad, podpisany w Moskwie dnia 25 lipca 1932 r. // Dziennik Ustaw. 1932. Nr 115. Poz. 951. S. 2533–2536.

403. Pismo pana Prezydenta Rzeczypospolitej mianujące generała dywizji Władysława Sikorskiego Naczelnym Wodzem i Generalnym Inspektorem Sił Zbrojnych z dnia 7 listopada 1939 r. Paryż // Monitor Polski. 1939. Nr 245–251 (9 listopada). S. 1.

404. Pismo pana Prezydenta Rzeczypospolitej zwalnające Marszałka Polski Edwarda Śmigłego Rydza ze stanowiska Naczelnego Wodza i Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych z dnia 7 listopada 1939 r. Paryż // Monitor Polski. 1939. Nr 245–251 (9 listopada). S. 1.

405. Plenarne posiedzenie Krajowej Rady Narodowej // Rzeczpospolita. 1944. Nr 30 (1 września).

406. Plenarne posiedzenie Krajowej Rady Narodowej // Rzeczpospolita. 1944. Nr 37 (8 września).

407. Pobyt przedstawicieli Litewskiej SRR w Lublinie // Rzeczpospolita. 1944. Nr 51 (23 września).

408. Pobyt przedstawicieli sąsiednich republik radzieckich w Lublinie // Rzeczpospolita. 1944. Nr 33 (4 września).

409. Pobyt Przewodniczących Rady Komisarzy Ukraińskiej i Białoruskiej SRR w Lublinie // Rzeczpospolita. 1944. Nr 39 (10 września).

410. Podpisanie układu // Rzeczpospolita. 1944. Nr 53 (25 września).

411. Podpisanie układu między PKWN i Rądem USRR o ewakuacji obywateli polskich z terytorium USRR i ukraińskiej ludności z terytorium Polski // Rzeczpospolita. 1944. Nr 39 (10 września).

412. Podpisanie umowy między PKWN i Rądem USRR o ewakuacji obywateli polskich z terytorium USRR i ukraińskiej ludności z terytorium Polski // Czerwony Sztandar. 1944. Nr 23 (560) (12 września).

413. Posiedzenie Krajowej Rady Narodowej // Rzeczpospolita. 1944. Nr 39 (10 września).

414. Posiedzenie Prezydium Krajowej Rady Narodowej. Posiedzenie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego // Rzeczpospolita. 1944. Nr 38 (9 września).

415. Postanowienie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 28 listopada 2001 r. Sygn. SK 5/01 // Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego Zbiór Urzędowy (OTK ZU) 2001. Nr 8. Poz. 266.

416. Powołanie nowego składu Rady Narodowej. Londyn // Dziennik Ustaw. 1942. Nr 2 (3 lutego). Poz. 5. S. 15.

417. Program Prac PKWN // Rzeczpospolita. 1944. Nr 41 (12 września). S. 1–3.

418. Protokół przekazania przez Prezydenta Rzeczypospolitej na Uchodźstwie Ryszarda Kaczorowkiego insygniów prezydenckich nowo wybranemu Prezydentowi Rzeczypospolitej Lechowie Wałęsie na Zamku Królewskim w Warszawie w dniu 24 [pomyłka daty, odbyło się 22] grudnia 1990 roku // Dziennik Ustaw 1990. Nr 5. Poz. 61. S. 111.

419. Protokół zaprzysiężenia Prezydenta Rzeczypospolitej Augusta Zaleskiego – 9 czerwca 1947 r. Londyn // Dziennik Ustaw. 1947. Nr 2 (3 lipca). Poz. 3. S. 3.

420. Przepisy wykonawczy o stosowaniu rozporządzenia tymczasowego Rady Ministrów, normującego przenoszenie własności nieruchomości ziemskich z dnia 1 września 1919 r. (Dziennik Ustaw nr 73 z dnia 5 września 1919, poz. 428) z dnia 12 września 1919 r. // Monitor Polski. 1919. Nr 206 (13 września). S. 1.

421. Przybycie do Lublina przedstawiciela ZSRR gen. Broni M. A. Bułganina // Rzeczpospolita. 1944. Nr 3 (5 sierpnia).

422. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o godłach i barwach państwowych oraz o oznakach, chorągwiach i pieczęciach z dnia 13 grudnia 1927 r. // Dziennik Ustaw 1927. № 115. Poz. 980. S. 1639–1642.

423. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o pieczęciach urzędowych z dnia 20 czerwca 1928 r. // Dziennik Ustaw 1928. Nr 65 (28 czerwca). Poz. 593. S. 1478.

424. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. Kodeks karny // Dziennik Ustaw. 1932. Nr 60 (15 lipca). Poz. 571. S. 1161, 1166–1167.

425. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17 czerwca 1934 r. w sprawie osób zagrażających bezpieczeństwu, spokojowi i porządkowi publicznemu // Dziennik Ustaw. 1934. Nr 50 (18 czerwca). Poz. 473.

426. Rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie sposobu zaliczania wartości nieruchomości pozostawionych za granicą na pokrycie ceny sprzedaży nieruchomości lub opłat za użytkowanie wieczyste oraz sposobu ustalania wartości tych nieruchomości z dnia 13 stycznia 1998 r. // Dziennik Ustaw. 1998. Nr 9 (21 stycznia). Poz. 32. S. 333–334.

427. Sąd Najwyższy. Orzeczenie z dnia 2/16 września 1931 r. SNIC 1420/31 // Zbiór Orzeczeń Sądu Najwyższego. 1931. Poz. 162.

428. Sąd Najwyższy. Wyrok z dnia 8 października 1926 r. SNIC 1009/25 // Zbiór Orzeczeń Sądu Najwyższego. 1926. Poz 147.

429. Stosunki międzynarodowe. Geneza, struktura, dynamika / red. E. Halizaka i R. Kuźnara. Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2006. 636 s. S. 328. (з посиланням на: Publications of the Permanent Court of International Justice, Series A. No. 10; Collection of Judgments, A. W. Sijthoff's Publishing Company, Leyden, 1927. S. 18).

430. Szóste plenarne posiedzenie Krajowej Rady Narodowej // Rzeczpospolita. 1944. Nr 40 (11 września).

431. Treaty Series. Treaties and international agreements registered or filed and recorded with the Secretariat of the United Nations. New York : United Nations, 2019. Volume 2960.

432. Traktat Przeciwwojenny podpisany w Paryżu dnia 27-go sierpnia 1928 r. // Dziennik Ustaw. 1929. Nr 63. Poz. 489. S. 965–970.

433. Uchwała Prezydium Krajowej Rady Narodowej o odznaczeniach wsi w Województwie Lubelskim za pomoc udzielaną oddziałom partyzanckim w czasie okupacji z dnia 19 sierpnia 1946 r. // Monitor Polski. 1947. Nr 25 (24 lutego). Poz. 170.

434. Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej o ciągłości prawnej między II a III Rzeczpospolitą Polską z dnia 16 kwietnia 1998 r. // Monitor Polski. 1998. Nr 12 (29 kwietnia). Poz. 200.

435. Umowa między Rządem ZSRR i Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego o stosunkach między radzieckim dowództwem i polską administracją po wkroczeniu wojsk radzieckich do Polski z dnia 26 lipca 1944 r. // Rzeczpospolita. Dodatek nadzwyczajny. 1944. (30 lipca).

436. Umowa między Rzeczpospolitą Polską i Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich o polsko-radzieckiej granicy państwowej z dnia 16 sierpnia 1945 r. // Dziennik Ustaw. 1947. Nr 35 (26 kwietnia). Poz. 167. S. 557–559.

437. Umowa Związku Narodów z dnia 28 czerwca 1919 r. / Traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i skojarzonymi i Niemcami, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 r. // Dziennik Ustaw. 1920. Nr 35 (26 kwietnia). Poz. 200. 277 s. S. 10–22.

438. Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r. // Dziennik Ustaw. 1935. Nr 30 (24 kwietnia). Poz. 227. S. 497–508.

439. Ustawa o gospodarce nieruchomościami z dnia 21 sierpnia 1997 r. // Dziennik Ustaw. 1997. Nr 115. Poz. 741. S. 3545–3584.

440. Ustawa o obrocie nieruchomościami rolnymi z dnia 13 lipca 1957 r. // Dziennik Ustaw. 1957. Nr 39 (26 lipca). Poz. 172. S. 458–459

441. Ustawa o obywatelstwie Państwa Polskiego z dnia 20 stycznia 1920 r. // Dziennik Ustaw. 1920. Nr 7 (31 stycznia). Poz. 44. S. 82–83.

442. Ustawa o powołaniu Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 31 grudnia 1944 r. // Dziennik Ustaw. 1944. Nr 19 (31 grudnia). Poz. 99. S. 164.

443. Ustawa o ratyfikacji traktatu pokoju z dnia 31 lipca 1919 r. // Dziennik Ustaw. 1920. Nr 35 (26 kwietnia). Poz. 199.

444. Ustawa o realizacji prawa do rekompensaty z tytułu pozostawienia nieruchomości poza obecnymi granicami Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8 lipca 2005 r. // Dziennik Ustaw. 2005. Nr 169. Poz. 1418. S. 10288–10294.

445. Ustawa o utworzeniu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 21 lipca 1944 r. // Dziennik Ustaw. 1944. Nr 1 (15 sierpnia). Poz. 1.

446. Ustawa o wykonaniu reformy rolnej z dnia 15 lipca 1920 r. // Dziennik Ustaw. 1920. Nr 70 (9 sierpnia). Poz. 462. S. 1235.

447. Ustawa o wykonaniu reformy rolnej z dnia 28 grudnia 1925 r. // Dziennik Ustaw. 1926. Nr 1 (9 stycznia). Poz. 1. S. 2–20.

448. Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik Ustaw. 1921. Nr 44. Poz. 267. S. 633–658.

449. Wanda Wasilewska w Lublinie // Rzeczpospolita. 1944. Nr 31 (2 września).

450. W dniu dziesiątym przyjechał do Paryża generał Bolesław Wieniawa Długoszewski // Monitor Polski. Paryż. 1939. Nr 213 (25 września).

451. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego RP z dnia 19 grudnia 2002 r. Sygn. Akt K 33/02 // Dziennik Ustaw. 2003. Nr 1 (8 stycznia). Poz. 15.

452. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego RP z dnia 15 grudnia 2004 r. sygn. K 2/04 publ. OTK-A 2004/11/117 // Dziennik Ustaw. 2004. Nr 273. Poz. 2722.

453. Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o otwarciu nadzwyczajnej sesji Senatu z dnia 1 września 1939 r. // Monitor Polski. 1939. Nr 202 (1 września). Poz. 492.

454. Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o otwarciu sesji nadzwyczajnej Sejmu z dnia 1 września 1939 r. // Monitor Polski. 1939. Nr 202 (1 września). Poz. 491.

455. Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o rozwiązaniu Rady Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 3 września 1941 r. Londyn // Dziennik Ustaw. 1941. Nr 5 (3 września). Poz 10. S. 24.

456. Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o rozwiązaniu Rady Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 21 marca 1945 r. Londyn // Dziennik Ustaw. 1945 r. Nr 2 (22 marca) Poz. 5. S. 16.

457. Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o rozwiązaniu Sejmu i Senatu z dnia 2 listopada 1939 r. Paryż // Monitor Polski. 1939. Nr 245 (9 listopada). Poz. 1. S. 1.

458. Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o stanie wojennym z dnia 1 września 1939 r. // Dziennik Ustaw. 1939. Nr 86 (1 września). Poz. 544.

459. Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o wyborach do Sejmu i Senatu z dnia 1 grudnia 1939 r. Angers // Monitor Polski. 1939. Nr 268–270 (1 grudnia).

460. Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o wyznaczeniu następcy Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 1 września 1939 r. // Monitor Polski. 1939. Nr 202 (1 września). Poz. 489.

461. Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o wyznaczeniu następcy Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 17 września 1939 r. Paryż // Monitor Polski. 1939. Nr 213 (25 września). Poz. II.

462. Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o wyznaczeniu Następcy Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 sierpnia 1944 r. Londyn // Dziennik Ustaw. 1944 r. Nr 8 (10 sierpnia). S. 57.

463. Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o wyznaczeniu Następcy Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 26 kwietnia 1947 r. Londyn // Dziennik Ustaw. 1947 r. Nr 1 (6 czerwca). S. 1.

464. Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o zatwierdzeniu zmiany Regulaminu Rady Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej. Londyn // Dziennik Ustaw. 1942 r. Nr 3 (24 marca). S. 21.

465. Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o zwołaniu Rady Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej i otwarciu jej sesji. Londyn // Dziennik Ustaw. 1942 r. Nr 2 (3 lutego). S. 15.

466. Zarządzenie Rady Ministrów o stanie wyjątkowym z dnia 1 września 1939 r. // Dziennik Ustaw. 1939. Nr 86 (1 września). Poz. 542.

467. Zwolnienie i mianowanie Prezesa Rady Ministrów. Londyn // Dziennik Ustaw. 1944. Nr 14 (15 grudnia). S. 125.

468. Zwolnienie i mianowanie Prezesa Rady Ministrów. Londyn // Dziennik Ustaw. 1947 r. Nr 2 (3 lipca). S. 4.

Монографії, брошури, наукові статті

469. Аблажей Н., Клейн-Гуссефф К. 1947 год : неизвестная история советской границы // Миграционные последствия Второй мировой войны : депортации в СССР и странах Восточной Европы : сборник научных статей / Новосибирский национальный исследовательский государственный университет / ред. Н. Н. Аблажей, А. Блюм. Новосибирск : Наука, 2013. Вып. 2. 236 с. С. 85–98.

470. Алфьоров М. Депортації українського населення в Донбас 1944–1949 рр. // Схід-East. Донецьк, 2004. № 3 (61). С. 61–65.

471. Алфьоров М. Міграційні та демографічні процеси у Луганській області 1943–1951 рр. // Схід-East. Донецьк, 2004. № 2 (60). С. 12–16.

472. Бадяк В. Переселенська акція українців Закарзоння : історіографічний огляд // Українська історична наука на порозі ХХІ століття. Чернівці : Рута, 2001. Т. 1. 416 с. С. 351–356.

473. Байкеніч Д. Кількість та місця розселення депортованих українців Польщі у східних областях УРСР (др. пол. 1940-х рр.). / Д. Байкеніч // Народознавчі зошити. 2013. № 2 (110). С. 231–237.

474. Байкеніч Д. Українські переселенці з Польщі на території східних областей УРСР у 1944–1947 рр. Сучасна українська історіографія // Наука. Релігія. Суспільство. 2012. № 2. С. 71–74.

475. Бекирова Г. Крымскотатарская проблема в СССР (1944–991) (з посиланням на : ГАРФ. Ф.Р. 9479. Оп. 1с. Д. 187. Л. 1). Симферополь : Оджак, 2004. 330 с.

476. Білас І. Депортації НКВС–МДБ і доля українського переселення в Польщі: історико-правовий і суспільно-політичний аспект переселення // Військо України. 1993. № 4. С. 63–123.

477. Білас І. Етапи депортації українського населення (1944–1947 рр.) // Укр. діаспора. 1992. Ч. 3. С. 68–90.

478. Білас І. Переселенсько-депортаційні акції: політико-правовий аспект // Депортації українців і поляків : кінець 1939 початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”). Матеріали міжнародної наукової конференції. Львів, 14–17 травня 1997 року / упор. Ю. Сливка. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1998. С. 33–35

479. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. К. : Либідь Військо України, 1994. Кн. 1. 432 с.

480. Боднарчук Ю. Аграрна політика Радянської влади щодо українців, переселених з Польщі в 1944–1946 рр. // Формування економічних відносин в умовах становлення ринку : збірник наукових праць Тернопільського державного економічного університету. Тернопіль, 2005. Вип. 9. С. 435–441.

481. Боднарчук Ю., Лазарович М. Земельне питання як основа економічної адаптації українського населення, депортованого з території Польщі і розселеного на Тернопіллі в 1944–1946 рр. // Українська наука : минуле, сучасне, майбутнє. Тернопіль : Економічна думка, 2007. Вип. 12. С. 23–32.

482. Боднарчук Ю. Міграційні процеси українців, депортованих з території Польщі у 1944–1946 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія. Тернопіль, 2011. Вип. 1. С. 158–163.

483. Боднарчук Ю. Особливості формування правового поля у питанні землезабезпечення українців, примусово переселених із Польщі упродовж 1944–1946 рр. // Правові реформи в Україні : проблеми реалізації: тези доп. Міжнар.-практ. конф. К., 16–17 лютого 2011 р. К., 2011. Т. 1. С. 10–12.

484. Боднарчук Ю. Шлях розпачу і надії. Соціально-економічні умови депортації та розселення на Тернопільщині українців із Польщі. Тернопіль : ВПЦ “Економічна думка ТНЕУ”, 2012. 332 с.

485. Боляновський А. Депортації як чинник впливу на розвиток українсько-польських відносин у 1944–1945 рр. // Україна–Польща : історична спадщина і суспільна свідомість. Депортації 1944–1951 рр. Львів, 2007. Вип. 2. С. 54–71.

486. Бондар В., Величко О. Українські переселенці з Польщі на теренах Запорізької області (оригінальні документи з фондів Держархіву Запорізької області) // Архіви України. К. : 2005. № 4 (257). 244 с. С. 200–218.

487. Боровик О. Боровик А. Трагедія Холмщини. До 60-річчя Холмських подій (статті, спогади, документи). Рівне : “Овід”, 2007. 236 с.

488. Боровик О., Боровик А. Трагедія Холмщини. До 60-річчя Холмських подій. Третє видання (змінене, доповнене). Рівне : ВАТ “Рівненська друкарня”, 2008. 260 с.

489. Бугай М. Депортації населення України (30–50-і роки) // Український історичний журнал. 1990. № 10–11.

490. Бухало Г. Холмський край наш український. Рівне : АТ “Рівненська друкарня”, 1994. 48 с.

491. Буцько О. Украина – Польша : миграционные процессы 40-х годов. Київ : Інститут історії НАН України, 1997. 217 с.

492. Буцько О. Українсько-польське переселення 1944–1946 рр. // Історичний журнал. 2005. № 2. С. 73–79.

493. Ваврынюк А. Операція “Висла” как следствие демаркации новой польско-советской границы после 1944 г. (Operation “Vistula” as the consequence of new Polish-Soviet border demarcation after 1944) // European Applied Science. Stuttgart, 2014. Nr 12. S. 56–59.

494. Ваврынюк А. Правовые акты и постановления по вопросу переселения украинского населения из Польши в 1944–1947 годах как эффект определения послевоенной границы между РП и СССР и их значение для современных польско-украинских // Перед выбором: Будущее Украины в условиях системной дестабилизации / ред. : А. Гиль, Т. Стемпневски. Люблин-Львов-Киев, 2013. С. 333–346.

495. Васильєва Л. Примусова міграція як засіб вирішення політичних і економічних проблем радянським урядом // Polska i Ukraina po II wojnie światowej / red. W. Bonusiaka. Rzeszów, 1998. S. 157–164.

496. Вертелецька Н. Особливості переселення українців з Польщі в Україну у 1944–1947 роках // Українці Холмщини і Підляшшя : історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків : збірник наукових праць. / упор. М. М. Кучерепа. Луцьк : ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2010. Т. 2 С. 224–232.

497. Віднянський С. Чому та як Українська РСР стала однією з країн-засновниць ООН? (до 70-річчя Організації Об'єднаних Націй і членства в ній України) // Український історичний журнал. 2015. № 6. С. 175–194.

498. Винниченко І. Україна 1920–1980-х : депортації, заслання, вислання. К. : Рада, 1994. 126 с.

499. Виноградська Г. Депортації українців з Польщі 1944–1947 рр. : проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих) // Схід – Захід : Іст.-культ. зб. Спец. вид. Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях : теорія і практика досліджень /

ред. В. Кравченко, Г. Грінченко. Харків : ТОВ “НТМТ”, 2008. Вип. 11–12. 432 с. С. 243–250.

500. Вознесенский Н. Военная экономика СССР в период Отечественной войны М. : ОГИЗ государственное издательство политической литературы, 1948. 192 с.

501. Гаврилюк Ю. Від “лінії Володимира” до “лінії Керзона” (Причинок до історії української Холмщини) // Кров українська, кров польська ... Трагедія Холмщини та Підляшшя в роках 1938–1948 у спогадах. Бібліотека Закерзоння Серія “Спогади” / упор. М. Іваник. Торонто–Львів, 2014. Т. 2. 390 с. С. 11–38.

502. Гаврилюк Ю. Вогнем і мечем. Виселення українців з південного Підляшшя // Над Бугом і Нарвою. 1997. № 2. С. 31–32.

503. Гаврилюк О. Депортації українців на Волинь та поляків з Волині у повоенні роки // Науковий вісник Волинського державного університету. Історичні науки. 1998. № 1. С. 148–152.

504. Гаврилюк Ю. Середнє Побужжя в VI–XIV ст. // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. К. : “Родовід”, 1997. С. 25–38.

505. Гвань І. Історія північної Лемківщини від вигнання лемків // Лемківщина. Земля – історія – культура. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто : БМВ, 1988. Т. I. С. 241–276.

506. Гвозда І. Евакуація-депортація українців в Польщі в 1945–1947 роках // Лемківський календар на 1972 рік. Торонто : Вид-во Організації оборони Лемківщини, 1972. С. 33–50.

507. Головченко В. Дипломатичні обставини договірною оформлення українсько-польського кордону // Міжнародні відносини. Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”. К., 2013. № 2 (41). 56 с. С. 8–15.

508. Головченко В. Україна – держава-співзасновник ООН : міфи й історичні реалії // Міжнародні відносини. Вісник Київського національного

університету ім. Т. Шевченка– К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2012. № 38/39. 118 с. С. 12–19.

509. Гонтар Т. Відображення переселення українців Польщі до УРСР у 1944–1946 рр. в історичній літературі // Українсько-польські відносини у ХХ столітті: державність, суспільство, культура. Матеріали наукової конференції. Тернопіль, 15–16 квітня 1999 р. Тернопіль : Лілея, 1999. С. 8–13.

510. Гонтар Т. Опір українців переселенню з Польщі до УРСР у 1944–1946 рр. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету / Серія : історія. Тернопіль : редакційно-видавничий відділ історичного факультету “Літопис”, 1999. Вип. VIII. С. 148–152.

511. Гонтар Т. Подвійне переселення українців та його вплив на самоусвідомлення переселенських процесів з Польщі до УРСР у 1944–1946 рр. // Polska–Niemcy–Ukraina w Europie / red. W. Bonusiaka. Rzeszów, 2000. S. 185–194.

512. Гонтар Т. Роль польських органів влади в організації переселення українців до УРСР у 1945 р. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія / ред. проф. М. М. Алексієвця. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. Вип. 1. 358 с. С. 113–117.

513. Гонтар Т. Становище переселенців з Польщі в південних та східних областях УРСР у 1944–1945 рр. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія : Історія. Тернопіль : Лілея, 1998. Вип. VII. С. 146–155.

514. Горний М. Матеріальні втрати українців унаслідок депортації до УРСР у 1944–1946 рр. // Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej / red. W. Bonusiaka. Rzeszów, 2000. S. 155–161.

515. Горний М. Переселенці з Холмщини: проблема адаптації до умов проживання в УРСР // Матеріали Світового Конгресу українців Холмщини і Підляшшя (19–21 вересня 1997 р.). Рівне, 1998. 130 с.

516. Горун Д. Вимушені міграції 1940-х років та їх вплив на розвиток українсько-польських відносин // Проблеми міграції. 1998. № 4. С. 30–36.

517. Давидюк Р. Розселення та облаштування українців з Польщі на Рівненщині // Українці Холмщини і Підляшшя : історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків : збірник наукових праць. упор. М. М. Кучерепа. Луцьк : ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2010. Т. 2. С. 214–224.

518. Даниленко В. Депортації поляків та українців 1944–1946 рр.: передумови, перебіг та наслідки // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; відп. ред. С. В. Віднянський. К. 2005. Вип. 14. С. 43–61.

519. Данилиха Н. Проблема забезпечення житловими і господарськими приміщеннями українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х рр. // Україна-Польща : історична спадщина і суспільна свідомість. Львів, 2007. Вип. 2. С. 104–125.

520. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі : статті і матеріали / ред. Л. Р. Вінар і Н. Пазуняк. Філядельфія; Київ; Вашингтон. Фундація ім. С. Петлюри : Веселка : Фундація Родини Феценко-Чопівських, 1993. 494 с.

521. Децинський Л. Статус поневоленої України на міжнародній арені в роки Другої світової війни // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Серія : Держава та армія. 2010. № 670. 212 с. С. 3–21.

522. Довгалюк Х. Депортація українського населення з Польщі 1944–1946 рр. Політика уряду щодо депортованих // Міжнародний науковий конгрес “Українська історична наука на порозі XXI століття.” Чернівці, 16–18 жовтня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича / ред. Л. Винар, Ю. Макар. Чернівці : Рута, 2001. Т. 2. С. 333–341.

523. Дупляк М. У 35-ту річницю трагедії Лемківщини // Альманах УНО. Нью-Йорк, 1983. С. 177–179.

524. Заброварний Б. Депортації українського населення із Закерзоння в 1944–1947-х роках // Україна – Польща : історія і сучасність : збірник наукових статей і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983) / ред. Ю. А. Пінчук. К. : НАН України, ін-т історії України, 2003. Ч. 1. С. 359–374.

525. Зашкільняк Л. Наслідки депортацій українців і поляків у 1944–1946 рр. / Україна–Європа–Світ // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Чернівці, 2005. Вип. 272. С. 149–156.

526. Зимомря М., Дрозд Р. Депортаційні акції у контексті польсько-українських взаємодій // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років : (До 50-річчя операції “Вісла”) / упор. Ю. Сливка. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. С. 88–91.

527. История дипломатии. Дипломатия в период подготовки Второй мировой войны (1919–1939) // ред. : В. Потёмкин. М., Ленинград : ОГИЗ Государственное издательство политической литературы, 1945. Т. 3. 884 с.

528. Кабачій Р. Деякі морально-етичні аспекти акції переселення польських українців на Херсонщину в 1945 р. // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки.– Херсон, 2001. Вип. 5. С. 170–176.

529. Кабачій Р. Переселення українців з Польщі у Миколаївську область в 1944–1946 рр. // Rocznik EKPіUU. 2002. Т. 1. С. 135–143.

530. Керниця Г. Депортація українців Закерзоння 1945–1947 рр. та її передумови // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ : Плай, 1997. С. 45–48.

531. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття. Львів : ЛНУ ім. І. Франка , 2000. 304 с.

532. Кіцак В. Депортації українців Польщі в УРСР: історіографія проблеми // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія.– Тернопіль : редакційно-видавничий відділ історичного факультету “Літопис”, 2000. Вип. 10. С. 296–299.

533. Кіцак В. Депортовані з Польщі українці : результати першого етапу входження в соціум та економічного пристосування у 1944–1947 рр. // Україна – Польща : історична спадщина і суспільна свідомість. Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Депортації 1944–1951. Львів, 2007. Вип. 2. С. 90–103.

534. Кіцак В. До питання про депортацію українців з Польщі. 1944–1946 рр. // Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, 5 жовтня 2000 р. Чернівці: видавництво “Золоті литаври, 2001. С. 222–224.

535. Кіцак В. Житлове влаштування переселенців з Польщі в УРСР та наділення їх землею у 1944–1947 рр. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія : Історія. Тернопіль: редакційно-видавничий відділ історичного факультету “Літопис”, 1999. Вип. IX. С. 152–157.

536. Кіцак В. Перебіг депортації українців з Холмщини у 1944–1946 роках // Українці Холмщини і Підляшшя : історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків : збірник наукових праць. / упор. М. М. Кучерепа. Луцьк : ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2010. Т. 2 С. 191–203.

537. Кіцак В. Переселення українців Польщі до УРСР (1944–1947 рр.) // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова / укл. П. В. Дмитренко, О. Л. Макаренко. К. : НПУ, 2000. Ч. 3. 220 с. С. 153–160.

538. Кіцак В. Причини міграції депортованих з Польщі українців в УРСР // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 2 292 с. С. 85–89.

539. Кіцак В. Розселення українців Польщі в Тернопільській області та їх соціально-економічна адаптація // Матеріали науково-методичної конференції “Краєзнавство в системі підготовки сучасного вчителя”. Тернопіль : редакційно-видавничий відділ історичного факультету “Літопис”, 2000. 38–42 с.

540. Кіцак В. Розселення українців Польщі в УРСР (1944–1947). Переселення їх із південних та східних областей в Західну Україну // Молода нація. К. : Смолоскип, 2000. С. 96–122.

541. Кіцак В. Соціально-економічна адаптація українців, переселених з Польщі до УРСР // Депортація українців з етнічних земель – трагічна сторінка в історії нашого народу : матеріали наукової конф., присвяченої 60-річчю початку виселення українців з території Польщі в 1944–1946 рр. (Тернопіль, 24 вересня 2004 р.). Тернопіль : Воля, 2004. С. 52–67.

542. Кіцак В. Соціально-психологічна адаптація переселенців із Закерзоння в Західній Україні (1944–1947 рр.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія : Історія. Тернопіль : редакційно-видавничий відділ історичного факультету “Літопис”, 1999. Вип. VIII. С. 144–148.

543. Клос А. Добровільні засади Люблінської угоди від 9 вересня 1944 р. і “примусово евакуйоване населення” акції з виконання її умов // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ, 2013. Т. 26. 740 с. С. 593–606.

544. Клос А. Закріплення примусово евакуйованих у 1944–1946 рр. польських громадян у місцях поселення в УРСР // Наукові записки. Збірник

праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ, 2013. Т. 27. 668 с. С. 496–507.

545. Клос А. Початковий етап розміщення примусово евакуйованих забужан в Запорізькій області // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. К., 2010. Т. 20. 544 с. С. 438–455.

546. Клос А. Правовий статус Люблінської угоди з УРСР у контексті правового статусу Польського Комітету Національного Визволення // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 рр.” Львів, 7 вересня 2018 р. Зб. наук. праць. Львів: Левада, 2018. С. 139–209.

547. Клос А. Сфрагістичний матеріал як складова визначення правового статусу Польського Комітету Національного Визволення // Сфрагістичний щорічник. К. : “Антиквар”, 2016. Вип. VI. 640 с. С. 305–327.

548. Козловський І. Депортація українського населення з Польщі у 1944–46 рр. // Акція “Вісла” в контексті українсько-польських відносин ХХ століття. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 50-літтю проведення акції “Вісла” (19 квітня 1997 р.). Збірник статей / ред. М. Генік. Івано-Франківськ : Івано-Франківська обласна друкарня, 1999. С. 31–40.

549. Кондрач Я. Етнодемографічні процеси на Холмщині в 1944–1946 роках // Україна–Польща : історична спадщина і суспільна свідомість. Збірник наукових праць. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2010–2011. Вип. 3–4. С. 186–194.

550. Копчак С., Романюк М. Депортація населення Польщі і Західної України у повоєнний період (1945–1947 рр.) // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Івано-Франківськ, 1997. С. 39–42.

551. Крамар Ю. Особливості депортаційно-переселенських процесів із Польщі до південних регіонів України у 1944–1947 рр. // Південь України : етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Збірник наукових праць III Міжнародної наукової конференції, 15–16 квітня 2011 р., Одеса / Відп. ред. М. І. Михайлуца. Одеса : Мін-во освіти й науки, молоді та спорту України; Інститут історії України НАНУ; Національна спілка краєзнавців України; Одеський національний морський університет, ВМВ, 2011. С. 114–119.

552. Кретинин С. Интернирование и депортации немецкого национального меньшинства в Польше накануне и в начале Второй мировой войны // Миграционные последствия Второй мировой войны: депортации в СССР и странах Восточной Европы: сборник научных статей. / Новосибирский национальный исследовательский государственный университет; ред. Н. Н. Аблажей, А. Блюм. Новосибирск : Наука, 2014. Вып. 3. 228 с. С. 138–153.

553. Куртуа С., Верт Н., Панне Ж-Л., Пачковский А. и др. Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. М. : Три века истории, 2001, 2-е издание, исправленное. 780 с. С. 217.

554. Кучер В. До питання про “добровільне” переселення українців з Польщі до УРСР // Збірник наукових праць “Питання гуманітарних наук”. Миколаїв, 1994. С. 79–86.

555. Литвин М. Історичні передумови депортаційних акцій на українсько-польському пограниччі першої половини ХХ ст. // У пошуках правди про акцію “Вісла”. Науково-практична конференція. Перемишль, 22–23 листопада 1997 року. Збірник доповідей і матеріалів конференції. Перемишль, 1998. С. 6–11.

556. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Дослідження. Чернівці : Букрек, 2011. Т. 1. 880 с.

557. Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Чернівці : Букрек, 2014. Т. 2. 900 с.

558. Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи.– Чернівці : Букрек, 2015. Т. 3. 960 с.

559. Макар Ю. Депортація українців з Польщі до УРСР (1944–1946) : політико-правовий аспект // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Збірник наукових статей. Чернівці : “Рута”, 2005. Т. 10–11. С. 13–27.

560. Макар Ю. Українці в Польщі після Другої світової війни / Ю. Макар // Українська діаспора. 1993. Ч. 3. С. 111–117.

561. Макарова А. Лемки на Луганщині // Фольклор, література та мистецтво Сходу України в системі етнокультурних вимірів : зб. наук. праць. Луганськ, 2006. Вип. IV. С. 119–126.

562. Макарчук С. Розміщення та побутове влаштування переселенців з Польщі в Україні у 1944–1947 рр. // Збірник праць кафедри української преси. На пошану професора Володимира Здоровеги з нагоди 70-річчя від дня народження.– Львів, ЛНУ ім. І. Франка, 2000. Вип. 3. 411 с. С. 176–189.

563. Максимчук Т. Переселение украинцев из Польши в 1944–1947 гг. // Архивная летопись Донбасса. 2005. № 2. С. 23–26.

564. Онопрієнко О. Переселенці з території Польщі 1944–1947 рр. Глухівський аспект // Сіверщина в історії України. 2013. Вип. 6. С. 506–509.

565. Павлів Ю. Видавнича діяльність суспільно-культурних товариства депортованих українців міста Львова // Україна-Польща : історична спадщина

й суспільна свідомість. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2016. Вип. 9. С. 280–290.

566. Павлів Ю. Депортація українців з українсько-польського прикордоння 1944–1951 рр.: особистісний та медійний дискурси // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2017. Вип. 29 : Ювілейний збірник на пошану Миколи Литвина. С. 572–583.

567. Павлів Ю. Місця пам'яті депортованих із Польщі у 1944–1946 рр. в Україні // *Evropský filozofický a historický diskurz. European philosophical and historical discourse*. Praha, 2016. Volume 3. С. 29–37.

568. Павлів Ю. “Нас били, різали”, “такий був час” : до питання колективної травми та наративу страждання в депортованих українців із Польщі у 1944– 1951 рр. // Український історичний збірник. Київ : Національна Академія Наук України, Інститут Історії України, Рада молодих вчених, 2018. Випск 20. С. 189– 201.

569. Павлів Ю. Образ “малої вітчизни” в історичній пам'яті переселенців із Холмщини та Лемківщини // Україна–Польща : історична спадщина й суспільна свідомість. Львів, 2015. Вип. 8. С. 163–179.

570. Павлів Ю. Образи українсько-польського пограниччя періоду Другої світової війни (за матеріалами спогадів жінок, депортованих із Холмщини) // Новітня доба. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. Вип. 1. С. 181–200.

571. Парсаданова В. С. Советско-польские отношения : 1945–1949. Академия наук СССР, Институт славяноведения и балканистики. М. : Наука, 1990. 191 с. С. 69.

572. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя: новіші часи. Вінніпег–Торонто : Праці інституту дослідів Волині, Волинія XVII, 1968. 466 с.

573. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя: (новіші часи). Вінніпег–Торонто : Праці інституту дослідів Волині. Вид. 2-ге, 1989. 466 с.

574. Пацула Й. Репатріація чи депортація? // Світовий конгрес українців Холмщини і Підляшшя. Матеріали наукової конференції. Львів–Холм, 17–21 вересня 1994 року. Львів : Жовківська друкарня отців Василіян “Місіонер”, 1996. С. 136–147.

575. Петрова Н. Ковальчук С. Українці-переселенці на Одещині 1944–1946 рр. (за матеріалами Державного архіву Одеської області) // Записки історичного факультету. Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2016. Вип. 27. С. 155–165.

576. Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. М. : ОГИ-Мемориал, 2001. 328 с.

577. Пронь Т. “Масове переселення українців з Польщі в УРСР в 1944–1946 рр.: ключові концепти удокументованого та історіографічного наративу // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. К. : Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 17. С. 59–72.

578. Пронь Т. “Вимушене переселення” і господарсько-побутове влаштування українців з Польщі в Україні у 1944–1946 рр. : Запорізька область // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : Просвіта, 2009. Вип. XXV. 252 с. С. 98–105.

579. Пронь Т. “Евакуація” – депортація українського населення з території Польщі в Україну відповідно до укладеної угоди між урядами УРСР і ПР 9 вересня 1944 р. // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу “Києво-Могилянська академія”. Сер. : Історичні науки. 2009. Т. 94. Вип. 81. С. 57–62.

580. Пронь Т. Переселення українського населення з Польщі на Південь України в 1944–1946 рр. (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей) // Україна ХХ ст. : Культура, ідеологія, політика. Збірник статей. К., 2005. Вип. 9. С. 269–282.

581. Пронь Т. Початки ментальних зрушень у свідомості українців, переселених із Польщі в південні та східні області України в 1944–1946 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. Вінниця, 2012. Вип. 20. С. 117–122.

582. Пронь Т. Ресоціалізація депортованих українців Польщі в Радянській Україні у повоєнні роки // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків : зб. наук. праць. / упор. М. М. Кучерепа. Луцьк : ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2010. Т. 2 С. 232–239.

583. Пронь Т. Українсько-польське переселення на Півдні України у 1944–1946 роках: історіографічний та джерелознавчий аспекти // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. Херсон, 2004. Вип. 16. С. 282–286.

584. Ревуцький М. Проблеми культурно-психологічної адаптації переселенців з Польщі в повоєнній Україні (на матеріалах Тернопільської області) // Українсько-польські відносини в ХХ столітті : державність, суспільство, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. Тернопіль : Лілея, 1999. С. 36–39.

585. Репринцев В. Украина в польських внешнеполитических доктринах // Украинская государственность в ХХ веке : историко-политологический анализ / ред. А. Дергачев. К. : Політична думка, 1996. 436 с.

586. Ринажевський Б. Компетенція та повноваження військової служби правопорядку (служби правопорядку) у Збройних Силах України // Право і Безпека. 2010. № 1. С. 15–21.

587. Рудзевич В. Примусове виселення етнічних українців з території Польщі (за документами Державного архіву Луганської області) // Історичні записки : зб. наук. праць. Луганськ : СНУ, 2006. Вип. XI. С. 133–139.

588. Савчук О. Засади “добровільності” переселенської політики СРСР та Польщі щодо українців 1944–1945 років // Україна : культурна спадщина,

національна свідомість, державність / ред. Я. Ісаєвич. Львів, 2008. Вип. 17. С. 406–412.

589. Савчук О. Міжнародно-правове врегулювання етнополітичних процесів на Холмищині й Підляшші у повоєнний період // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету / Волинський державний університет ім. Л. Українки, Історичний факультет. Луцьк : ВНУ ім. Л. Українки, 2008. С. 205–209.

590. Савчук О. Організація і методи переселення українців з Холмщини та Підляшшя у 1944–1947 рр. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. О. Цинкаловський і край. Матеріали XXVII Міжнародної наукової історично-краєзнавчої конференції присвяченої 1020-й річниці від першої писемної згадки про Володимир та 110-річчю від дня народження О. Цинкаловського. Луцьк, 2008. Вип. 27. С. 302–306.

591. Савчук О. Переселення та адаптація холмщаків на Волинь в історичній пам'яті депортованих // “Волинська трагедія: через історію до порозуміння”, Матеріали Всеукраїнської наукової конференції 19–20 червня 2013 р. Луцьк, 2013. С. 144–154.

592. Савчук О. Примусове виселення українців Холмщини і Підляшшя до УРСР у 1944–1946 рр. // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Луцьк, 2009. № 22. С. 288–294.

593. Савчук О. Чужі серед своїх: доля депортованих українців Холмщини // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / упор. Ю. Сливка. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1998. С. 82–84.

594. Сатоу Э. Руководство по дипломатической практике. М. : Издательство Института международных отношений, 1961. 496 с. С. 361–362.

595. Свинко Й. Депортація українців з Надсяння та її наслідки // Депортації українців та поляків : кінець 1939 – початок 50-х років : (До 50-

річчя операції “Вісла”) / упор. Ю. Сливка. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1998. С. 79–80.

596. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Тернопіль : “Тернопіль”, 1996. 184 с.

597. Сергійчук В. З історії українців Холмщини й Підляшшя // Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження. К. : “Родовід”, 1997. С. 77–85.

598. Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі. К. : видання Української видавничої спілки, 1997. 68 с.

599. Сергійчук В. Прелюдія до акції “Вісла” // Молодь України. 1992. 9 червня.

600. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Документи. Тернопіль : книжково-журнальне видавництво “Тернопіль”, 1997. 440 с.

601. Серов И. Записки из чемодана. Тайные дневники первого председателя КГБ, найденные через 25 лет после его смерти / ред., с коммент. и прим. А. Хинштейна. М. : Просвещение, 2016. 704 с.

602. Сінкевич С., Покачалова А. Становище переселенців із Польщі на теренах Херсонської області УРСР в 1944–1946 роках (за архівними матеріалами) // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. Вип. 9. Херсон, 2002. С. 74–77.

603. Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. 1939–1945 рр. Львів : Жовківська друкарня видавництва Отців Василян “Місіонер”, 1996. Т. 1. С. 5–25.

604. Сливка Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / упор. Ю. Сливка. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Львів, 14–17 травня 1997 року. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1998. 132 с.

605. Снегирьов В. Тече “Вісла” до Донбасу. Луганськ : “Шико” ТОВ “Віртуальна реальність”, 2009. 136 с.

606. Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939–1950-ті роки). К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2007. 275 с.

607. Сорока Ю. Переселення українців з етнічних земель і польського населення з УРСР (1944–1946 рр.) // Етнічна історія народів Європи. К., 2001. Вип. 9. С. 95–99.

608. Талалаев А. Венская конвенция о праве международных договоров : комментарии. М., 1997. 332 с.

609. Тарасова Л. О легитимности в международном праве // Современное право. 2012. № 11. С. 119–123.

610. Ткачук П. Депортації населення : її завдання і мета // Polska i Ukraina po II wojnie światowej. Pod redakcja Włodzimierza Bonusiaka. Rzeszów, wydawnictwo Wyższej szkoły pedagogicznej, 1998. S. 243–259.

611. Трухан М. Українці в Польщі після II світової війни. 1944–1984. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1990. 404 с.

612. Устимчук М., Устимчук Ф. Інститут Дослідів Волині і товариство “Волинь” та їх науково-видавнича діяльність у Канаді // Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції з нагоди ювілею 60-річчя заснування Інститут дослідів Волині та Товариства “Волинь” у Вінніпезі. Луцьк, 2010.

613. Федорчак П. Федорчак Т. Депортації українців з Польщі та поляків із західних областей України (1944–1946) // Міжнародний науковий конгрес “Українська історична наука на порозі XXI століття.” Чернівці, 16–18 жовтня 2000 р. Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича / ред. Л. Винар, Ю. Макар. Чернівці : Рута, 2001. Т. 2. С. 299–306.

614. Хімей В. УРСР у міжнародних відносинах періоду блокового протистояння // Сіверянський літопис. 2012. № 5–6. С. 184–190.

615. Холмщина і Підляшшя. Історико-етнографічне дослідження / В. Борисенко, Г. Вишневська, Ю. Гаврилюк. К. : Родовід, 1997. 384 с.

616. Хомра У., Секела М. Переселення українців з польського прикордоння в 40-х роках: розселенський аспект // Світовий конгрес українців Холмщини і Підляшшя. Матеріали наукової конференції. Львів–Холм, 17–19 вересня 1994 року. Львів : Жовківська друкарня видавництва Отців Василян “Місіонер”, 1996. С. 148–154.

617. Цепенда І. Історіографія проблеми українсько-польського переселення 1944–1946 років // Україна-Європа-Світ: міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця ред. : Ю. М. Алексєєв, Л. М. Алексієвець, М. М. Алексієвець та ін. Тернопіль, 2010. Вип. 5 : Україна – Європа – Світ : історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку : у 2 ч. Ч. 1. С. 292–296.

618. Цепенда І. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття : етнополітичний аналіз. К., 2009. 387 с.

619. Чекаленко Л. Зовнішня політика України : теорія і практика // Персонал. 2007. № 11. С. 21–27.

620. Черняк Г. Проблема розмежування конструкцій недійсних та неукладених правочинів // Вісник Донецького національного університету, серія В : економіка і право. Донецьк, 2011. Вип. 1. Т. 2. С. 518–520

621. Шаповал Ю. Некоторые проблемы адаптации депортированных в Украине в послевоенное время // Миграционные последствия Второй мировой войны: депортации в СССР и странах Восточной Европы : сборник научных статей / Новосибирский национальный исследовательский государственный университет / ред. Н. Н. Аблажей, А. Блюм. Новосибирск : Наука, 2014. Вып. 3. С. 82–89.

622. Шаповал Ю. ОУН і УПА на терені Польщі (1944–1947 рр.). Київ : Інститут історії України НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Центр історичної політології, 2000. 228 с.

623. Шаповал Ю. Переселение польского и украинского населения в 1944–1947 гг. // Миграционные последствия Второй мировой войны : депортации в СССР и странах Восточной Европы : сборник научных статей / Новосибирский национальный исследовательский государственный университет / ред. Н. Н. Аблажей, А. Блюм. Новосибирск : Наука, 2013. Вып. 2. 236 с. С. 57–79.

624. Шаповал Ю. Уроки двох репатріацій. Виповнилося 60 років з початку масштабного польсько-українського переселення // Історія в школах України : Науково-методичний журнал. 2005. № 3. С. 53–55.

625. Шваб Л. Польський Комітет Національного Визволення як політичний проект Йосипа Сталіна : 1944 рік // Історико-політичні проблеми сучасного світу. 2015. Т. 29–30. С. 258–263.

626. Шипік Н. Сільськогосподарські переселення в Донбас у повоєнні роки // Нові сторінки історії Донбасу. Донецьк : ДонДУ, 2003. Вип. 10. С. 122–136.

627. Шишела С. Наслідки українсько-польського трансферу населення 1944–1946 рр. // Гілея : науковий вісник. 2013. № 78. С. 85–88.

628. Щерба Г. Депортації населення з польсько-українського пограниччя 40-х років // Україна-Польща : Історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали наук. конф. (Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р.). Кам'янець-Подільський, 1992. С. 253–256.

629. Щерба Г. Переселення українців з польсько-українського пограниччя в 40-х роках // Визвольний шлях, 1991. № 8. С. 954–966.

630. Щерба Г. Проблема українсько-польських переселень у 1944–1948 роках в світлі соціологічних досліджень // Українська діаспора. 1993. № 3. С. 63–74.

631. Ядловський А. Депортація українського населення Закерзоння // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ : Плай, 1997. С. 293–296.

632. Якименко М. Депортація лемків із Польщі на Полтавщину у 1944–1945 роках та її соціально-економічні наслідки // Межею чужини розірване життя: депортація лемків із Польщі в Україну 1944–1947 рр. / ред. М. А. Якименка. Полтава : “Сімом”, 2007. С. 3–12.

633. Якименко М. Депортація українців з Польщі на Полтавщину в 1944–1945 роках та її соціально-економічні наслідки // Березіль. 1998. № 1–2. С. 162–169.

634. Ясінчак С. Лемки – народ позбавлений Батьківщини / Нариси, спогади, факти, документи про депортацію лемків на землю Луганщини. Луганськ : Янтар, 2007. 160 с.

635. Antonowicz L. Status prawnomiędzynarodowy Rzeczypospolitej Ludowej. Lublin : Polonia, 2000. T. XLVII. S. 7–21.

636. Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994. 644 s.

637. Bednarski M. Z problematyki przesiedleń ludności w Lubelskiem po II wojnie światowej // Radziński rocznik humanistyczny.– Radzyń Podlaski, 2017. T. 15. 342 s. S. 125–165.

638. Bielecki Ł. Nacjonalizacja nieruchomości ziemskiej na obszarze południowo-wschodniego pogranicza Polski (część I). Warszawa : Rejent, 2007. Nr 5 (193). S. 7–35.

639. Bielecki Ł. Nacjonalizacja nieruchomości ziemskich na obszarze południowo-wschodniego pogranicza Polski (część II). Warszawa : Rejent, 2007. Nr 6 (194). S. 50–67.

640. Burda A. Rozwój ustroju politycznego Polski Ludowej. Warszawa, 1969. 90 s.

641. Ciechanowski J. Powstanie warszawskie : zarys podłoża politycznego i dyplomatycznego. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1984. 534 s.

642. Ciesielski S. Przesiedlenie ludności polskiej z Kresów Wschodnich do Polski 1944–1947. Warszawa, 1999. 470 s.

643. Czyżowicz-Malinowska M., Menes J., Piekut B. Problematyka podstaw prawnych roszczeń odszkodowawczych z tytułu strat wojennych // Raport o stratach wojennych Warszawy. Warszawa, wrzesień 2004 – luty 2005. Część II. 99 s.

644. Drozd R. Droga na Zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji “Wisła”. Warszawa : Wyd. “Tyrsa”, 1997. 189 s.

645. Drozd R. Polityka narodowościowa władz polskich wobec Ukraińców w Polsce Ludowej // Ukraina-Polska. Kultura. Wartości. Zmagania Duchowe / red. R. Drozda, R. Skeckowskiego, M. Zymomrji. Koszalin, 1999. S. 133–158.

646. Drozd R. Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918–1989). Słupsk-Warszawa, 2000. T. I.

647. Drozd R., Hałagida I. Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały). Warszawa, 1999.

648. Eisler J. Siedmiu wspaniałych. Poczet pierwszych sekretarzy KC PZPR. Warszawa : Czerwone i Czarne, 2014. 576 s.

649. Gebethner S. Charakter prawny układów republikańskich // Rzeczpospolita. 2004. Nr 30 (5 lutego).

650. Gebethner S. Układy republikańskie nie musiały być ratyfikowane // Rzeczpospolita. 2004. Nr 32 (7 lutego).

651. Gebethner S. Układy republikańskie nigdy nie były ratyfikowane // Rzeczpospolita. 2004. Nr 34 (11 lutego).

652. Gelberg L. Powstanie Polski Ludowej. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970. 159 s.

653. Gil A. Deportacja Ukraińców z Polski w latach 1944–1946 jako problem we współczesnych relacjach polsko-ukraińskich. Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2004. 30 s.

654. Górski G. Podstawy ustrojowe PRL // Palestra. Pismo Adwokatury Polskiej. Naczelna Rada Adwokacka. Warszawa, 2004. Nr 561–562 (wrzesień–październik). S. 126–134.

655. Górski G. Tworzenie podstaw ustrojowych PRL // Czasy Nowoczesne. 2005. T. XVIII–XIX. S. 17–25.

656. Gromada Siedliska // Czerkawski A., Jurga T. Dla Ciebie Ojczyzno. Miejscowości, powiaty i województwa odznaczone orderami państwowymi. Wywianie drugie, uzupełnione. Warszawa : Sport i turystyka, 1970. 566 s. S. 470–472.

657. Grzybowski K. Ustrój Polski współczesnej 1944–1948. Kraków, 1948. 220 s.

658. Halagida I. Wysiedlenia ludności ukraińskiej i polskiej z powiatu chełmskiego – nieznana karta historii // Ukraina-Polska. Kultura. Wartości. Zmagania Duchowe / red. R. Drozda, R. Skeckowskiego, M. Zymomry. Koszalin, 1999. S. 197–213.

659. Jankowiak S. Wysiedlenia Niemców z Polski po II wojnie światowej // Pamięć i Sprawiedliwość. Pismo IPN. Warszawa, 2004. Nr. 2 (6). 414 s. S. 139–160.

660. Jawor G. Wśród lasów, łąk i pól. Osadnictwo wiejskie okolic Szczebrzeszyna w późnym średniowieczu // Peregrinatio ad veritatem. Studia ofiarowane Profesor Aleksandrze Witkowskiej OSU z okazji 40-lecia pracy

naukowej red. U. Borkowska, Cz. Deptuła, Z. Piłat, E. Wiśniewski. Lublin, 2004. S. 151–162.

661. Jędrychowski S. Przedstawicielstwo PKWN w Moskwie. Warszawa : Materiały i studia historyczne. Do użytku wewnętrznego. Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Departament Informatyki i Dokumentacji, 1987. T. 1. 220 s.

662. Kabaczij R. Przesiedlenie Ukraińców z Chełmszczyzny na Chersońszczyznę w latach 1944–1946 // Rocznik Chełmski. Chełm, 2002. T. 8. S. 293–309.

663. Kabaczij R. Wygnani na stepy. Przesiedlenia ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944–1946. Warszawa, 2012. 382 s.

664. Kersten K. Migracje powojenne w Polsce. Próba klasyfikacji i ogólna charakterystyka wewnętrznych ruchów migracyjnych ludności // Polska Ludowa.– Warszawa, 1963. T. 2. S. 3–26.

665. Kersten K. Narodziny systemu władzy. Polska 1943–1948. Poznań : Kantor Wydawniczy SAWW, 1990. 451 s.

666. Kersten K. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego 22 VII–31 XII 1944. Lublin : Wydawnictwo Lubelskie, 1965. 262 s.

667. Kłos A. Przymusowa ewakuacja (1944–1946) – periodyzacja w świetle dokumentów archiwalnych Archiwum Akt Nowych w Warszawie // Spotkania humanistyczne. Instytut Filozofii Polskiej i Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlicach. Siedlice, 2016. Nr 6. 190 s. S. 163–183.

668. Korzeniewska-Lasota A. Советско-польские договоры от сентября 1944 г. – начало и обстоятельства заключения // *Miscellanea Historico-Iuridica*. Białymstok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2017. T. 16. Z. 1. S. 227–244.

669. Krajowa Rada Narodowa / red. A. Burda ; aut. A. Ajnenkiel et al. Wrocław–Warszawa : Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. Instytut Państwa i Prawa, 1976. 250 s.

670. Krajowa Rada Narodowa. Informator / red. A. Gwiżdż. Warszawa : Wydawnictwo Stronnictwa Demokratycznego "Epoka", 1983. 20 s.

671. Kremer E. Wybrane zagadnienia dotyczące nacjonalizacji nieruchomości ziemskich na terenach południowo-wschodnich Polski w orzecznictwie sądów administracyjnych // Z zagadnień prawa rolnego, cywilnego i samorządu terytorialnego. Księga jubileuszowa Profesora Stanisława Prutisa / red. J. Bieluk i in. Białystok : Temida 2, 2012. 922 s. S. 155–168.

672. Kumoś Z. U źródeł Polski Ludowej. Geneza Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego. Warszawa, 1989.

673. Kus J. Przywileje wsi Siedlisk // Archiwariusz Zamojski. Zamość : Archiwum Państwowe w Zamościu, 2011. 128 s. S. 7–14.

674. Kwiecień R. Charakter prawny i znaczenie umów repatriacyjnych z 9 i 22 września 1944 roku // Przegląd Sejmowy. Dwumiesięcznik. Wydawnictwo Sejmowe. Warszawa, 2005. XIII 4 (69). 248 s. S. 9–21.

675. Lichorowicz A. Pojęcie nieruchomości ziemskiej w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego i Naczelnego Sądu Administracyjnego // Rozprawy prawnicze. Księga pamiątkowa Profesora Maksymiliana Pazdana. Kraków, 2005.

676. Łepucki H. Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Jozefa II w Galicji 1772–1790 // Badania z dziejów społecznych i gospodarczych. Pod redakcją Prof. Fr. Bujaka. Łwów, 1938. Nr 29. 210 s.

677. Makowski J. Teoria i technika zawierania umów międzynarodowych. Warszawa : główna drukarnia wojskowa, 1931. 100 s.

678. Materski W. Dyplomacja Polski "lubelskiej" : lipiec 1944 – marzec 1947. Warszawa, Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza RYTM, 2007. 427 s.

679. Mazur G. Problemy przesiedlenia Polaków z Ukrainy i Ukraińców z Polski w latach 1945–1946 // Polska – Ukraina. Trudne pytania. Materiały VIII Międzynarodowego Seminarium Historycznego "Stosunki polsko-ukraińskie w

latach II wojny światowej”, Warszawa, 6–8 listopada 2000 r.. Warszawa, 2001. T. 8. S. 15–57.

680. Misiło E. Polska polityka narodowościowa wobec Ukraińców 1944–1947 // Polska myśl polityczna XIX i XX wieku, Polska-Polacy-mniejszości narodowe. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1992. T. 8: S. 391–412.

681. Misiło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946. Dokumenty 1944–1945. Warszawa : “Oficyna Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie”, 1997. T. 1. 333 s.

682. Misiło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946. Dokumenty 1946. Warszawa : “Oficyna Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie”, 1999. T. 2.– 400 s.

683. Młynarska-Sobaczewska A. Odpowiedzialność państwa polskiego za mienie zabużańskie. Państwo i prawo : Wolters Kluwer SA. 2010. Nr 2. 160 s. S. 57–69.

684. Motyka G. Od rzezi wołyńskiej do akcji “Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2011. 522 s.

685. Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989 // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku / red. P. Kosiewski, G. Motyka. Kraków : Universitas, 2000. S. 166–177.

686. Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Warszawa : Oficyna wydawnicza volumen, 1999. 551 s.

687. Myk S. O Siedliskach spod Zamościa // Zamojski Kwartalnik Kulturalny. Zamość, 1990. Nr 1/23. S. 49–53.

688. Oczko-Kędra K. Przesiedlenie ludności polskiej z województwa tarnopolskiego w latach 1944–1945 w świetle raportów Obwodowej Delegatury Rządu RP na Kraj w Czortkowie // Materiały Zimowej Szkoły Historii Najnowszej zorganizowanej w Palczewie, 27 lutego – 3 marca 2012 r. Warszawa, 2012. S. 51–61.

689. Orłowski R. Koloniści rolnicy w Ordynacji Zamojskiej w końcu XVIII wieku // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F: Nauki Filozoficzne i Humanistyczne*. Lublin, 1957. VOL. XII, 6. S. 157–179.

690. O sowieckich represjach wobec polaków ze Sławomirem Kalbarczykiem, Tomaszem Łabuszewskim i Kazimierzem Krajewskim rozmawia Barbara Polak // *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*. 2003. Nr 11 (34) (listopad). S. 4–30.

691. Pisuliński J. Polityka władz wobec społeczności ukraińskiej w latach 1944–1956 // *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2004. 3/2 (6). S. 161–184.

692. Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947. Rzeszów : Libra, 2017. 590 s.

693. Polska Ludowa 1944–1950. Przemiany społeczne / red. F. Rzszk. Wrocław, 1974. 470 s.

694. Pudło K. Polityka państwa polskiego wobec ludności ukraińskiej (1944–1991) // *Sprawy Narodowościowe*. 1993. T. II. Zeszyt 1 (2). S. 153–161.

695. Rada Jedności Narodowej do Narodu Polskiego i do Narodów Zjednoczonych (“Testament Polski Walczącej”) z dnia 1 lipca 1945 r. // *Testament Polski Walczącej. Ostatnie przesłanie Polskiego Państwa Podziemnego*. Kraków, 2014 r.

696. Rostocki W. Stosowanie konstytucji kwietniowej w okresie drugiej wojny światowej 1939–1945. Lublin, 1988. 236 s.

697. Sawicka J. Migracje : Wysiedlenia, powroty, izolacja // *Polityka. Pomocnik historyczny. Stalinizm po polsku*. Wydanie specjalne. 2012. Nr 6. 146 s. S. 10.

698. Siwiecki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. Warszawa: „Tyrsa”, 1992. T. 1. 318 s.

699. Skrzynecki P. Wysiedlenie ludności ukraińskiej z Polski w latach 1944–1946. Warszawa, 1988.

700. Skrzypek A. Mechanizmy uzależnienia. Stosunki polsko-radzieckie 1944–1957. Pułtusk : Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora, 2002. 492 s.

701. Stępień S. Związek Parlamentarny Polskich Socjalistów w działalności prawodawczej Krajowej Rady Narodowej. Lublin : UMCS, 1998. 537 s.

702. Utracona ojczyzna. Przymusowe wysiedlenia, deportacje i przesiedlenia jako wspólne doświadczenie / red. H. Orłowski, A. Sakson. Poznań, 1996. 237 s.

703. Wawryniuk A. Powojenne granice polsko-ukraińskie a przesiedlenia ludności ukraińskiej z RP w latach 1944–1947 // Історико-політичні проблеми сучасного світу: зб. наук. ст. / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, Ф-т історії, політології та міжнар. відносин, Кафедра міжнародних відносин. Чернівці, 2014. Т. 27/28. С. 134–141.

704. Wawryniuk A. Ukraińcy z powiatu hrubieszowskiego i tomaszowskiego wobec przesiedleń w związku z nową granicą pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a ZSRR po 1944 r. // Archiwariusz Zamojski. 2013. Т. 12. S. 81–98.

705. Wiącek M. Znaczenie stosowania Konstytucji marcowej w Polsce Ludowej dla orzecznictwa sądów i Trybunału Konstytucyjnego III RP. Warszawa : Wolters Kluwer, 2012. 288 s.

706. Wolsza T. Próba pojednania emigracji w 1950 r. : Misja prof. Henryka Paszkiewicza. Warszawa : Dzieje Najnowsze. 1995. Nr 4. S. 131.

707. Wrona J. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego // Rocznik Chełmski. Chełm, 1996. Т. 2. S. 241–264.

708. Wysocki J. Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1944–1989. Lublin, 2011. 357 s.

709. Zabrowarny S. Polityka narodowościowa polskich władz komunistycznych w kwestii ukraińskiej // Polityka narodowościowa państw Europy Środkowo-Wschodniej / red. J. Pietraś, A. Czarnecki. Lublin, 1993.

710. Zawistowski T. Orzeł zwany “kuricą” // Biuletyn IPN “Pamięć.pl”. 2013. Nr 10 (19) (październik). 74 s. S. 66.

Спогади

711. Бурда Л. Ф. Холмщина і Холмщани. Віддзеркалення минулого. Художній нарис. Нікополь, 2007.

712. Надбужанщина. Історично-мемуарний збірник. Нью-Йорк : Об'єднання Надбужанців, 1986. Т. 1. 958 с.

713. На крилах пройдених доріг / упор. А. А. Яртись. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2016. 132 с.

714. У жорнах історії. Збірник спогадів та документів. К. : ПП Фірма “Гранмна”, 2017. 392 с.

715. Хрущёв Н. С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания : в 4 кн.). М. : ИИК “Московские Новости”, 1999. Кн. 1. Ч. II. 846 с.

716. Gomułka W. Pamiętniki. Warszawa : „BGW”, 1994. Т. II. 535 s.

717. Osóbka-Morawski E. Niczego nie zaprzepaścił. Paryż : *Kontakt*, 1983. Nr 9 (17) (wrzesień).

Довідники, енциклопедії, атласи, словники

718. Большой юридический словарь / автор и составитель А. Б. Борисов. М. : Книжный мир, 2010. 848 с. С. 162.

719. Енциклопедія історії України / ред. В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К. : Наукова думка, 2004. Т. 2 : Г–Д. 688 с.

720. Музика І. Легітимність як політико-правове поняття // Енциклопедія історії України : Ла-Мі / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К. : Наукова думка, 2009. Т. 6. 790 с.

721. На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.). Справочник / ред. А. А. Чернобаев. М. : Новый хронограф, 2008. 784 с.

722. Słownik języka polskiego / red. M. Szymczak. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979. T. II. 1087 s. S. 1004.

723. Stosunki dyplomatyczne Polski 1944 – 1977 r. Informator. Warszawa : Do użytku wewnętrznego. Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Departament Archiwum, 1979. T. I. 296 s.

724. Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939–1959. Atlas ziem Polski. Polacy, Żydzi, Niemcy, Ukraińcy / red. W. Sienkiewicz, G. Hryciuk. Warszawa : Demart S. A., 2008. 240 s.

Підручники та посібники

725. Міжнародне право : навч. посібник / ред. М. В. Буроменський. К. : Юрінком Інтер, 2006. 336 с.

726. Міжнародне публічне право : підручник / В. М. Репецький, В. М. Лисик, М. М. Микієвич, А. О. Андрусевич, О. В. Буткевич; ред. : В. М. Репецький. ЛНУ ім. І. Франка. 2-ге вид. К. : Знання, 2012. 437 с.

727. Сторінки історії Української РСР : факти, проблеми, люди : посібн. для вчителів / ред. Ю. Ю. Кондуфора. К. : Радянська школа, 1990. 383 с.

728. Міжнародне право : підручник / Тимченко Л. Д., Кононенко В. П. К. : Знання, 2012. 631 с.

Електронні ресурси

729. Закон УРСР “Про утворення союзно-республіканського Народного комісаріату закордонних справ Української РСР” від 4 березня 1944 р. URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T440002.html (дата звернення : 15.11.2017).

730. Коваленко С. Проект закону України “Про правонаступництво України щодо Української Народної Республіки”. URL : https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=713003935465651&id=153575488075168 (дата звернення : 15.08.2016).

731. Монолатій І. Австрійська колонізаторська політика в Галичині (кінець XVIII – середина XIX ст.), (з посиланням на : Schankweiler E.-J.

Wirtschaftliche und soziale Gründe für die Auswanderung der Deutschen aus der Pfalz Ende des 18. Jahrhunderts // Zeitweiser der Galiziendeutschen. Stuttgart, 1998. S. 37, 38). URL : <http://kolomyya.org/histpub/historypub28.htm#bu> (дата звернення : 12.12.2017).

732. Пасик Я. Сталиндорфский еврейский национальный район. URL : <http://evkol.ucoz.com/stalindorf.htm> (дата звернення : 16.04.2016).

733. Постановление СМ УССР № 1865-109 “О ликвидации Комиссии при Совете Министров УССР, а также обласных комиссий по эвакуации польских граждан” от 28 октября 1946 г. (з посиланням на : Державний архів Луганської області. Ф. Р. 1779. Оп. 3. Спр. 34. Арк. 216). // Документальні виставки on-line URL : https://archives.gov.ua/Sections/Peremoga_65/fotos_07.php?52 (дата звернення : 05.06.2016).

734. Постановление СНК СССР № 1118-342 сс “О порядке приема от спецпереселенцев с Северного Кавказа имущества, скота и продукции сельского хозяйства, а также об условиях частичного возмещения этого имущества в местах расселения” от 14 октября 1943 г. Документ № 3.78 // Архив А. Н. Яковлева. URL : <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022105> (дата звернення : 20.11.2012).

735. Правительства в изгнании – Белорусская Народная Республика. URL : <http://www.geopolitics.ru/2014/02/pravitelstva-v-izgnanii-belorusskaya-narodnaya-respublika/> (дата звернення : 15.07.2013).

736. Римский статут международного уголовного суда от 17 июля 1998 г. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення : 12.12.2015).

737. Угода між урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території

УРСР. 9 вересня 1944 р. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/616_065 (дата звернення : 05.02.2017).

738. Указ ПВС СССР “О праве на выход из советского гражданства лиц польской и еврейской национальностей и членов их семей, являющихся гражданами СССР в силу Указа Президиума Верховного Совета СССР от 29 ноября 1939 года “О приобретении гражданства СССР жителями западных областей Украинской и Белорусской Советских Социалистических республик”” от 5 июля 1945 г. URL : http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4550.htm (дата звернення : 15.09.2016).

739. Указ Президента України “Про заходи у зв’язку з 60-ю річницею примусового виселення етнічних українців з території Польщі” №1330/2005 від 23 вересня 2005 р. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1330/2005> (дата звернення : 05.04.2013).

740. Ciesielski S. Transformacja ustroju politycznego Polski w latach 1944–1948. Referat. URL : <http://sciesielski.nazwa.pl/varia/transform.html> (дата звернення : 01.03.2015).

741. Deportacja (politologia). URL : [https://www.szkolnictwo.pl/szukaj,Deportacja_\(politologia\)](https://www.szkolnictwo.pl/szukaj,Deportacja_(politologia)) (дата звернення : 09.09.2014).

742. Dyrektywa Naczelnego Wodza Marszałka Śmigłego-Rydza z dnia 17 września 1939 r. około godz. 22.00. URL : <https://dzieje.pl/aktualnosci/dyrektywa-naczelnego-wodza-marszalka-smiglego-rydza> (дата звернення : 15.07.2013).

743. Internetowy słownik synonimów języka polskiego online Synonim.NET © LocaHost. URL : <https://synonim.net/synonim/ewakuacja> (дата звернення : 05.06.2016).

744. Internetowy System Aktów Prawnych. Dzienniki Ustaw. URL : <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/ByYear.xsp?type=WDU> (дата звернення : 17.09.2015).

745. Internetowy System Aktów Prawnych. Monitor Polski. URL : <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/ByYear.xsp?type=WMP> (дата звернення : 17.09.2015).

746. League of Nations Treaty Series. URL : https://treaties.un.org/Pages/Content.aspx?path=DB/LoNOnline/pageIntro_Table_en.xml (дата звернення : 05.10.2017).

747. Masłowski J. Chełm a PKWN – mity i fakty, (з посиланням на : Kronika Parafii Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Chełmie. Maszynopis w zbiorach Chełmskiej Biblioteki Publicznej). URL : <http://jermaslawski.pl/2009/02/11/chelm-a-pkwn-mity-i-fakty/> (дата звернення : 07.12.2013).

748. O repozytorium // Dziennik Ustaw RP na Uchodźstwie. URL : <http://eprints.hist.pl/> (дата звернення : 15.09.2013).

749. Słownik języka polskiego. URL : <http://sjp.pl/wysiedlenie> (дата звернення : 09.11.2013).

750. Szadkowska M. Pojęcie rekompensaty w prawie administracyjnym // Warszawa : Uniwersytet Warszawski Wydział Prawa i Administracji. Praca doktorska na kierunku prawo. 191 s. Obroniona 21 stycznia 2019 r. URL : <https://depotuw.ceon.pl/handle/item/3135> (дата звернення : 25.01.2019).

751. Szulc M. Prezydium Krajowej Rady Narodowej w systemie ustrojowym państwa polskiego w latach 1944 – 1947. Warszawa : Uniwersytet Warszawski. Wydział Prawa i Administracji, 2016. 302 s. URL : <https://depotuw.ceon.pl/handle/item/1681> (дата звернення : 10.03.2017).

ДОДАТОК

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Клос А. Початковий етап розміщення примусово евакуйованих забужан в Запорізькій області // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2010. Т. 20. С. 438–455.

2. Клос А. Добровільні засади Люблінської угоди від 9 вересня 1944 р. і “примусово евакуйоване населення” акції з виконання її умов // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2013. Т. 26. С. 593–606.

3. Клос А. Закріплення примусово евакуйованих у 1944–1946 рр. польських громадян у місцях поселення в УРСР // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2013. Т. 27. С. 496–507.

4. Kłos A. Przymusowa ewakuacja (1944–1946) – periodyzacja w świetle dokumentów archiwalnych Archiwum Akt Nowych w Warszawie // Spotkania humanistyczne. Instytut Filozofii Polskiej i Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlicach. Siedlice, 2016. Nr 6. 190 s. S. 163–183.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Клос А. Сфрагістичний матеріал як складова визначення правового статусу Польського Комітету Національного Визволення // Сфрагістичний щорічник. Матеріали VI Міжнародна сфрагістична конференція “Печатка на

документі”, (Київ, 25–27 листопада 2016 р.). К.: “Антиквар”, 2016. Випуск VI. С. 305–327.

6. Клос А. Правовий статус Люблінської угоди з УРСР у контексті правового статусу Польського Комітету Національного Визволення // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 рр.” Львів, 7 вересня 2018 р. Зб. наук. праць. Львів: Левада, 2018. С. 139–209.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

7. Клос А. Пам’ять Холмщини // Південна зоря. 2007. № 76–77 (6281) (22 червня).

8. Клос А. Примусова евакуація. Локальний вимір. До 65-ї річниці злочину // Південна зоря. 2009. № 80 (6597) (7 липня).

9. Клос А. Примусова евакуація 1944–1946 років – репресія проти польських громадян // Наше слово. 2012. № 11 (18 березня).

10. Kłos A. Czym zawiniły groby w Siedliskach? // Zamość. Nasze miasto. 2016. (25 березня). URL : <http://zamosc.naszemiasto.pl/artukul/czym-zawinily-groby-w-siedliskach-artukul-i-apel-czytelnika,3687292,artgal,t,id,tm.html> (дата звернення 26.03.2016).

Основні положення, висновки і результати дослідження викладено на наукових конференціях різного рівня:

- Друга науково-практична конференція “Каховське водосховище + 53. Міжобласна басейнова угода – веління та вимога часу” (Нікополь, 28–29 травня 2009 р.), доповідь – “Розселення примусово евакуйованого у 1944–1946 роках населення басейну Західного Бугу в басейні Дніпра”;

- VI Міжнародна сфрагістична конференція “Печатка на документі”.

(Київ, 25–27 листопада 2016 р.), доповідь – “Сфрагістичний матеріал як складова визначення правового статусу Польського Комітету Національного Визволення”;

- Міжнародна науково-практична конференція “Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 рр.” (Львів, 7 вересня 2018 р.), доповідь “Правовий статус Люблінської угоди з УРСР у контексті правового статусу ПКНВ”;

- Серія з трьох міжнародних конференцій “Triduum historicum ‘Początek końca czy początek ‘nowego świata’?” (Вроцлав, 9–12 вересня 2019 р.), доповідь “Materiał sfragistyczny Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego”.

Дисертант є науковим консультантом документального фільму за темою дисертації – “Вкрадена Вітчизна”, 2017 р. / автор сценарію Хитра А., режисер Гураль А.

(Україна), 2017 р. URL :<https://www.youtube.com/watch?v=pHYrRXUd2qA>(дата звернення 29.05.2017).